1225,– Ft

„Giorgio Blandrata a maga orvosi hátterével tehát olyan szexuálisan szabad életet biztosíthatott a Sforza-Jagelló királynéknak, amelyet a korban egyetlen asszony sem engedhetett meg magának.”

„Számos olyan irodalmi alkotás ismert a 16–17. századból, melyben az extrém obscuritas nagyon megnehezíti vagy nem teszi lehetővé a megoldás fellelését.”

„Az ősz úrnő tovahalad a termeken; ő pedig ott marad egyedül, lelkének soha nem alvó kísérteteivel.”

„[…] csipkelődő, tréfás hangja sem egy nős, családos emberé, sem pedig egy megözvegyült férfié, hanem bizony egy éppen 40 éves agglegényé.”

„Alakjuk összemosása a magyar irodalomtörténet és történettudomány ironikus, önmagát ismétlő tévedése.”

„Egyelőre azonban olvassunk tovább.”

Nemzeti Kulturális Alap

UNIVERSITAS KIADÓ
BUDAPEST

ItK 2017 1

Irodalomtörténeti Közlemények

A Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Irodalomtudományi Intézetének folyóirata

2017/1

A tartalomból

Grizelda története

Glosszáriumok

Esterházy Pál: ***Egy csudálatos ének***

Arany János: ***Közönséges tanitás***

Jókai Mór: ***A kőszívű ember fiai***

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2017. CXXI. évfolyam 1. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Kecskeméti Gábor
főszerkesztő

Csörsz Rumen István
felelős szerkesztő

Balázs Mihály
Bíró Ferenc
Bitskey István
Császtvay Tünde
Dávidházi Péter
Kőszeghy Péter
Szörényi László
Tverdota György
Vizkelety András

*

Bene Sándor
a Szemle rovat szerkesztője

SZERKESZTŐSÉG
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
Internet címünk: http://itk.iti.mta.hu
Elektronikus levélcímünk: itk@iti.mta.hu

TARTALOM

Máté Ágnes: Szent Istvántól Báthory Istvánig.
Grizelda története saluzzói, lengyel és magyar mellékalakokkal 3
Bartók István: „Patvaros philosophusok, viszzalkodo, maguk hanio böltsek".
Adalékok az 1530–1580 között keletkezett magyarországi glosszák,
szójegyzékek és szótártöredékek kritikatörténeti vonatkozásaihoz 23
Knapp Éva – Tüskés Gábor: Esterházy Pál *Egy csudálatos ének*ének
keletkezéséhez és poétikájához 61

Műhely
Tusor Péter: A gömöri prókátor és az ungi fiskális.
Megoldott problémák Gyöngyösi István életrajzában? 85
Aradi Csenge: A kognitív metafora diskurzusteremtő ereje
a 17. századi janzenista ihletettségű francia irodalomban,
kitekintéssel Mikes *Törökországi levelei*re 99

Műelemzés
Fried István: Szereplői párhuzamok *A kőszívű ember fiai*ban 114

Adattár
Korompay H. János: Az Arany János által 1834-ben készített prédikáció 129

Szemle
Amicitia. Tanulmányok Tüskés Gábor 60. születésnapjára *(Németh S. Katalin)* 139
Eva Kowalská – Karol Kantek: Magyarországi rapszódia
avagy Hajnóczy József tragikus története *(Szilágyi Márton)* 145
Babits és kortársai *(Szénási Zoltán)* 151

Krónika
Bethlen Miklós-emlékév, 2016 *(Tóth Zsombor)* 156

MÁTÉ ÁGNES

Szent Istvántól Báthory Istvánig: Grizelda története saluzzói, lengyel és magyar mellékalakokkal

A türelmes Grizelda története, amelyet olaszul Giovanni Boccaccio *Dekameron*jának 100. novellája, a művelt európai közönség számára pedig Francesco Petrarca *De insigni obedientia et fide uxoris* című latin nyelvű átdolgozása tett ismertté, a piemonti Saluzzo városához kötődik. A saluzzói őrgrófné történetét magyarul először kisasszonyfai Istvánfi Pál szólaltatta meg 1539-ben, esküvői ajándékként Szapolyai János király és az ifjú Jagelló Izabella esküvőjére.[1] A magyarok azonban Grizelda tanulságos történetével valószínűleg Itália egyetemein, közelebbről Padovában találkoztak először. Tanulmányom első részében bemutatom, mi az, amit az 1510–20-as évtizedek fordulóján a „padovás" egyetemjáró magyar diákok, köztük Istvánfi Pál Grizeldáról és Saluzzóról tudhattak, s hogyan kapcsolódott mindez saját hazájuk régmúltjához és az első magyar királyhoz. Dolgozatom második felében pedig a Grizelda név közép-kelet-európai használatáról, s az olaszos kultúrájú lengyel és magyar királyi, illetve fejedelmi udvarokhoz való kötődéséről lesz szó.

Régi rokonok, új keletű érdemek

1522. augusztus 1-jén Fortunatus Máté padovai magyar diák egy szép ajánlást ír frissen elkészült kritikai kiadása elé, amelyet L. Annaeus Seneca *Quaestiones naturales* című művéből készített. A dedikáció címzettje Giovanni Lodovico (vagy Gianlodovico) di Saluzzo apostoli protonotárius és Staffarda gazdag ciszterci apátságának apátja, nem mellesleg a regnáló saluzzói őrgróf öccse. Az ajánlás első részében Fortunatus elmondja, hogy a Rómába tartó Brodarics István kíséretének tagjaként érkezett Padovába, majd az őt anyagilag is támogató püspök és néhány Padovában tanuló „jeles magyar fiatalember" tanácsára az egyetemi városban telepedett le. Hamarosan arról is meggyőződhetett, hogy Batthyány Orbán, Buzlay Farkas és László állításai többek voltak puszta hízelgésnél: a saluzzói őrgrófi család sarja – elsősorban az ifjú II. Lajos királlyal való rokonsága miatt – különösen kedvelte a magyarokat. Az ajánlás szövege

* A szerző MTA posztdoktori ösztöndíjas, az MTA BTK ITI segédmunkatársa.

1 *XVI. századbeli magyar költők művei,* I, *1527–1546 (Csáti Demeter, Péchy Ferenc, Farkas András, Istvánfi Pál, Batizi András, Dévai Bíró Mátyás, Erdősi Sylvester János, Dobai András, Tar Benedek, Csikei István, Szkhárosi Horvát András, Szeremlyéni Mihály, Tordai Névtelen, Thordai Benedek, Biai Gáspár, Baranyai Pál, Valkai Kelemen, Kákonyi Péter, Székely Balázs, Fekete Imre és egy névtelen énekei),* közzéteszi Szilády Áron, Bp., MTA, 1880 (Régi Magyar Költők Tára: [XVI. század], 2), 27–52.

tisztázza a rokonsági viszonyokat Giovanni Lodovico és II. Lajos között: Gaston de Foix úr „a háborús vitézségben és honi tettekben egyaránt dicsőséget szerzett herceg" az egyik ifjúnak nagybátyja, a másiknak pedig nagyapja volt. Ahogyan már Weiss Rezső rámutatott az ajánlást tárgyaló első cikkében,[2] II. Lajos édesanyja, Candelei Anna magyar királyné unokahúga volt Margarita de Foix saluzzói őrgrófnénak, Giovanni Lodovico édesanyjának. Az újdonsült magyar királyné annak idején Franciaországból a Magyar Királyságba tartó utazása során egyik pihenőjét nagynénje és annak férje, II. Lodovico őrgróf házában tartotta, majd Margarita de Foix elkísérte őt Velencébe is, ahol Anna királynét magyar kísérete várta. Ezek az adatok jól ismertek Weiss Rezső és Gerézdi Rabán, valamint Banfi Florio írásaiból.[3] Fortunatus Máté ajánlásának alábbi részletében erre a családi kapcsolatra utalhat, mint a saluzzói őrgrófi dinasztia „új keletű érdem"-eire:

> Hogy pedig irántunk való szereteted és jóindulatod már ősi örökség tebenned, s nem csupán új keletű érdeme a Saluzzo-nemzetségnek a magyarokkal szemben, azt kétségtelen hitelű és örök érvényű krónikák tanúsítják: a Saluzzo-nemzetség hercegei és hősei már sok századdal ezelőtt segítséget nyújtottak a magyarságnak a kereszténység ellenségei ellen, és ellenségeinket közös fegyverekkel vertük vissza.[4]

Milyen „kétségtelen hitelű és örök érvényű krónikák" járhattak azonban Fortunatus fejében, amelyek a saluzzói őrgrófok és a magyarság közös háborújáról tanúskodhattak? Úgy tűnik, az 1520-as évek elején Fortunatus Máténak tudomása volt arról a mintegy harminc évvel korábban készült írásról, amelyet röviden *Cronaca di Saluzzo* címmel több kéziratos másolat is fenntartott, de amelyet nyomtatásban csak a 19. században jelentetett meg Carlo Muletti.[5] A *Cronaca di Saluzzo* szerzőségével kapcsolatban legutóbb a *Dizionario*

2 Weiss Rezső, *Mattheus Fortunatus,* EPhK, 12(1888), 346–362.

3 Gerézdi Rabán, *Aldus Manutius magyar barátai,* MKsz, 69(1945), 38–98; Fortunatusról főként: 84–98. Florio Banfi, *Saluzzo e l'Ungheria: Lettera di Giovanni Lodovico Vivaldi a re Uladislo II.,* Corvina n.s., IV/1941, 322–330. E cikkében Banfi kiszedegeti Vivaldi leveléből azokat a részeket, amelyek magyar szempontból érdekesek, Candelei Anna saluzzói tartózkodásának emlékeiből és II. Lodovico őrgróf életrajzi adataiból. A cikk végén *Nota* címszó alatt olvasható hivatkozásával szemben Banfi alábbi két publikációja közül *egyik sem* tartalmazza ennek a II. Ulászlóhoz címzett levélnek a teljes szövegét. Vö. Florio Banfi, *„Epistola tota notabilis" del P. Giovanni Lodovico Vivaldi O. P. ad Uladislao II re di Boemia ed Ungheria,* Memorie Domenicane, 54(1937), 158–166. Ez a kiadott cikk, és a Banfi-hagyatékban található kézirata Banfi saját kezű javításaival (OSZK Fond 391/197) is így fejeződik be: „continua". De valójában soha nem folytatódott, a hagyatékban legalábbis nincs nyoma a cikk bővített változatának. Illetve vö. Florio Banfi, *Giovanni Lodovico Vivaldi da Mondoví, umanista domenicano nell'arte della stampa e dell'incisione di Saluzzo,* Maso Finiguerra, III, 269–288, szintén nem tartalmazza a levél teljes szövegét, az egyedül Banfi kéziratos másolatában maradt fenn a hagyatékban (OSZK Fond 391/183). A szöveget áttanulmányozva megállapítható, hogy a levél nagyobb részt érdektelen, Banfi végül is ezért dönthetett úgy, hogy nem adja közre az egészet.

4 *Fortunatus Máté Giovanni Lodovico Saluzzóhoz = Magyar humanisták levelei: XV–XVI. század,* közreadja V. Kovács Sándor, Bp., Gondolat, 1971, 479–488, itt: 480. A szöveg latin változata kiadva: Veress Endre, *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221–1864,* Bp., 1941, 467–476.

5 *Cronaca di Saluzzo di Gioffredo della Chiesa, L'arbore e genealogia de la illustre casa di Saluzzo discesa*

Biografico degli Italiani 36. kötetének Gioffredo della Chiesáról szóló szócikkében Renato Bordone tisztázta, hogy a művet nem írhatta az 1397-ben született Gioffredo, hanem a család egy azonos nevű fiatalabb tagjáról lehet szó, aki 1492 után vetette papírra munkáját.[6] Lássuk tehát, pontosan milyen régre teszi a saluzzói hagyomány a magyarokkal való jó viszony kezdetét a *Cronaca di Saluzzo* 358. kolumnájának tanúsága szerint:

> Questo Tette el padre o sia el fratello suo Gulielmo marchese del Monferrato lo mandò in Ungaria el subsidio del re Stephano di Ungaria al quale li dacii facevano crudele guerra e fu mandato como parente dal lato de la regina Geisilla figlola di Henricho 5o. e sorella di Henricho ditto pio come habiamo dimonstrato di sopra ne lo arbore de Henricho re de Germania. Et erano questi doi cio he Geisilla regina de Ungaria e Tette cugini secundi figlioli de cugini germani.[7] Ritrovandosi poi el re Stephano vincitore cum el consenso de la magior parte de li principi per essere Tette di casa illustre virtuoso e magnanimo et anche per il favore de la regina soa cogina li fu dato per moglie la sorella di esso re Stephano chiamata Theodelinda quale troviamo che lei et il fratello re Stephano erano figlioli de uno chiamato Geicho e la madre loro Sarolch figliola di Gula ma non disse la cronica che titulo di signoria havessaro costoro. Et regnava ditto re Stephano circa el 982 el morì el giorno de la assensa nel 1038. Ritornando a Tette nostro costui non have figlioli da costei e credo vivesse poco presso al marito e lui se ne retorna in Italia. E credemo più duna volta però chel se trova una volta essere passato per Polancio cittá e poi per Alba Pompeia. […] Se trova da poi come costui prese la seconda moglie.[8]

---

dal saxonico sangue, con molte altre antiquitade agiunte d'altri potentaty et signory, ed. Carlo Muletti, Torino, 1848 (Historiae Patriae Monumenta: Scriptores, 3), 841–1072.

6 Reanto Bordone, *Gioffredo della Chiesa = Dizionario Biografico degli Italiani: De Fornari–Della Fonte vol. 36.,* Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 1988, 753–755. Bordone a mű keletkezési idejének meghatározásában a következő cikket követi: Maria Bertiglia, Angela Brandimarte Morelli, *Contributo alla cronologia e all'attribuzione della Cronaca di Saluzzo,* Bollettino Storico-bibliografico Subalpino, 73(1975), 655–664. A datálás alapjául az szolgál, hogy Gioffredo della Chiesa forrása kétkolumnás szedése miatt rossz sorrendben másolja be munkájába egy vers sorait, amelyek Jacopo Foresti *Supplementum chronicarum* c. művének 1492-es velencei kiadásában olvashatók először ebben a sorrendben, a korábbi, 1485-ös kiadásban nem, mert ott egyetlen oszlopba vannak rendezve a sorok. Ezt a cikket, illetve ennek sem a szerzőre, sem a datálásra vonatkozó adatait nem ismeri azonban Edoardo Fumagalli, aki a Della Chiesával egy időben dolgozó, közeli Monferrato krónikájának forrásaival foglalkozik egy tanulmányában, s így ő továbbra is azt hiszi, hogy a saluzzói krónika a 15. század közepén készült. Vö. Edoardo Fumagalli, *La Cronica del Monferrato di Galeotto del Carreto,* Aevum: Rassegna di scienze storiche linguistiche e filologiche, 52(1978), Fasc III., 391–425.

7 A 847–848. kolumnánál van egy családfa: e szerint Gizella apja, III. Henrik és Tette anyja, Adelasia első unokatestvérek voltak. Ennek következtében Tette és Gizella másodfokú unokatestvérek voltak.

8 https://archive.org/stream/HistoriaePatriaeMonumenta5/Historiae_patriae_monumenta_5#page/n547/mode/2up/search/Theodolinda (letöltés: 2017. 04. 11). „Ezt a Tettét az apja vagy inkább a bátyja, Gulielmo, Monferrato őrgrófja Magyarországra küldte Istvánnak, Magyarország királyának a megsegítésére, aki ellen a dákok szörnyű háborút viseltek, és úgy küldték őt, mint Gizella királyné oldaláról való rokont, aki az 5. Henriknek volt a leánya és a kegyesnek nevezett Henriknek a nőtestvére, mint ahogy ezt fentebb kimutattuk Henrik német király családfáján. És ezek ketten, vagyis Gizella Magyarország királynéja és Tette másod-unokatestvérek voltak, mivel két unokatestvér gyermeki voltak. Amikor István király győztesen került ki a harcból, az országnagyok

Amint a szövegből kiolvasható, a saluzzói–magyar dinasztikus kapcsolatok kezdetét a krónikás Della Chiesa egészen Szent István koráig vezeti vissza! Szövege tanúsága szerint ugyanis a Tette vagy Teottone nevű fiát vagy öccsét a monferratói őrgróf, Gulielmo küldte volna Szent István segítségére, amikor az a dákokkal (!) harcolt,[9] abból az okból, hogy a szász eredetű monferratói őrgrófok rokonságban állottak Gizella magyar királynéval. A krónikás néhány kolumnával előbb egy családfát is készített, amely szerint Gizella édesapja, III. Henrik, és Teottone édesanyja, Adelasia első unokatestvérek voltak, vagyis a magyar királyné és a későbbi saluzzói őrgróf között másodfokú unokatestvéri kötelék állt fenn.[10] A saluzzói Teottone jó szolgálatának jutalma István király egyik nőtestvérének, Theodelindának a keze lett, akit a talán legjobban 'országnagyok'-nak fordítható *principi* egyetértésével adtak feleségül hozzá. A króni-

többségének egyetértésével, mivel Tette nemes házból való volt, erényes és nagylelkű, valamint, mert ez unokatestvére, a királyné kedvére való volt, hozzá adták feleségül István király nőtestvérét, akit Theodelindának hívtak, és akiről azt találjuk, hogy ő és fivére István király egy bizonyos Geicho [Géza] gyermekei voltak, és anyjuk Sarolch [Sarolt] volt Gula [Gyula] leánya, de a krónika nem mondja meg, milyen ranggal bírtak. És a mondott István király körülbelül 982-től uralkodott, és Mária mennybemenetelének napján halt meg 1038-ban. Visszatérve a mi Tetténkhez, neki nem voltak gyermekei ettől az asszonytól, és azt hiszem, csak kevés ideig élt az urával, aki pedig visszatért Itáliába. És ezt hisszük, mert többször is azt találjuk, hogy ő átkelt Polancio majd pedig Alba Pompeia városán. […] Ez után pedig azt találjuk, hogy hogyan nősült meg másodszor." Az olasz szövegben csak a véghangsúlyos szavak helyesírását modernizáltam a könnyebb olvashatóság kedvéért.

9 Az én elméletem az volt, hogy az alább tárgyalandó hamisított oklevélen az 1030-as dátum talán azon alapult, hogy a *Gellért-legenda* szerint István ekkorra legyőzte Ajtonyt, akinek voltak bizánci szövetségesei, tehát ortodox vallásúak, így bizonyos értelemben „dákok"-nak tekinthetők. Tóth Gergely azonban felhívta rá a figyelmemet, amelyet ezúton is köszönök neki, hogy a Thuróczy-krónika tartalmazza az olasz szövegben is fellelhető adatokat István és Sarolt rokoni viszonyairól, illetve István király halálának napra pontos dátumát is. „Géza pedig az Úr megtestesülésének kilencszázhatvankilencedik esztendejében isteni jóslattól intve – ahogyan Szent István király legendájában meg van írva – Gyula leányától, Saroltól Szent István királyt nemzette." *Thuróczy János, A magyarok krónikája. Rogerius mester, Siralmas ének,* ford. Bellus Ibolya, Kristó Gyula, Horváth János, jegyz. Kristó Gyula, Zsoldos Attila, utószó Kristó Gyula, Bp., Osiris, 2001 (a továbbiakban: Thuróczy), 75. „Boldog István király pedig szentséggel és kegyelemmel teljesen, egyesek szerint uralkodásának negyvenhatodik évében, az egyház által az ő dicséretére kiadott történet tanúsága szerint a harminchetedik, az Úr megtestesülésének ezerharmincnyolcadik esztendejében, a Boldogságos, mindenkoron Szűz Mária mennybemenetelének ünnepén […]." *Uo.,* 81. Emellett megtalálható benne István királynak anyai nagybátyja, az erdélyi Gyula ellen viselt hadjáratának híre, s mivel Erdély egy olasz számára az ókori Dacia területéhez kötődhetett, talán ez a háború lehet a saluzzói krónikás által említett dákok elleni hadjárt, bár az az 1002. esztendőben történt, nem pedig 1030 körül. „Boldog István, miután isteni rendelésből elnyerte a királyi felség koronáját, híres és hasznot hozó háborút viselt anyai nagybátyja, Gyula ellen, aki annak idején az egész Erdőntúli országot kormányozta. Az Úr ezerkettedik évében Boldog István király elfogta Gyula vezért feleségével és két fiával együtt, s Magyarországra küldte őket." *Uo.,* 77. Annak magyarázata, hogy a saluzzói krónikás István uralkodásának kezdetét 982 körülre teszi, talán az lehet, hogy István uralkodásának negyvenhat évéből számol vissza, ekkor 992 jönne ki, de ő, vagy az őt másoló/kiadó kezek valamelyike a második 9-es számjegyet 8-asra rontja. A meglepő az egészben az, hogy a 15. század végi saluzzói krónikás forrását és motivációit könnyebben meg tudjuk érteni, mint a 19. századi hamisítóét.

10 https://archive.org/stream/HistoriaePatriaeMonumenta5/Historiae_patriae_monumenta_5#page/n543/mode/2up (letöltés: 2017. 04. 11).

kás még István és Theodelinda szüleinek nevét is megadja némiképp torzult alakban (Geicho, Sarolch), s közbevetett megjegyzése – mely szerint a(z előtte fekvő?) krónika nem mondta meg („disse"), hogy nekik mi volt a rangjuk pontosan – arra utal, hogy Della Chiesa írott forrásból dolgozott. Végül a krónikás megállapítja, hogy a házasság gyermektelen maradt, s a frigy után nem sokkal Teottone visszatérhetett hazájába. Következő adata pedig már arról szól, hogy Teottone új feleséget vett: Elenát, Ventimiglia grófjának lányát, akitől egy Bonifacio nevű fia született.

Vizsgáljuk meg, mennyire hitelesek az adatok, amelyeket a 15. század végi krónikás leírt.

Az első dolog, amit meg kell jegyeznünk, hogy a fent idézett szövegben Gizella édesapjának, Henriknek a sorszáma ötödik, a néhány oldallal korábbi családfán pedig harmadik. Az ötödik sorszám valószínűleg nyomdahiba, hiszen az arab 3 és 5 könnyen eltéveszthető, ha a másoló/szedő előtt álló kézirat nem eléggé tiszta. A hármas sorszám szintén furcsának tűnhet, de nincs szó tévedésről, ugyanis a krónikás a számozást I. (Madarász) Henrik német királlyal kezdi, majd folyamatosan számozza Gizella királyné nagyapját II. Henriknek, apját (a Civakodó melléknevűt) pedig III. Henriknek, nem téve különbséget a német királyi és bajor hercegi titulusok között. Helyesen mondja a krónikás azt is, hogy Gizella fivére a *kegyes*nek mondott Henrik az Ottók után lett német-római császár.[11] A legenda szerint valóban Adelasia vagy Alasia I. Ottó császár lánya és Aleramo házasságából született volna három fiú, Ottó, Anselmo és (mai helyesírással) Guglielmo, akik közül a mi krónikásunk Guglielmót emlegeti mint Teottone apját vagy inkább fivérét („el padre o sia el fratello suo Gulielmo"). A krónikás szerint az történt, hogy a legidősebb fiú, Ottó idő előtt elhunyt, ezért Guglielmo lett a monferratói őrgrófi cím örököse, a szomszédos Vasto és Saluzzo ura pedig Teottone, akitől egészen a krónikás idejéig származnak az őrgrófok. Úgy tűnik azonban, a krónikás önellentmondásba keveredik: a Teottone név ugyanis az Ottone-Ottó név hosszabb alakja lenne, tehát Della Chiesa egyszerre állítja az (Te)Ottone nevű személyről azt is, hogy elsőszülöttként meghalt, meg azt is, hogy legkisebb fiúként ő lett a saluzzói őrgrófok ősatyja. Ezen felül már a 19. századi kutató, Giulio Cordero megállapította, hogy egy Teottone nevű híres őrgróf, a fent említett Bonifacio apja még 1128-ban is élt, így ő biztosan nem lehetett ugyanaz a Teottone, akit Della Chiesa a 11. század elejére tesz, s aki elvette volna a Theodelinda nevű hercegnőt.[12] Teottone személyének léte tehát legalábbis megkérdőjelezhető.

S mi a helyzet a feltételezett magyar hercegnővel, Theodelindával? Az Árpád-kori forrásellátottságot ismerve szinte természetesnek mondhatnánk, hogy róla semmi adatunk nincs, hiszen még a téma olyan szaktekintélyei is, mint Kristó Gyula, csak

11 https://hu.wikipedia.org/wiki/Liudolf-h%C3%A1z#/media/File:Gizella_csaladfa.png (letöltés: 2017. 04. 11).

12 *Dell'instituzione delle zecche già possedute dai marchesi di Saluzzo in Piemonte*, ragionamento di Giulio Cordero dei Conti di S. Quintino, letto nell'adunanza de' 27 febbrajo 1836, Atti dell'Accademia lucchese di scienze, lettere ed arti, 9. kötet, 1837, 168. https://books.google.hu/books?id=3b0AAAAAYAAJ&pg=PA190&lpg=PA190&dq=gasparo+sclavo&source=bl&ots=6qeceKaF_M&sig=KytvDUkcKA1ayo2-T9qIDifMAd4&hl=hu&sa=X&ved=0CD0Q6AEwBjgKahUKEwiCts-RpN3IAhWF93IKHTfkAZo#v=onepage&q=teottone&f=false (letöltés: 2017. 04. 11).

nagyon óvatosan mertek állást foglalni abban a kérdésben, hogy István királynak hány nőtestvére volt, s hogyan hívták őket. Hóman Bálint[13] még négy lánytestvérről beszélt, akik közül egynek, a Vitéz Boleszlávhoz menő hercegnőnek a nevét is tudni vélte: őt Juditnak hívták volna. A másik három névtelen leány pedig szerinte Gábor Radomir, Orseolo Ottó és Aba Sámuel feleségeként találta volna meg helyét a történelemben. Ehhez képest Kristó Gyula szerint nem bizonyítható, hogy a Boleszlávhoz feleségül ment „magyar" leány valóban Géza és Sarolt nászából született.[14] Kristó az Orseolo Ottóval frigyre lépő leányról véli, hogy valóban I. István királyunk testvére volt,[15] de az Aba Sámuel feleségévé vált lányról egy publikációjában azt is el tudja képzelni, hogy ő nem István nőtestvére, hanem leánya volt, mivel a kérdés eldöntése a latin forrásban álló *sororius* kifejezés értelmezésén múlik.[16] Ugyanilyen problémás Imrén kívül István király gyermekeinek listázása. Wertner Mór genealógiai munkája még hat gyermeket említ: Ottó, Bernát, Imre, Ágota, Hedvig és egy névtelen hercegnő szerepelnek nála István király gyermekeiként.[17] Ezen felül Wertner megemlít két ál-Árpád-házi hercegnőt, egy Himiltrud és Tuta nevű testvérpárt.[18] Kristó Gyula azonban csak Ottó és Imre hercegekről meri kijelenteni, hogy léteztek, fenntartva, hogy valamennyi leánygyermek szintén születhetett István és Gizella házasságából. Ilyen forrásellátottság mellett tehát Theodelinda akár még létezhetett volna is.

A leány névadása azonban első látásra is furcsa egy magyar királylánynak, elsősorban azért, mert az egyértelműen a délnémet és az észak-itáliai területekhez kötődik. A történelem leghíresebb Theodelindája ugyanis nem volt más, mint a 6. századi bajor születésű longobárd királyné, aki előbb Authari, majd Agilulf longobárd király hitvese lett, s akinek Nagy Szent Gergelyhez fűződő barátsága révén a longobárdok keresztény hitre tértek. Theodelinda nevének jelentése kb. 'a nép pajzsa/védelmezője', s térítő tevékenysége miatt akár az is elképzelhető lenne, hogy egy frissen keresztény hitre tért fejedelem, Géza egyik leányának adta ezt a nevet, mintegy kijelölve neki ezzel életfeladatát. Ezt a névválasztást azonban véleményem szerint nem a magyar Géza fejedelem hanem a 15. század végi piemonti krónikás leleményének kell tekintenünk,[19] aki a magyarságnak a katolikus hitben való megmaradását immár majdnem öt évszázad távlatából ténynek tudta, s visszavetíthette ezt a „jó ómennek" bizonyuló névadást a 11. századi magyarországi állapotokra.[20] A saluzzói krónikás legalább

13 Hóman Bálint, *Szent István,* Bp., 1938, 284 (családfa).

14 Kristó Gyula, *Szent István király,* Bp., Vince, 2001, 29.

15 *Uo.,* 116.

16 Kristó Gyula, *Aba Sámuel és Károly Róbert családi kapcsolatairól,* Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae: Acta Historica, 96(1992), 25–27.

17 Wertner Mór, *Az Árpádok családi története,* Nagy-becskerek, 1892, 45.

18 *Uo.,* 586–598.

19 Az „eredeti", 6. századi Theodelinda életrajza egyébként szerepel Foresti *Supplementum chronicarum* c. munkájában is.

20 Kristó Gyula felhívja rá a figyelmet, hogy a német földön született krónikákban milyen sokáig hangsúlyozzák külön is, hogy Imre herceg, ill. a magyar királyi sarjak meg voltak keresztelve, ami arra utal, hogy a nyugati kereszténység sokáig aggódva figyelte, vajon a magyarok megmaradnak-e választott hitükön, vagy visszatérnek ősi hiedelemvilágukhoz. Kristó, *Szent István király, i. m.,* 120.

részben írott forrásból dolgozott, legalábbis úgy tűnik, a Teottone és Theodelinda frigyére vonatkozó helyi hagyományt (amely talán írott formában is létezett, bár erre jelenleg semmi bizonyíték nincs) Szent István uralkodási idejére és származására vonatkozóan írott kútfőkből is kiegészítette, hiszen pontosan megadja István király halálozási évét és szüleinek körülbelül pontos nevét is. Véleményem szerint tehát Della Chiesa egy, a helyi hagyományban létező adatot, Teottone és Theodelinda frigyét támogatta meg némi „szakirodalmi" kiegészítéssel a magyarokat illetően valószínűleg a Thuróczy-krónikából, Gizella királyné családfáját illetően azonban feltehetően a Saluzzóban számon tartott rokonsági viszonyok emlékére támaszkodhatott.[21]

Amint Klaniczay Gábor kimutatta, a magyar szent királyi dinasztia, a *beata stirps* nőtagjainak népszerűsége a legendáikba iktatott új, színesebb elemeknek köszönhetően Itáliában a 15. század folyamán is megmaradt,[22] s Európa-szerte minden valamire való nemesi családnak rendelkeznie kellett legalább egy szenttel ősei sorában.[23] A saluzzói krónikás Della Chiesa választása talán azért is eshetett egy (állítólagos) Árpád-házi királylányra, mert a szomszédos Monferrato – amelynek grófjai ugyanabból a törzsökből származtak, mint Saluzzo urai – *de facto* rendelkeztek egy magyar királyi sarjjal a családfájukon. Árpád-házi Margit királyi hercegnő (1175–1223),[24] III. Béla király és Chatillon Anna/Ágnes királyné elsőszülött leánya ugyanis, miután 1204-ben eltemette első férjét, II. Izsák Angelosz bizánci császárt, hamarosan I. Monferrati Bonifác thesszalonikéi királyhoz ment nőül.[25] I. Bonifácnak a thesszalonikéi trónhoz vezető útjáról a Della Chiesával gyakorlatilag egy időben dolgozó monferratói krónikás, Galeotto del Carretto részletesen is beszámol, s tudomása szerint Margit hercegnő két gyermeket szült Bonifácnak: egy Demetriosz nevű fiút és egy Ágnes nevű leányt.[26] Edoardo Fumagalli kutatásai szerint[27] pedig a monferrati Galeotto del Carretto és a saluzzói Gioffredo della Chiesa krónikái közös forrásokat is használtak Monferrato történetét illetően, például Giulielmo Ventura *Memoriale de gestis civium Astensium et plurimum aliorum* című munkájának 15. század eleji olasz fordítását, így a saluzzói Della Chiesa tudhatott a magyar királylány monferratói kötődéséről – jóllehet Margit hercegnő sosem tette be a lábát Piemontba.

21 Ebben az esetben nem Foresti *Supplementum chronicarum* c. művét használja, amelyet egyébként sok helyen beépít művébe, hiszen Forestinél ezek az adatok nem szerepelnek a Gizella magyar királynéról szóló fejezetben. A Thuróczy-krónika pedig, mint ismeretes, negatív színben tünteti fel Gizella királynét, és családi viszonyairól is ennek szellemében konfabulál, csak azért, hogy a valójában István király lánytestvérétől született Orseolo Pétert is a királyné rokonának állíthassa be. Thuróczy, 81.

22 Klaniczay Gábor, *Az uralkodók szentsége a középkorban,* Bp., Balassi, 2000, *A siker ára: a dinasztikus szentek átváltozása* c. fejezetben: 286–302.

23 Magyarországon I. László király legitimációját nagyban segítette az, hogy riválisához, Salamonhoz hasonlóan Gizella királyné rokonságából sikerült feleséget szereznie. *Uo.,* 119.

24 Róla lásd: Zsoldos Attila, *Az Árpádok és asszonyaik: A királynéi intézmény az Árpádok korában*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 2005, 158.

25 Monferratói grófként Bonifác a III. sorszámot viselte.

26 Wertner Mór szerint csak a fiú volt közös gyermekük, a leány Bonifác egy előző házasságából született. Wertner, *i. m.,* 397.

27 Fumagalli, *i. m.,* 411.

Ha a Wertner Mór által számba vett négy ál-Árpád-házi hercegnőről szóló adatok első feltűnési idejét megnézzük, láthatjuk, hogy Ágotáról és Hedvigről először a 12. század elején,[28] míg a Himiltrud és Tuta nevű apáca testvérpárról a 15–16. század fordulóján írnak először mint Szent István király leányairól.[29] A saluzzói krónikás Della Chiesa által Theodelindának nevezett hercegnő tehát ezeknek a valóban létezett, csak éppen nem az Árpádoktól származó hölgyeknek a sorába illeszkednék. Klaniczay Gábor,[30] Falvay Dávid[31] és Kovács Zsuzsa kutatásaiból azt is tudjuk, hogy magyar királytól születni, vagy ahhoz hozzámenni egyébként is olyan motívum volt, amely hosszú ideig megmozgatta (nem csak) az itáliai népi képzeletet. Kovács Zsuzsa véleménye szerint a Santa Giulielma-mesekör egyik motívumának, a három királlyal egyszerre találkozó királynénak a jelenetéhez annak a Candelei Anna magyar királynénak a budai hármas királytalálkozón való részvétele adhatta az ötletet,[32] akinek velencei tartózkodásáról sokáig mesélgettek Itáliában,[33] s alakja végül egyfajta mesehősnővé is lényegült.

Az első szent magyar király családjából házasodni akárki számára nagy jelentőségű ügy. Különösen, ha az ember létezését éppen az bizonyítja, hogy a krónikás hagyomány alapján Szent István nőtestvérét vette el, s mellékesen néhány fontos egyházi adományt is tett. Úgy tűnik, a 19. század elején néhány egyházi javadalom ősiségének bizonyításához, melyeket a fent említett saluzzói Teottone alapításainak tartottak, égető szükség lett rá, hogy az azokat igazoló dokumentumokat is fel tudják mutatni. Ennek érdekében egy Don Gasparo Sclavo nevű tudós pap „legyártotta" nemcsak Teottone adományleveleit, de a saluzzói őrgróf és Theodelinda házassági szerződését is.

A jóindulatúnak szánt, de mégis hamisításnak nevezhető eljárást már a 19. században leleplezte Giulio Cordero,[34] aki a következőképpen rekonstruálja az eseményeket e nevezetes házasságlevél kapcsán. Valamikor az 1820-as években Don Gasparo Sclavo, tudván, hogy barátja, a saluzzói ügyvéd és levéltáros, Delfino Muletti régóta gyűjti az anyagot készülő Saluzzo-történetéhez, „baráti közlésben" hírt ad neki egy latin nyelvű pergamenről. A dokumentumból, bár igen halványan olvasható, s a sorok nagy része kifakult, egyértelműen kivehető, hogy Teottone házassági szerződéséről van szó, amelyet egy S. kezdőbetűjű királlyal kötött, s az iratot teljesen egyértelműen annak a királynak bizonyos Aymo de Dervich [!] nevű cancellariusa állította ki két példány-

28 Wertner, *i. m.,* 45–54.

29 *Uo.,* 586–598.

30 Klaniczay, *i. m.,* 190. Skóciai Szent Margit udvara mint „szent-óvoda".

31 Falvay Dávid, *Magyar dinasztikus szentek olasz kódexekben,* Bp., ELTE BTK Olasz Nyelv és Irodalom Tanszék, 2012.

32 Kovács Zsuzsa, *Szent Vilma magyar királyné legendájának 16. századi adaptációja: história a lengyel királynéról,* Lymbus: Magyarságtudományi Közlemények, 2010, 7–29; főként: 15.

33 Kovács Zsuzsa fentebb idézett cikkében felsorolt bibliográfián kívül Anna de Foix velencei tartózkodásának itáliai emlékeiről lásd még: Francesco Lucioli, *Regine a Venezia nel Cinquecento: Bona Sforza in un'epistola di Agostino Valier e qualche osservazione sulle descrizioni di ingressi trionfali,* Filologia e critica, 39(2014), Fasc. I., 73–96; főként: 79–84.

34 Cordero, *i. m.,* 174–178.

ban. Muletti leközli a rekonstruált szöveget,[35] s konjektúrával bizonyítja, hogy ez a király nem lehet senki más, mint a magyar Szent István, hiszen az uralkodási ideje összeegyeztethető Tette/Teottone életidejével, s a *Cronaca di Saluzzo* és – Muletti állítása szerint – a monferratói Galeotto del Carretto krónikája is alátámasztja,[36] hogy Tette/Teottone együtt harcolt a magyar uralkodóval a dákok ellen, s ezért István hozzá adta feleségül nőtestvérét. Mellékesen jegyzem meg, hogy Mulettit ez utóbbi kérdésben megcsalta a memóriája. A monferratói krónikában ugyanis se Tette/Teottone, se Theodolinda neve nem olvasható, hanem a korábban említett Margit Árpád-házi hercegnőre, Bonifác monferratói gróf feleségére utal a krónikás többször mint „sorella del re d'Ungaria"-ra (jogosan, hiszen ő II. András magyar király testvére volt). Muletti valószínűleg csak erre a birtokos szerkezetre emlékezett az akkor még csak kéziratban olvasható monferratói krónikából, s azt egyszerűen Theodelindára vonatkoztatta.

Néhány évvel később Sclavo a „dokumentumot" egy másik kutatónak teljes terjedelmében is átadja közlésre, így jelenik meg a házassági szerződés 1834-ben nyomtatásban is.[37] A szöveget, amely ebben a formájában már tényleg kissé túl sok részletet is tartalmaz ahhoz, hogy igaz legyen, alább közlöm:

> In nomine Domini amen. Anno MXXX indictione XIII die 24 february. Ad notitiam tam presentium quam futurorum tradimus literis qualiter in presentia multorum nobilium magnificus et generosus Dompnus Stephanus rex Hungariae dedit sororem suam D[ominam] Theodolindam virginem in uxorem Theotoni marchioni filio Anselmi q[uonda]m marchionis de Liguria, qui se receperunt ad invicem bona fide, pactis his conditionibus: quod ipsa D[omina] Theodolinda non possit in absentia Dompni Theotis receptare noctu nec hospitari in domo sua aliquem virum nisi esset coniunctus in primo et secundo consanguinitatis gradu, et e contra ipse Dompnus Thethis[sic!] quando erit in itinere tam terra quam mari non possit habere secum plusquam U[nam] C[oncubinam] neque relinquere plus quam quinquaginta libras filiis natalibus. Has conditiones juraverunt attendre ad invicem. Hec aeta[?] sunt apud Tibiscum in Castris sub tentorio regio. Ego Aymo de Dewich[!] cancellarius Domini regis scripsi et duo exemplaria tradidi.[38]

35 *Memorie storico-diplomatiche appartenenti alla città e ai marchesi di Saluzzo,* I, a c. di Delfino Muletti, Saluzzo, 1829, 374.

36 *Uo.,* 373–375.

37 *Discorsi intorno alle zecche e ad alcune rare monete degli antichi marchesi di Ceva, d'Incisa e del Carretto del professore Costanzo Gazzera, letti nelle adunanze delli 19 gennaio, o febbraio e 3 maggio 1832*, Memorie della Reale Accademia delle Scienze di Torino, 1834, 37. kötet, 59.

38 „Az Úr nevében ámen. Az 1030. év (tizenharmadik indictio) február 24. napján. Mind a jelen lévők, mind az eljövendők tudomására bocsátjuk ki e leveleket, melyekkel sok nemes ember jelenlétében a nagyságos és kegyes István Úr, Magyarország királya nőül adta leánytestvérét, a szűz Theodelinda Úrnőt Theotto őrgrófhoz, az egykori Anselmnek, Liguria őrgrófjának fiához, [amely leveleket] ők egymás iránti jó szándékkal vegyenek magukhoz e feltételekben megegyezve: hogy Theodelinda Úrnő, Theotto Úr távollétében nem fogadhat be éjszakára, sem vendégül nem láthat házában egyetlen férfit sem, aki nem áll vele első- vagy másodfokú vérségi kapcsolatban; és a maga részéről Theotto Úr úton jártában, szárazföldön vagy vízen, nem tarthat maga mellett, csak egyetlen ágyast, és hogy

Az állítólagosan a Tisza partján (hol másutt, ha egyszer a saluzzói–magyar seregek a dákok ellen harcoltak, a római idők Daciájának egyik nagy folyója pedig a Tibiscus volt!), István király sátrában 1030. február 24-én kelt dokumentum ugyan nem szól arról, hogy a házasság annak a segítségnek a viszonzásául szolgál, amelyet a saluzzóiak István királynak nyújtottak, de tesz két egészen furcsa kitételt. A jövendő feleség megfogadja, hogy ura távollétében éjszakára nem lát vendégül és nem fogad be házába olyan férfit, aki nem első- vagy másodfokú vérrokona, a jövendő férj pedig megfogadja, hogy útjai során csak egyetlen concubinát visz magával, s a tőle esetleg születendő gyermekekre nem hagy fejenként ötven libránál nagyobb összeget.[39] Szép kis házassági szerződés!

Giulio Cordero, a hamisítás bizonyítása során akkurátusan megmagyarázza, hogy a Tibiscus folyó hol folyik, s mi az olasz neve, rámutat a történeti tények Sclavo általi ügyes manipulálására, majd nem kevés malíciával megjegyzi, hogy igen csodálkozna, ha a férjnek még aggódnia kellett volna azon, hogy Theodelinda éjjelre férfi vendégeket fogad, hiszen életkoránál fogva az asszony feje felől ez a vád könnyen elhárítható volt. – Igaz, ami igaz: ha Theodelinda valóban István nőtestvére lett volna, tehát ha még Géza fejedelem nemzette, de csak az ő halála után, poszthumusz jön a világra, akkor is legalább harmincharmadik évében járt volna, amikor a kor szokásait ismerve a *virgo* státuson valóban túl kellett lennie. Cordero végül is kijelenti,[40] hogy ő nem hiszi el, hogy a Sclavo által „kiásott" okleveles bizonyítékok hitelesek, s itt hívja fel a figyelmet arra az adatra, amely szerint az a híres Teottone, aki egy Bonifacio nevű szintén híres őrgróf apja volt, még 1128-ban is élt, így hát ez a „dokumentum" biztosan nem vonatkozhatott rá.

Magyar szempontból nézve a szöveget állítólag ellenjegyző „cancellarius", Aymo de Dervich/Dewich neve is vicces és leleplező. Hiszen sajnos nemcsak arról van szó, hogy nem bővíthetjük személyével Magyarország világi archantológiájának a 11. századra vonatkozó eléggé szűkös adatait, hanem még azzal is szembesülnünk kell, hogy vele a magyaroknak a Savoya-házzal való korai rokonságát is elveszítettük. Az Aymo név ugyanis kifejezetten ebben a nemesi családban, vagyis Torino környékén, azaz éppen Piemontban volt népszerű.[41]

Ami tehát a kezünkben van, az egy 15. század végi hiteles krónika, valamint egy 19. századi hamisított oklevél. Fortunatus Máté ajánlásának egy másik helye, ahol szó szerint a „Saluzzo-ház családi krónikásai"-ról beszél,[42] arra utal, hogy a krónika

nem hagy örökül több, mint ötven librát az attól született fiaira. E feltételek megtartására kölcsönösen megesküdtek. Keltek a Tisza melleti táborban, a királyi sátorban. Én, Aymo de Dewich, a király Úr kancellárja írtam, és két példányt állítottam ki."

39 Ez az ötlet talán onnan jutott a 19. századi hamisító, Sclavo eszébe, hogy II. Lodovico őrgróf, a mi Gianlodovicónk édesapjának rendelkezései a törvénytelen gyermekeiről is ekkortájt kerültek elő Delfino Muletti munkája során a készülő Saluzzo-történet számára.

40 Cordero, *i. m.*, 178.

41 A Wikipedia szerint például a 20. században a környéknek volt egy híres, Bugattival induló autóversenyzője is, Aymo Maggi.

42 *Magyar humanisták levelei, i. m.*, 484.

valamilyen formában eljutott hozzá és a magyar „padovásokhoz" Giovanni Lodovico családtörténetéről. A családi históriát talán maga Giovanni Lodovico terjesztette ismerősei körében, róla ugyanis azt írja Muletti, hogy Gioffredo Della Chiesa krónikájának folytatója volt.[43]

Ahhoz, hogy megértsük, hogyan viszonyul a *Cornaca di Saluzzo* Griselda történetéhez, kissé hosszabban kell idéznünk Gioffredo della Chiesát:[44]

> Questo [Bonifacio] fu el primo marchese di Salucio de la casa de Aleramo. Et credemo che li marchesi di Salucio che erano innanzi fusseno ancora discesi da quelli saxoni et longobardi et molte cose presumere me lo fanno. Prima questi nomi come Manfredo Adalayda Valteris Griseldis e simili che tirano sopra quelli nomi di coloro e inusitati. Laltra ragione che nel fa pensare ce la fundacione del priorato di Pagno e de la abbadia di san Constantino che sono fundato da quelli saxoni e longobardi che da presumpere che regnavano per qua maxime essendo ducato Turino e capo del ducato de li quali duchi ne ho stato tre i rei de longobardi come habiamo ditto di sopra col. 526 e 527. Ne fa credere ancora che la historia de Griselidis marchexa de Salucio he stata depinta ab antiquo nel castello di Pavia laquale era sedia regale di coloro. La quale se trova in historia et in latino et in franzoso e italiano che noi medemi habiamo veduta in questi tre idioma.[45]

Della Chiesa tehát nem tudja egyenesen beilleszteni az ő idejében uralkodó őrgrófoknak a láncába Manfréd és Adelaida, illetve Volter és Grizeldisz alakját, de létüket elismeri, és szász, illetve longobárd eredetűnek tartja őket szokatlan neveik miatt. Az utóbbi pár egykori létét az is hitelesíti a szemében (bár némi bizonytalankodást mintha érezni lehetne a soraiban), hogy a Grizelda történetének Paviában megfestett freskóiról (?) is tud, illetve látta a történetet három nyelven: latinul, franciául és olaszul leírva.[46]

43 *Memorie storico-diplomatiche appartenenti alla città e ai marchesi di Saluzzo,* V, a c. di Delfino Muletti, Saluzzo, 1831, 358.

44 *Cronaca di Saluzzo..., i. m.,* 861. kolumna. https://archive.org/stream/HistoriaePatriaeMonumenta5/Historiae_patriae_monumenta_5#page/n549/mode/2up (letöltés: 2017. 04. 11).

45 „Ez [Bonifacio] volt Saluzzo első őrgrófja Aleramo házából. És azt hisszük, hogy Saluzzo előtte lévő őrgrófjai még a szászoktól és a longobárdoktól származtak, és sok dolog erre a feltételezésre késztet engem. Ezek közül az első az olyan nevek mint Manfredo, Adalayda, Valteris, Griseldis és hasonlók, amely személyneveket fentebb hoztam és amelyek szokatlanok. A másik ok, ami ezt gondoltatja velem, az a pagnói priorátus és a San Constantino apátság alapítása, amelyeket azok a szászok és longobárdok alapítottak, akikről úgy tartják, hogy ott uralkodtak, és a fő hercegség köztük Torino hercegsége volt, és ezeknek a hercegeknek a feje a longobárdok három királyai voltak, mint azt elmondtuk fentebb az 526. és 527. kolumnában. Ezt gondoltatja velem még az is, hogy Griseldisnek, Saluzzo őrgrófnéjának története régtől fogva meg volt festve Pavia kastélyában, amely ezeknek [ti. a longobárd királyoknak] a királyi székhelye volt. Amely [ti. Grizelda története] megtalálható a históriában mind latin, mind francia, mind olasz nyelven, amelyet mi magunk láttunk ezen a három nyelven." A Valteris név longobárdokkal való asszociációjára okot adhat például, hogy az 539–546 között uralkodott longobard király neve Waltari volt.

46 Petrarca latin és Boccaccio olasz verzióira gondolhatunk itt, de közismert, hogy Grizelda történetét már a 14. században lefordították franciára nőnevelési célzattal, valamint Geoffrey Chaucer *Canterbury-i mesék* c. gyűjteményébe is bekerült angolul. Michelangelo Picone véleménye szerint már Boccaccio

Della Chiesa tehát nem közvetlenül az uralkodó saluzzói őrgrófok őseinek, de legalább a terület egykori urainak ismeri el Volter és Grizeldisz alakját, vagyis tulajdonképpen nem vitatkozik az ő korára már Boccaccio, Petrarca és francia nyelvű változatok által is „hitelesített" történettel. A földesúr jogán, területi-szellemi alapon tehát talán a regnáló saluzzói őrgrófok, illetve Gianlodovico édesapja, II. Lodovico, akinek uralkodása alatt a krónika készült, Volter örökösének tekinthették magukat.

Magyarok és saluzzóiak Padovában

Most, hogy képet kaptunk arról, hogyan viszonyulhatott a saluzzói közhiedelem Grizelda történetéhez, visszatérhetünk Padovába, az 1510-es évek végére.

A saluzzói Gianlodovico padovai tartózkodása kevés, már publikált adattal támasztható alá. A Saluzzo történetét megíró Muletti nem ad felvilágosítást arra nézvést, mettől meddig tartózkodott a másodszülött őrgrófsarj az egyetemi városban. Az *Acta graduum academicorum gymnasii Patavini* III/1. kötete, mely az 1501 és 1525 közötti doktori védések dokumentációját közli, arról ad hírt, hogy 1519. március 4-én egy Baptista de Portus nevű ember,[47] majd 1520. április 27-én egy bizonyos Franciscus de Rubeis doktori vizsgáján vett részt tanúként[48] az apostoli protonotárius, Saffarde apátja és az egykori Ludovico őrgróf fiaként emlegetett ifjú. Másodszülött fiúként a gyermeket kezdettől egyházi pályára szánta az édesanyja, Margarita de Foix, s Gianlodovico már 11 éves korában (1507-ben) megkapta az apostoli protonotárius címet II. Gyula pápától, majd tizenhárom évesen ruházták fel a nagyon gazdag jövedelemmel rendelkező

mintája is francia eredetű, amennyiben a firenzei szerző a bretagne-i eredetű, Marie de France műveiből megismert Fresne-mondakört variálja, amelyben olyan panelek találhatók, mint például az ikerszülés, valamint kitett s megmentett gyermekek. Michelangelo Picone, *L'exemplum sublime di Griselda (X.10) = Boccaccio e la codificazione della novella: letture del Decameron,* Ravenna, Longo Editore, 2008, 347–360. Ahogy Petneházi Gábor felhívta rá a figyelmet, az alomnyi gyermeket szülő nemesasszony, akinek szolgálója „kismalacokként" menti meg a csecsemőket, a francia Porcelet és az 1444-ben Padovából Franciaországba költöző Scrovegni család eredetmondájának is része. A dolog érdekessége, hogy a legendák 1578-ban publikált első közlése szerint Lombardia évkönyvei azt mondják, a longobardok első királyának, Algemondnak (aki talán a korai királyok közül Agelmonddal vagy Agilmunddal azonosítható) egy kurva hét gyermeket szült, s azok közül egy követte a királyt a trónon. http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k54036z/f284.item.zoom (letöltés: 2017. 04. 11). Úgy tűnik fel tehát, hogy a Grizelda-monda valamiképpen kötődött a longobárdok történetéhez is a mai Olaszország Piemont és Lombardia tartományainak területén, ahonnan a krónikás Gioffredo della Chiesa is szerezte értesüléseit. A vándoranekdota magyar földön a Mic bán-monda része lett, vagyis a magyar Bocskai család legendájának alapja. Petneházi Gábor, *A Mic bán-monda eddig ismeretlen verses feldolgozása = Doromb: Közköltészeti tanulmányok 3,* szerk. Csörsz Rumen István, Bp., reciti, 2014, 186. Az már csak hab a tortán, hogy Báthory Grizeldisz édesanyja is éppen egy Bocskai lány volt: a megrögzött protestáns Bocskai Erzsébet.

47 *Acta graduum academicorum gymnasii Patavini III. ab anno 1501 ad annum 1550 a cura di E. Martellozzo Forin (1501–1550). III. 1. ab anno 1501 ad annum 1525,* Padova, 1969, nr. 788. „d. Ioanne Lodovico de Salutiis protonothario apostolico et abbate Stafarde".

48 *Uo.,* nri. 827–828. „presentibus dd. Ioanne Lodovico q. d. d. Ludovci marchionis Salutiarum protonotario ap. Sacre theol mag."

Staffarda (Abbazia di Santa Maria di Staffarda, Piemonte, Saluzzótól északra) apátjának címével.[49] Bőven lehetett tehát pénze arra, hogy a magyarokat anyagilag is támogassa Padovában az 1510-es évek végén. Nagyon rövid időn belül azonban Gianlodovico helyzete rosszra, majd még rosszabbra fordul. 1522-ben, V. Károly császár előrenyomulásakor Gianlodovico anyja és fivére, az uralkodó őrgróf elmenekülnek Saluzzóból, s a francia I. Ferenchez állnak, míg Gianlodovico otthon marad, s sikerül rábeszélnie a császári hadakat, hogy ne tegyék a földdel egyenlővé szülővárosát. A francia édesanya és legidősebb fia szemében a császárt pártolni azonban súlyos árulás, amit Margarita de Foix sosem bocsát meg Gianlodovicónak.[50] Az őrgrófné egy időre gyengeelméjűségre hivatkozva még várfogságba is veti másodszülött fiát, majd kizáratja az öröklési sorból,[51] a fiatalabbakat részesítve előnyben. Később, mindkét fiatalabb fivére elhalván, Gianlodovico mégiscsak az őrgrófság trónjára ül egy rövid időre (1528–1529),[52] de a császár és a francia király közötti háborúskodás rányomja bélyegét az életére. A császár kegyelemkenyerén kénytelen élni évekig: 1552-ben Fossanóban tartózkodik, majd Károly császár pénzén Astiba vonul vissza, ahol „in miserabilissima condizione" tölti napjait. 1548-ban lemond a saluzzói trónról, mivel már nem születhetnek törvényes örökösei. 1560-ban a francia király várfogsába veti,[53] s végül 1563-ban Beaufort en Valle erődjében hal meg már hatvanhetedik évében járva. Csupán három törvénytelen fiút hagy maga után, így tulajdonképpen vele kihal a saluzzói őrgrófoknak ez az ága.[54]

A minket érdeklő padovai időben, az 1510–1520-as évek fordulóján azonban Gianlodovico még találhatott éppen elég magyart, aki a magyar királlyal való rokonsága miatt udvaroljon neki. Amit e magyarokról tudunk, azt persze nem a fokozatszerzésről tanúskodó egyetemi anyakönyvekkel adatolhatjuk, hanem más jegyzői forrásokkal, magyarországi oklevelekkel és költeményekkel. A már említett Buzlay fivérek, Batthyány Orbán és Fortunatus Máté sem szereztek oklevelet Padovában.[55]

A fentiek mellett a Grizelda-történet magyar nyelvre fordítója, Istvánfi Pál is Padovában tartózkodott 1517 körültől 1522-ig, amíg át nem ment a bolognai egyetemre, tehát ő is az egyetemi városban volt abban az időben, amikor a saluzzói Gianlodovico. Tudjuk, hogy a Grizelda-történetet Istvánfi az egyetemvárosban ismerte meg, Petrarca latin változatában, ám annak igen kevés nyoma maradt a magyar szövegben, hogy melyik latin szövegcsoportra mehetett vissza ez a fordítás. A probléma a teljes Grizelda-szöveghagyomány feltárásával sem biztos, hogy megoldható, hiszen a fordítások gyakran eltörlik forrásuk minden ismertetőjegyét, és sajnos még az ügyben eddig legtovább

49 *Memorie storico-diplomatiche appartenenti alla città e ai marchesi di Saluzzo,* VI, a c. di Delfino Muletti, Saluzzo, 1833, 13.

50 *Uo.,* 79.

51 *Uo.,* 95.

52 *Uo.,* 103.

53 *Memorie storico-diplomatiche appartenenti alla città e ai marchesi di Saluzzo,* VII, raccolte dall'avvocato Delfino Muletti saluzzese e pubblicate Ettore Dao, Cavallermaggiore, Gribaudo, 1989, 96–98.

54 *Memorie storico-diplomatiche…,* VI, *i. m.,* 295.

55 A doktori oklevelet szerző magyarokról csak jóval korábbról, 1511-ből, illetve már 1522-ből van adat (Lupus Valentinus Ungarus személyében), amikor Gianlodovico már otthon Saluzzóban próbálja menteni a menthetőt.

jutott J. B. Severs által[56] szolgáltatott adatok sem segítenek abban, hogy az 1510–1520-as években milyen változatok lehettek elérhetők Padovában vagy Itália más városaiban Petrarca latin szövegéből.[57]

Akiket Grizeldának hívtak

Istvánfi Pál *Historia regis Volter* címmel (bár szerzői autográf hiányában a mű eredeti címét nem ismerjük) csak 1570-ben kinyomtatott, de még 1539-ben János király esküvői ajándékaként készült Grizelda-fordítás keletkezési körülményei régóta ismertek az irodalomtörténetben.[58] A Szapolyai-Jagelló házassági tárgyalások idején, 1538–39-ben Istvánfi annak a Perényi Péternek a szolgálatában áll, aki majd az Izabellát hazahozó küldöttség egyik vezetője lesz. Így az ötlet, hogy esküvői ajándékként irodalmi mű-

56 Severs 65 szövegváltozatot vizsgált meg. Jonathan Burke Severs, *The Literary Relationships of Chaucer's „Clerke's Tale",* New Haven, Yale University Press, 1942 (Hamden, Connecticut, Archon Books, 1972). Az 1964-ben indult *Censimento dei codici petrarcheschi* című sorozat, amely segítségével egyszer listázható lesz minden, Petrarca szöveget tartalmazó kódex, jelenleg „csak" 12. köteténél tart, vagyis az anyag puszta felmérése is több évtizedet igényel még. Vittore Branca többször frissített kötetében már 1981-ben 131 kódexről tudott, amelyekben megtalálható volt a Grizelda-történet latin szövege, de az akkor újonnan felgyűjtött 68 kódex egyikét sem Padovában vagy Bolognában őrizték. Vittore Branca, *Origini e fortuna europea della Griselda = Boccaccio medievale e nuovi studi sul Decameron: Quinta edizione accresciuta,* Firenze, Sansoni, 1981, 388–394.

57 Mindössze annyit lehet elmondani, hogy a ma az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményében lévő CLMAE 372 kódexben lévő Grizelda-szövegváltozat, amelyről a lejegyző által megadott adatokból (Georgio de Hatterbach, Colonia, 1461) egyébként is lehet tudni, hogy német földön készült, azokkal a szintén német eredetű másolatokkal mutat némi rokonságot, amelyek ma Lengyelországban vannak, és amelyeket Grzegorz Franczak elemzett részletesen. A Franczak által itáliai-padovai eredetűnek minősített lengyelországi kéziratoktól azonban jelentősen eltér az OSZK példányában lévő szövegváltozat. Ráadásul a kódex csak 1905-ben került a Nemzeti Múzeum könyvtárába, s a 19. század előtt nem is magyarországi tulajdonban állt, így hát Istvánfi fordításához valószínűleg nincs köze. Vö. Grzegorz Franczak, *Vix imitabilis: La Griselda polacca fra letteratura e cultura popolare,* Kraków, Stowarzyszenie Twórcze Artysztyczno-Literackie, 2006, 43–112.

58 Holub József, *Istvánffy Pál = Dolgozatok Békfi Remig egyetemi tanári működésének emlékére,* Bp., Stephaneum, 1912, 222–237. Veress, *i. m.,* 177–178. Horváth János, *A reformáció jegyében,* Bp., Akadémiai, 1953, 98–107. Újabban Komlóssy Gyöngyi, *La storia di Griselda come regalo di nozze = Griselda, metamorfosi di un mito nella società europea: Atti del Convegno internazionale a 80 anni dalla nascita della Società per gli studi storici della provincia di Cuneo, Saluzzo, 23–24 Aprile 2009,* Società per gli studi storici della provincia di Cuneo, a cura di Rinaldo Comba et al., Cuneo, 2011, 145–154. Magyarul: Komlóssy Gyöngyi, *Griseldis története: a királyi nászajándék,* ItK, 113(2009), 651–665. Olasz nyelven a szűken vett novella értelmezésével legutóbb Luigi Pulvirenti foglalkozott szakdolgozatában. A dolgozat kivonatát Sárközy Péter témavezetői véleményével együtt lásd: Luigi Pulvirenti, *La traduzione di Pál Istvánffy dell'ultima novella del Decameron nel Cinquecento ungherese,* Rivista di Studi Ungheresi, 14(2015), 27–42. Jómagam a fordítást mint lehetséges királynő-tükröt vizsgáltam, illetve a másik két olasz eredetű hősnő, Ghismonda és a sienai Lucretia alakja mellett betöltött szerepéről értekeztem a Varsóban 2015 májusában megvédett disszertációmban. Ágnes Máté, *Amanti italiani in veste ungherese: La fortuna di tre storie umanistiche nel Cinquecento ungherese,* Varsavia, Università di Varsavia, Facoltà "Artes Liberales", 2014 (kézirat).

vel kedveskedjék János királynak, akár onnan is jöhetett Istvánfinak, hogy hallott a Krakkóban kinyomtatott latin epithalamiumokról, amelyeket az ünneplő sokaság közt osztogattak a lengyel fővárosban.[59]

1539-ben tehát esküvői ajándék lesz Grizelda történetének magyar fordításából, s ugyanez történik 1571-ben Lengyelországban is.[60] Az immár második lengyel nyelvű,[61] verses Grizelda-fordítás ugyanis egy bizonyos Helszka (Elżbieta) z Mortąg nevű arisztokrata hölgynek a szintén előkelő családból való Adam Żalińskivel való házasságkötésére készült, méghozzá, a korban és a kultúrában szokatlan módon azért, mert a hölgy szeretett *olvasni*.[62] Figyelembe véve, hogy Helszka egy olyan közegben nevelkedett, ahol nagynénje tiltotta, hogy a lánygyermekek egyáltalán megtanuljanak olvasni, az esküvői ajándék a vele megszólított hölgy erős személyiségére vallhat.

Ahogyan a korai lengyel Grizelda-fordításokkal foglalkozó Grzegorz Franczak felhívta rá a figyelmet,[63] Helszka asszony családjában két generációval később aztán egy kisleányt éppen Gryzellának kereszteltek el. Gryzella Żalińska a Mortąg és a Żaliński családok közötti újabb dinasztikus házasság gyümölcse lett, amikor is a fent említett Helszka asszony unokahúga, Żofia, hozzáment Helszka férjének, Adamnak egy Samuel nevű unokaöccséhez. Ez esetben tehát a Grizelda név „a családban maradt".

Franczak szerint Lengyelországban a „széphistóriák" (piękna hystoria) hatására valósággal divatba jött a Grizelda név, s ez lehetett az oka, hogy a később lengyel királlyá választott Michał Korybut Wiśniowiecki[64] édesanyját is Gryzellának hívták. Teljes nevén Michał Korybut édesanyja Gryzelda Konstancja Zamoyska (1623–1672) hercegnő volt, akinek két keresztneve jól tükrözi, milyen erények (engedelmesség és állhatatosság) gyakorlását várták egy nemes hölgytől, míg vezetékneve elárulja, hogy a Zamoyski család leszármazottja volt. Gryzelda Konstancja édesapja ugyanis Jan Zamoyski lengyel kancellár (1542–1605) egyetlen felnőtt kort ért fia, Tomasz Zamoyski volt, aki a kancellár negyedik s egyben utolsó házasságából származott.[65] Franczak könyvében nem említi azonban, hogy a Zamoyski családban volt még egy Grizeldisz: Báthory István lengyel király unokahúga, aki Zamoyski kancellár har-

59 Palotás György, *Verancsics Mihály nászdala Szapolyai János és Jagelló Izabella esküvőjére (1539)*, Lymbus: Magyarságtudományi Közlemények, 2012–2013 (2014), 25–43.

60 1571: *Gryzella. O posłuszeństwie, stałości i cierpliwości ślachetnej, dobrej a cnotliwej małżonki…* [Grisella. Egy erényes feleség alázatosságáról, állhatatosságáról és türelmességéről] Franczak, *Vix imitabilis…*, *i. m.*, 143.

61 Az 1551 előttről való első fordítás címe: *Historyja znamienita, wszystkim cnym paniom na przykład pokory, posłuszeństwa u cichości wydana. O Gryzelli, Salurskiej Księżnie w ziemi włoskiej* [Jeles történet minden erényes asszonynak, amely például szolgál az alázatosságról, az engedelmességről és a szerénységről, Grizeldáról, Saluzzo hercegnőjéről Itália földjén]; *uo.*, 117.

62 *Uo.*, 162.

63 *Uo.*, 166.

64 *Uo.*, 166, 153. j.

65 Zamoyski első felesége, Anna Ossolińska 1572-ben halt meg. A második feleség, Krystyna Radziwiłłówna 1577–1580 között élt az oldalán. Báthory Grizeldisz halála után két évvel, 1592-ben Zamoyski végül is Barbara Tarnowskát vette el.

madik felesége lett 1583-ban.[66] Hétévi házasság után, 1590. március 14-én azonban a fiatalasszony, nem sokkal azután, hogy életet adott egy kislánynak, gyermekével együtt meghalt.

Mint ismeretes, az Erdély történetét megíró Szamosközy István igen epésen nyilatkozik arról, hogy az eredetileg Krisztinának keresztelt Báthory leány nevét Grizeldiszre változtatta:

> Griseldis Bátori Kristóf leánya. Az Bátori Kristóf leányát, ki azután az lengyel cancellariusnak házasíta István király, először Christinanak keresztelték volt és az volt sok ideig neve. De ez szép nevet nem szeretvén, azután Blandrata formálásából Griseldisnek neveztetett volt, mely az magyar nevek között igen szokatlan és hallatlan. Így ilyen embernek mint Bátori Kristóf és az felesége, egy olasztúl így meghatták ecczersmind csufoltatni magokat mind gyermekekkel egyetembe. Mert az Christina százszor szebb név, mely az Christustól neveztetett, hogy nem mint az Griseldis, mely szóban azt sem tudja honnét jű s hova megyen az eredeti. Talám az Chrysa névtűl vötték, ki az komédiában egy kurvának neve, avagy az Briseis névtűl formálta Blandrata, ki Achilles kurvája volt Homerusnál.[67]

Nehezen hihető, hogy az erdélyi Szamosközy ne hallott volna az ő idejére már kétszer nyomtatásban is megjelent (Debrecen, 1574; Kolozsvár, 1580) *Volter király históriájá*ról, s egyáltalán ne tudta volna, milyen asszonyi erényeket szimbolizál a Grizeldisz név. Az, hogy Szamosközy szerint vagy Terentius *Andria* című komédiájából, vagy Homérosz *Íliász*ából származik a névalak, de mindenképpen 'kurvá'-t jelent, éles kritika mind az Izabella és János Zsigmond udvarától továbbörökített olaszos-lengyeles humanista kultúrával jó kapcsolatot fenntartó Báthory család tagjai,[68] mind a nevet állítólag kiötlő olasz orvos, Giorgio Biandrata/Blandrata ellen.[69]

A magyar kutatás addig jutott, hogy felvesse: a korábban az Izabella királyné környezetében élő Blandrata *ismerhette* Grizelda történetét,[70] de nem látott Szamosközy

66 Járhatott volna rosszabbul is, ha nagybátyjának 1581-ben az orosz cári trón megszerzésére irányuló tervei megvalósulnak, s neki az orosz trónörököshöz kellett volna feleségül mennie. Kruppa Tamás, *A kereszt, a sas és a sárkányfog: Kelet-közép európai törökellenes ligatervek és küzdelmek a Báthory-korszakban (1578–1597),* Bp.–Róma, Gondolat, 2014, 66.

67 *Szamosközy István történeti maradványai: 1566–1603,* IV, *Vegyes feljegyzések*, Pest, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala, 1876–1880, 9.

68 Báthory Kristóf (1530–1581) első felesége Izabella királyné egyik lengyel udvarhölgye, Danicska Katalin volt. Magáról Krisztina-Grizeldiszről pedig tudható, hogy nő létére magas színvonalú oktatást biztosítottak számára, s igen művelt volt.

69 Báthory Zsigmond és János Zsigmond sorsának párhuzamba állítására Blandrata rájuk gyakorolt hatása kapcsán Szamosközy munkájában lásd: Bartók István, *A gyulafehérvári fejedelmi udvar és az ifjú Báthory Zsigmond = Magyar reneszánsz udvari kultúra,* szerk. R. Várkonyi Ágnes, Székely Júlia, Bp., Gondolat, 1987, 150–151.

70 Horn Ildikó szerint „Elképzelhető, hogy Báthory Krisztina új nevét csakugyan Blandrata javasolta, hiszen ő már Izabella mellett is orvosi és titkári állást töltött be, tehát jól ismerhette a költeményt." Horn Ildikó, *Báthory András,* Bp., Új Mandátum, 2002, 54.

szavai mögé. Véleményem szerint ugyanis a magyar historikus *tudhatta,* amire eddig modern olvasói nem figyeltek fel:[71] Blandrata a piemonti Saluzzóból származott, vagyis Grizelda éppen az olasz orvos szűkebb pátriájának legendás hősnője volt![72] A kortárs Forgách Ferenc történeti feljegyzéseiben például kétszer is úgy jellemzi az olasz orvost, mint „Blandrata pedemontanus"-t,[73] és Istvánfi Pál is fordításának rögtön az elején megmagyarázza, hogy a területet, amelyet olaszul *Pedamontának* hívnak, „magyarul mondhatjuk úgymint: Hegyaljának".[74]

Tudjuk persze, hogy rendkívüli jólértesültségét, amelyhez nem mérhető Szamosközy szűkösebb kultúrája, Forgách Ferenc főként annak az észak-itáliai nemzetközi közegnek köszönte, ahol végül rövid életét is befejezte, távol az erdélyi udvartól. Lengyel körökből volt Forgáchnak tudomása Bona Sforza királyné ifjúkori és özvegységében elkövetett „bűneiről", vagyis arról, hogy az asszony nem élt szűzies életet akkor sem, amikor még, illetve már nem volt férje.[75] Szűkebb pátriájának pletykáiból pedig Forgách tudott Jagelló Izabella vígözvegységéről,[76] amelynek következményeiről más erdélyiek is hírt adtak külföldi ismerőseiknek. Például Gyalui Torda Zsigmond egyenesen Melanchthonnak írta meg Wittenbergbe, hogy az özvegy királyné teherben volt 1545-

71 Jóllehet az adat a Blandratáról szóló korai magyar tudományos munkákban is szerepel: Jakab Elek, *Néhány adat Blandrata György élete és jelleme ismeréséhez,* KerMagv, 12(1887), 3; Benczédi Pál, *Blandrata György: Halálának 350 éves évfordulójára,* KerMagv, 70(1938), 140.

72 Balázs Mihály, *Blandrata, Giorgio = Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor és kora újkor,* I, *Aachen–Bylica,* főszerk. Kőszeghy Péter, szerk. Tamás Zsuzsanna, Bp., Balassi, 2003, 395.

73 *Ghymesi Forgách Ferenc magyar históriája 1540–1572*, közread. Majer Fidél, bev. Toldy Ferenc, Pest, 1866 (Monumenta Hungariae Historica: Scriptores, 16), 30, 70.

74 Istvánfi Pál, *Volter és Griseldis históriája = Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény II: A 16. század magyar nyelvű világi irodalma*, szerk. Jankovics József, Kőszeghy Péter, Szentmártoni Szabó Géza, Balassi, 2000, 280.

75 „Erat apud Bonam Johannes Laurentius Papacoda nobilis neapolitanus in summa auctoritate, et qui omnia post reginam administrabat, in tanto amore, ut thorum etiam ei communicaret; neque id clam, sed manifestissime, in conspectu, in oculis omnium, in Polonia, in Italia et postea Barri, atque ad extrema usque tempora." *Ghymesi Forgách Ferenc..., i. m.,* 178. „Bona regina [...] in flore quidem ad huc aetatis cum ab Italia in Poloniam ad Sigismundum regem ejus nominis primum duceretur, defloratam virginitatem, que de re inter Polonos arguta scommata habentur, una apportavit. Post mortem Sigismundi nihilo pudicior vitam transegit." *Uo.,* 179. Az itt említett szellemességek Bona királyné eltékozolt lányságáról valószínűleg az alábbi versre utalnak: *Regina Bona contulit nobis tria dona, / Faciem pictam, / Vulvam non strictam, / Et monetam fictam.* Hogy a királyné hármas ajándékáról szóló vers Krakkóban elterjedt volt, arról tanúskodik egy perirat, amelyet egy bizonyos Giovanni Credone, a S. Maria in domo Thurzonis káplánja ellen állított ki a város püspöke. Ebben Credonét többek között azzal vádolják, hogy felségsértő szavakkal illette a királynét „contra reginalem Maiestatem haec verba: Nostra regina Bona tulit nobis tria dona: faciem pictam etc." Az etc. rövidítés arra utalhat, hogy folytatás nékül is köztudott volt, hogyan szól a versike. Gerardo Cioffari O. P., *Bona Sforza, Donna del Rinascimento tra Italia e Polonia,* Bari, Centro Studi Nicolaiani–Levante Editori, 2000, 85. Vö. Forgách Ferenc, *Emlékirat Magyarország állapotáról = Humanista történetírók,* szerk. Kulcsár Péter, Bp., Szépirodalmi, 1977, 727–728.

76 „Isabella primogenita Sigismundi regis Poloniae ex Bona regina secunda uxore nata est [...] sed ab patre nihil praeter vitam, a matre mores, consuetudinem, naturam acceperat. Post triennium quam duxerat Johannes est mortuus. Praeter alios cum Ligenza polono tenerrime convixit." *Ghymesi Forgách Ferenc..., i. m.,* 187.

ben,[77] s a velencei követ jelentése szerint[78] Izabella 1559-ben bekövetkezett halálát is egy rosszul sikerült abortusz okozta.[79] Forgách feljegyzése Izabella politikai és szexuális értelemben vett erkölcstelenségét is személyisége anyai örökségének tulajdonítja, vagyis olasz származása következményének,[80] s a magyar királyné mindkétféle erkölcstelenségében támaszként állt mellette „honfitársa", az olasz orvos, Blandrata.[81]

Ha szükség volt rá, Izabella (majd fia és a Báthoryak is) diplomataként alkalmazta Blandratát, de a saluzzói doktor 1540-ben eredetileg a nőgyógyászat specialistájaként nyert meghívást Bona Sforza királyné udvarába.[82] Blandrata egy évvel korábban publikált *Gynaeceorum ex Aristotele et Bonaciolo a Georgio Blandrata medico Subalpino noviter excerpta de fecundatione, gravitate, partu et puerperio* (Argentinae, 1539) című művét ajánlotta a lengyel királynénak, s a dedikációban egy olyan adatot is közölt,[83] amely számunkra fontos lehet.[84] Blandrata a dedikációban azt írta ugyanis, hogy első

77 Gyalui Torda Zsigmond szavai Melanchthonhoz: „Regina cum suo comitatu Polonico dies et noctes helluatur et tempus omne, quod ab epulis superest, salutationibus dat. Nunc ex *puerperio* laborat, etsi id ipsa sedulo tegit ac dissimulat." Karácsonyi János, Kollányi Ferenc, *Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából,* IV, Bp., 1909, 452.

78 Veress, *i. m.,* 1732. j.

79 Furcsa módon a királyné abortuszainak száma növekszik a szakirodalomban. Veress Endre még csak két abortuszról írt, de Horn Ildikó már négyről beszél: Horn Ildikó, *Jagelló Izabella = Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor és kora újkor,* IV, *halételek – Jordán,* főszerk. Kőszeghy Péter, szerk. Tamás Zsuzsanna, Bp., Balassi, 2005, 392–393.

80 „[Bona regina] Liberi porro omnes secundum maternam institutionem imbuti et degeneres prorsus paternarum omium imitationum, nulla virtute matrem superarunt; nam inter ceteras eximias artes, uti mater atque filia maritos, ita filius uxores pro satietate nunquam habuerunt." *Ghymesi Forgách Ferenc…, i. m.,* 179.

81 „Sed duo viri, Loboczky polonus, alter vero Blandrata pedemontanus, ex intimis ipsius reginae, per Ferdinandum promissis corrupti, reginam impulerunt." *Uo.,* 30. Ti. ezek ketten beszélték rá a királynét, hogy térjen vissza Erdélybe, mikor Martinuzzi Fráter Györgyöt már eltették láb alól a császáriak.

82 Marek Wajsblum, *Blandrata Jerzy = Polski słownik biograficzny,* II, *Beyzym – Brownsford,* Kraków, Polska Akademia Umiejętności, 1936, 118–120.

83 Antonio Rotondò, *Giorgio Blandrata = Dizionario Biografico degli Italiani: Biaggio – Boccaccio vol. 10.,* Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 1968, 257.

84 Raffy Ádám a mű létezését is kétségbe vonta, az alábbi kötetet kritizálva: *Commentario delle opere e delle vicende di Giorgio Biandrata, nobile saluzzese, archiatro in Transilvania e in Polonia,* Padova, Tipografia Bettoni, 1814. Vö. Raffy Ádám Dr., *Blandrata György és a XVI. századi Erdély közegészségügye,* Orvostörténeti Közlemények 26(1962), 51–64, itt: 56. Tény, hogy a Raffy által cáfolni kívánt Malacarne sem állítja, hogy saját kezébe vette volna a művet, hanem azt írja, hogy a kötetről egy barátja, bizonyos dott. Francesco Scardona adott leírást az ő tulajdonában lévő példányról, a tartalomjegyzéket is ismertetve. (Malacarne 22–23. kolumnájában ez a címleírás található meg: *Ginaeceorum ex Aristotele, et Bonaciolo a Georgio Blandrata medico subalpino noviter Excerpta de Foecunditate, Graviditate, Partu et Puerperio, ad Excellentissimas Bonam, et Ysabellae Poloniae et Hungariae reginas oblata per Fridericum Hunnandinum Trasylvanum,* H. Syboldus impressit Argentinae. A. MDXXXIX. Mense octob[ris]. Malacarne a kötet tartalmát a 82–86. kolumnákban ismerteti.) Mivel mind a *DBI,* mind az *Enciclopedia Treccani* hitelt ad a könyv egykori létezésének, bár utóbbi felhívja a figyelmet rá, hogy Malacarne általában megbízhatatlan forrás, én is így teszek. Nem zárható ki persze, hogy csak egy lexikonból lexikonba öröklődő téves adatról van itt szó, de ha más független forrásból mégis ennek a Hunyadinak a nyomára bukkanna valaki, már nem volt hiába felhívni rá a figyelmet. http://www.orvostortenet.hu/tankonyvek/tk–05/pdf/3.6.1/1962_026_raffy_adam_blandrata_gyorgy.pdf; http://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-giorgio-biandrata_%28Dizionario_Biografico%29/ (letöltés: 2017. 04. 11).

kapcsolatait a lengyel és a magyar udvarral egy bizonyos „Fridericus Hunnandinus Transylvanus" segítségével alakította ki, aki az én gyanúm szerint szintén orvos lehetett. Sajnos azonban sem az Öreg Zsigmond és Bona királyné udvarának felépítését tárgyaló lengyel szakirodalom,[85] sem pedig a magyar orvostörténet nem tud Hunyadi Frigyes nevű erdélyi orvosról. Az *Erdélyiek egyetemjárása* című kötet 1009. szám alatt hoz egy Joannes Hunyadinust, aki 1536 nyarán subscribált Krakkóban.[86] A *MAMŰL*[87] kötetei két Hunyadi nevű embert említenek ebből az időkörből, akik Padovába is jártak egyetemre. Az egyik a bánffyhunyadi Hunyadi Demeter, aki 1568–71 között tanult a padovai és a párizsi egyetemen filozófiát, 1579-ben pedig az unitárius egyház püspöke lett. A másik az a Hunyadi Ferenc, akiről tudjuk, hogy németalföldi, angliai, franciaországi és itáliai egyetemi tanulmányok után végül 1581-ben avatták orvosdoktorrá Padovában. Báthory István, majd 1585-től Báthory Zsigmond háziorvosa lett, s még 1569-ben írta a *Trója megszállása és veszedelme* című verses históriát (Kolozsvár, 1577). Nekem az a feltevésem, hogy a Blandrata által emlegetett Hunnandinus/Hunyadi Frigyes talán ennek a Ferencnek egy-két generációval idősebb rokona, esetleg apja vagy nagybátyja lehetett.

Giorgio Blandrata a maga orvosi hátterével tehát olyan szexuálisan szabad életet biztosíthatott a Sforza-Jagelló királynéknak, amelyet a korban egyetlen asszony sem engedhetett meg magának. Az olasz-lengyel kultúrájú „kurva-királynék" mellé pedig mintha Szamosközynél egy újabb „kurva nevet" viselő asszony társulna Báthory Grizeldisz személyében, ismét csak Blandrata háttérmunkája révén.

Horn Ildikó véleménye szerint a Báthory leány névváltoztatásának elég prózai oka volt: mivel Jan Zamoyski előző feleségét hívták Krisztinának (Krystyna Radziwiłłówna), az új feleség nem viselhette éppen ugyanazt a nevet, mert a külvilág számára értelemzavaró lett volna, hogy a már elhunyt, vagy az éppen regnáló Krystyna Zamoyskáról van-e szó.[88] Marad azonban a kérdés, hogy ha már tervezett házassága és jövendő férje családi körülményei miatt kellett nevet változtatnia Báthory Krisztinának, az új nevet nem Blandrata és a vele jó kapcsolatot ápoló Zamosyki kancellár együtt találták-e ki?[89] Zamoyski kancellár ugyanis, akárcsak Istvánfi Pál vagy a nagy lengyel költő, Jan

85 A következő szakirodalmi tételeket néztem át: Władysław Pociecha, *Królowa Bona (1494–1557) czasy is ludzie odrodzenia, tomi I–IV,* Poznań, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 1949–1958; Jerzy Besala, *Zygmunt Stary i Bona Sforza,* Zysk i S-ka Wydawnictwo s. j., 2012; Danuta Quirini-Popławska, *Działalność Włochów w Polsce w I połowie XVI wieku na dworze królewskim, w dyplomacji i hierarchii kościelnej,* Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1973, 34–41 (a *Medycy, doktorzy, chirurdzy królewscy* fejezet nem említi Blandratát).

86 Szabó Miklós, Tonk Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700,* Szeged, JATE, 1992, 99.

87 MAMŰL IV, 226–227.

88 A belső körökben ez nem okozott volna gondot, hiszen Grizeldisz a férjéhez írt és már publikált levelét születési nevén szignálta, így: Griseldis Bathori de Somljo. Vö. *Archiwum Jana Zamoyskiego, tomus III* (1582–1584), Warszawa, 1913, nr. 920, 255. Tendenciák megállapításához azonban nagyobb, ma még publikálatlan levélanyagot kellene áttekinteni.

89 Zamoyskiról mint orvosok mecénásáról lásd: Stanisław Łempicki, *Protektor medycyny i medyków = Renesans i humanizm w Polsce. Materiały do studiów,* Warszawa, „Czytelnik", 1952, 277–321. Blandratáról főként 288–289. Itt Łempicki említ egy Blandratától Zamoyskinak írt levelet, ami publikációja

Kochanowski, „padovás" volt,[90] a saluzzói őrgrófné történetét tehát legkésőbb itáliai tanulmányai alatt már megismerhette. Mint láttuk, Lengyelországban a Gryzelda név már divatba jött a „széphistória" két, 1551 előtt, illetve 1571-ben publikált verziójának köszönhetően, s talán a magyar leány híresen erős személyiségének jelképes megzabolázása is állhatott a névválasztás mögött. Esetleg Krisztina-Grizeldisz, aki nem akart katolikus hitre térni, ezzel a névválasztással fejezte ki, hogy minden másban aláveti magát ura és király nagybátyja akaratának? Újabb adatok előkerültéig erre nem tudunk biztonsággal válaszolni.

A fent felvázolt szövevényes történet számos izgalmas pontja közül egyet érdemes külön is hangsúlyozni. Nagyon valószínűnek tartom, hogy amikor Istvánfi Pál egyetemi évei alatt megismerte a saluzzói őrgrófné történetét, számára az a fiatal magyar király, II. Lajos unokatestvéréhez, a Padovában élő Giovanni Lodovico di Saluzzo személyéhez is kötődhetett. Arról szintén tudhatott, hogy a saluzzói őrgrófok egyenesen Szent Istvánig vezették vissza a magyar királyokkal való rokonságuk kezdetét. Amikor azután 1539-ben Szapolyai János és Jagelló Izabella esküvőjére Istvánfi lefordította a türelmes Grizelda történetét, ez a tanulságos mese nemcsak az újdonsült arának adott „királyné-tükör" lehetett, de hordozhatott még egy szimbolikus üzenetet János király legitimitását igazolandó: Szapolyai János választott magyar király nem csupán az elhunyt II. Lajos trónjára lépett, s lett a mindenkori magyar uralkodók örököse, hanem egy olyan királyé is, aki saluzzói rokonsága révén az első, legszentebb magyar királyt tudhatta családtagjai között.

megjelenésekor még kiadatlan volt, s ezen kívül csak egyetlen levél van kiadva, ami kettejük viszonyáról vall. *Archiwum Jana Zamoyskiego, i. m.*, 251–252.

90 Zamoyski padovai jogi tanulmányai alatt (1561–1564) tért át az atyai örökségű kálvinizmusról a katolikus hitre.

BARTÓK ISTVÁN

„Patvaros philosophusok, viszzalkodo, maguk hanio böltsek”

Adalékok az 1530–1580 között keletkezett magyarországi glosszák, szójegyzékek és szótártöredékek kritikatörténeti vonatkozásaihoz

A 18. század végén Alexovics Vazul egyik munkájában az „új Filosofusokkal” vitázva Voltaire után a „fogyatkozott, alávaló, tsekély tudományú” Pierre Bayle tanait cáfolja. Ennek során arra is kitér, ki hogyan vélekedik róla:

> [Jacques] Saurin a’ többi között felöle bizonyíttya, hogy noha ö magát nagy *Filosofusnak* mutatta, mégis-tsak *Sophista,* az-az, maga hányó Bölts volt, a’ ki a’ hamisat az igazzal öszve-zagválni, a’ bizonyos regulákat ’s állatásokat fonákul fordítani, az igaz következéseket meg-dönteni iparkodott.[1]

Az idézet filozófiai szempontú elemzése beláthatatlan távlatokat nyithat. Ehelyett inkább azt a kifejezést emelem ki, amelyik nemcsak a mentalitástörténet, hanem a szóhasználat vonatkozásában is tágabb összefüggésekre irányítja a figyelmet. A szövegben a „maga hányó Bölts” a „Sophista” értelmezéseként jelenik meg. Ha Alexovics meghatározásának forrását keressük, az első próbálkozáshoz elegendő néhány évtizedre visszatekintenünk. Pápai Páriz Ferenc latin–magyar szótárának Bod Péter-féle átdolgozásában[2] ez áll: „Sophista: Patvaros Filosofus, Maga hányó Bölts”. Visszafelé haladva az időben, de még mindig maradva a 18. században, a kibővített kiadás alapjául szolgáló eredetiben[3] egyetlen kötőjel eltéréssel (Maga-hányó) betű szerint így található. Egy évszázaddal visszalépve, kissé eltérő írásmóddal, de ugyanezt olvashatjuk már Szenci Molnár Albert szótárában[4] is: „Sophista: Patvaros Philosophus, maga hanyo Bölcz”. Ha még távolabbra megyünk vissza az időben, korábbi hasonló előfordulásokat is találhatunk, amelyekre a maga helyén visszatérek.

Ez a példa is azt mutatja, hogy érdemes tágabb időhatárok között figyelembe venni a humán tudományok szaknyelvének alakulását. Az antikvitásból eredő, a középkor, a humanizmus, a reformáció és a barokk korában változatlanul tovább élő, vagy éppen sajátosan módosuló grammatikai, logikai, retorikai-poétikai és egyéb műszavak használata sok mindent elárul egy-egy korszak szellemi arculatáról. A görög és latin terminus technicusoknak idővel megjelentek a fordításai. Az egyes kifejezések értel-

1 [Alexovics Vazul,] *A könyvek szabados olvasásáról két tő-tzikkely,* Pest, 1792, 133.

2 *Dictionarium Latino-Hungaricum, Succum & medullam purioris Latinitatis [...] in hoc Corpus coactum [...] a Francisco Páriz Pápai [...] locupletatum intentione et labore Petri Bodi,* Szeben, 1767.

3 *Dictionarium Latino-Hungaricum [...] in hoc Corpus coactum a Francisco Páriz Pápai,* Lőcse, 1708.

4 *Dictionarium Latinovngaricvm: Opvs novvm et hactenvs nvsqvam editvm [...] per Albertvm Molnar Szenciensem Vngarum,* Nürnberg, 1604; RMNY 912.

mezései a népnyelvekben újabb adalékok az egyes régiók, nemzetek irodalom-felfogásának megismeréséhez.[5]

A magyar nyelv a humán diszciplínák szakszókincsét illetően is beilleszkedett abba a folyamatba, amelyet a népnyelvek felértékeléséként, felemelkedéseként (die Aufwertung der Volkssprachen, the rise of the vernaculars) tartanak számon. „A hazai irodalomelméleti gondolkodás feltárásában különösen érdekes azon korszak vizsgálata, mely során az európai retorikai és poétikai hagyomány értelmezése és művelése fokozatosan magyar nyelvűvé válik."[6]

Ez a korszak több évszázadot foglal magába. A régi magyar elméleti szaknyelvvel kapcsolatban a leggyakrabban hivatkozott forrás Szenci Molnár Albert szótára.[7] Ez érthető, hiszen ez az első olyan munka, amelynek latin és magyar anyaga a teljes ábécé betűrendjében tekinthető át, jelentősen megkönnyítve a kutató dolgát. Többen foglalkoztak kifejezetten a magyar irodalomelméleti műszavakkal Szenci Molnár és a későbbi szótárak nyomán. Alapvető jelentőségű Imre Mihály összeállítása: *Retorikai, irodalomelméleti címszavak Szenci Molnár Albert latin–magyar, magyar–latin szótárkiadásaiból (1604, 1611, 1621).*[8]

Kevesebb figyelmet szenteltek azonban a korábbi hasonló műveknek, amelyek pedig ugyancsak fontos szerepet játszottak az európai terminológiai hagyomány magyarrá válásában, sokszor Szenci Molnár Albert forrásául szolgálhattak. Olyan értelmezésre is van példa, amelyik Szenci Molnár és követői meghatározásánál pontosabban fejezi ki az adott fogalom tartalmát. Dolgozatomban az 1530 és 1580 között keletkezett glosszákat, szójegyzékeket és szótártöredékeket tekintem át ebből a nézőpontból. Az időszakasz kijelölésében a Tarnai Andor által meghatározott korszakhatárokhoz igazodom, amelyeket a magyar irodalom kritikatörténeti szempontú feldolgozásához állapított meg. Az idetartozó források jelentős része a 19–20. század fordulóján nyomtatásban is megjelent. Az egyes művek szövegközlései mellett később összefoglaló áttekintés is készült.[9] A régebbi és az újabb kiadások egy része elektronikus formában is elérhető.

A számításba veendő források áttekintése után ismertetem a kritikatörténet számára érdekesnek bizonyuló fogalomköröket. A függelék táblázataiban ezek alapján rendszerezve közlöm a kapcsolódó szóanyagot. Az értelmezés jellemző típusai szerint

5 A német–magyar kulturális hatások miatt különösen fontos a német nyelvterület kapcsolódó szóanyagának feldolgozása: Armin Sieber, *Deutsche Rherotikterminologie in Mittelalter und früher Neuzeit,* Baden-Baden, 1996; Joachim Knape, *Zweisprachige Arbeit an der Rhetorikterminologie in der Frühen Neuzeit,* Jahrbuch für Internationale Germanistik, 30(1998), 64–72; Joachim Knape, Armin Sieber, *Rhetorik-Vokabular zur zweisprachigen Terminologie in älteren deutschen Rhetoriken,* Wiesbaden, 1998.

6 Maróthy Szilvia, *Koháry „paraszt versei",* előadás a Selye János Egyetem Nemzetközi Doktorandusz Konferenciáján (2016, Komárom), megjelenés előtt.

7 A legfontosabb irodalom összefoglalása: Bitskey István, Dictionarium quadrilingue: *Jegyzet a négynyelvű Szenci-szótárról = In via eruditionis: Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére,* szerk. Bitskey István, Fazakas Gergely Tamás, Luffy Katalin, Száraz Orsolya, Debrecen, 2016, 260–270; itt: 260.

8 Imre Mihály, *„Úton járásnak megírása": Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben,* Bp., 2009 (Humanizmus és Reformáció, 31), 299–311.

9 *Régi magyar glosszárium: Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára,* szerk. Berrár Jolán, Károly Sándor, Bp., 1984 (a továbbiakban: RMGl).

haladva hozok példákat a különféle megoldásokra. Végezetül kiemelek néhány olyan szócikket, amelyek megszívlelendő adalékul szolgálhatnak a korszak irodalmi gondolkodásához.

Források

1. Glosszák

Annak a folyamatnak a kezdetén, amelynek során „a magyar nyelvet írni kezdik", az anyanyelvű szavak rögzítésének első dokumentumai az idegen nyelvű – jellemzően latin – szövegeket tartalmazó kéziratok, később nyomtatványok egyes kifejezéseihez fűzött magyar bejegyzések. A vizsgált korszak előtt a nyelvtudomány-történet a 13. század végétől mintegy negyven olyan forrást tart számon glosszák, szójegyzékek és egyéb elnevezésekkel, amelyekben az idegen szavakhoz magyar értelmezéseket kapcsoltak. Ezek anyaga 4-től (*Vatikáni Glosszák,* 1290 k.) 6200 (*Sermones Dominicales,* 1456 k.–1470) magyar szóig terjed.[10]

Az 1530 és 1580 közötti időszakból már lényegesen kevesebb glosszát ismerünk. Jelentőségük nem lebecsülendő a művelődés-, nyelv- és nyelvtudomány-történet számára, de többségük az irodalmi gondolkodás szempontjából nem szolgál fontos adatokkal. Ezért a teljesség kedvéért csak utalok rájuk. Ide tartoznak: a *Herbolarium Vincentiae,*[11] a *Melich-glosszák,*[12] a *Soproni Glosszák,*[13] a *Tordai-glosszák*[14] és a *Pannonhalmi Glosszák.*[15]

Kritikatörténeti szempontból lényegesen fontosabbak a *Kolozsvári Glosszák,*[16] egy 1518-ban kiadott latin–német szótár[17] latin és magyar bejegyzései, amelyek több személytől származnak. Az első 1550 körül írhatott be mintegy 800 magyar szót, dunántúli nyelvjárásban. A későbbi használók kilétére és az újabb glosszák keletkezésének idejére egy tulajdonosi bejegyzés utal: Ajtai Máté és Bölöni Fülöp 1577-ben vásárolta a könyvet. Körülbelül 3300 újabb szót írtak be, és sokszor javították az előző kéz adatait *(Ajtai–Bölöni-glosszák).* Az újabb kiegészítések háromszéki székely nyelvjárásra vallanak. A közel 100 magyar elméleti műszó között különösen gazdag a logikai és retorikai terminusok lefordítása, de a bőséges anyagban akad grammatikai és filológiai szakkifejezés is, valamint a szellemi, tudományos tevékenységhez kapcsolódó általánosabb fogalmak.

10 *Uo.,* 51–52.

11 *Uo.,* 40. Kiadása: *Két természetrajzi szójegyzék:* II, *„Herbolarium Vincentiae 1491.",* kiad. Ernyey József, Jakubovich Emil, MNy, 11(1915), 37–38, 131–135.

12 RMGl, 42. Kiadása: *Magyar-horvát glosszák,* NyK, 28(1898), 33.

13 Kiadása: Szende Katalin, Grüll Tibor, *Soproni glosszák a XVI–XVII. századból,* MNy, 86(1990), 246–255.

14 RMGl, 46. Kiadása: *Tordai Tamás lapszéli jegyzetei a XVI. századból,* kiad. Viski Károly, Nyőr, 35(1906), 222–224.

15 RMGl, 43. Kiadása: *Szótári széljegyzetek Pannonhalmán,* kiad. Récsey Viktor, MNy, 3(1907), 83–87.

16 RMGl, 41. Kiadása: *Kolozsvári Glosszák,* kiad. Pálfi Márton, Bp., 1907 (Nyelvészeti Füzetek, 45).

17 *Dictionarium quod Gemma Gemmarum vocant nuper castigatum […],* Argentinae, 1518.

A glosszák között kell szólnunk az úgynevezett *Veszprémi Calepinus* magyar bejegyzéseiről. A forrást Szelestei Nagy László a Lyonban 1585-ben megjelent, magyar anyaggal kiegészített tíznyelvű Calepinus-szótár[18] előkészületeivel hozza összefüggésbe. A kutatás régóta tud egy Calepinus-kiadásról, amelybe a 16. században magyar értelmezéseket írtak, de a példányt már Melich János sem látta, a *Régi magyar glosszárium*ban sem szerepel. Szelestei Nagy László találta meg a veszprémi Érseki Könyvtárban; ő ismertette és közölte magyar anyagát.[19] A magyar kiegészítéseket tartalmazó kötet a szótár 1554. évi kiadása.[20]

Szelestei Nagy László vizsgálatai a következő eredményre vezettek:

> A Veszprémben őrzött 1554. évi Calepinus-példányt a szótár magyar nyelvvel történő kiegészítésének munkafolyamata során – bizonyára megadott szempontok szerint és kijelölt betűknél – a feladat elvégzésére felkért személy magyar nyelvű megfelelőkkel látta el. (Esetleg egy másik személy a bejegyzéseket kiegészítette.) A példányt azonban nem a nyomtatásnál használták, mert a nyomtatáshoz egy (egyebek mellett ezt a kéziratot is felhasználó) összegző kézirat készülhetett.[21]

A kötetben mintegy 5300 latin szóhoz készült magyar értelmezés, gyakran több rokon értelmű szóval, magyarázattal. Félszáznál több kritikatörténeti érdekű bejegyzése főleg magyar logikai, retorikai és poétikai szakkifejezés, görög és latin terminusok fordításai.

Mindössze néhány kritikatörténeti vonatkozású magyar kifejezést tartalmaznak, de megemlítendők a *Görlitzi Glosszák,*[22] egy, Pesti Gábor *Nomenclatura*jának 1568. évi kiadásával egybekötött latin–cseh–német szójegyzék[23] bejegyzései: mintegy 700 szó magyar értelmezése, fordítása. „A kötet stílusjegyei arra utalnak, hogy a két könyv röviddel Pesti Nomenclaturájának megjelenése (1568) után, de legkésőbb a század utolsó harmadában már egybe volt kötve. A bejegyzések abból az időből származnak, amikor a két könyv még »külön életet élt«."[24] Ennek alapján tehát a glosszák 1560 és 1568 között készülhettek.[25]

18 Ambrosius Calepinus, *Dictionarium decem lingvarum,* Lyon, 1585, RMNY 569.

19 Szelestei N. László, *Magyar bejegyzések a Veszprémi Calepinusban,* Érd, 2007.

20 *Dictionarium quarto et postremo ex R. Stephani Latinae linguae Thesauro auctum* [Genf], 1553 [1554].

21 Szelestei N., *i. m.,* 7.

22 RMGl, 39. Kiadása: Plavecz Tibor, *A Görlitzi Glosszák,* MNy, 67(1971), 353–362.

23 *Wokabulař. Nomenclatura rerum Domesticarum. Ex Petro Dasypodio, Sebaldo Heyden & Ioanne Piniciano […],* Olomucii, M. D. LX.

24 *A Görlitzi…, i. m.,* 354.

25 Az RGMl értelmezése: „A glosszákat tehát a kiadó tájékoztató adatai szerint 1570 és 1600 között írhatták." (39. l.) Úgy tűnik, hogy a RMGl szerkesztői félreértették Plavetz Tibornak a glosszák keletkezésére vonatkozó közlését. A fentebb idézettekből világos, hogy ha a bejegyzések az egybekötés előtt kerültek a latin–cseh–német szójegyzékbe, akkor arra csakis Pesti *Nomenclatura*jának megjelenése, azaz 1658 előtt (vagy „röviddel utána") kerülhetett sor, és értelemszerűen a háromnyelvű szójegyzék megjelenése, 1560 után.

2. Szójegyzékek

A glosszák után a következő forráscsoport a szójegyzékek vagy nomenklaturák, amelyek fogalomkörök szerint csoportosítják anyagukat. Az 1530 és 1580 között szerkesztett összeállítások közül az irodalmi gondolkodáshoz kapcsolódó adatokat nem tartalmaz, de a teljesség kedvéért megemlítendő a *Zsélyi Szójegyzék*.[26]

Kritikatörténeti szempontból nemcsak terjedelme és szélesebb körű használata, hanem tartalma miatt is nagyobb figyelmet érdemel három, magyar anyaggal kiegészített szójegyzék. Murmellius *Lexicon*a (1533) és Pesti Gábor *Nomenclatur*ája (1538) nyomtatvány. Szikszai Fabricius Balázs 1561 és 1574 között készült *Nomenclatur*ája a vizsgált korszakban kéziratos másolatokban terjedt, de később több nyomtatott változata is megjelent. Hosszan tartó hatása miatt kell szólnunk róla.

Murmellius latin szójegyzéke német és magyar értelmezésekkel 1533-ban jelent meg Krakkóban.[27] A 45 fogalomkörbe rendezett latin szónak mintegy 2600 magyar értelmezése került a kötetbe. Az alapul szolgáló latin–német szójegyzék Murmellius iskolai használatra szánt nyelvgyakorló könyvének első részét alkotta.[28] A szójegyzék lengyellel kiegészített változata 1526-tól többször is megjelent Krakkóban.[29] Az 1533. évi kiadásban ezek valamelyikének lengyel értelmezéseit cserélték fel a magyar megfelelőkkel. A latin–német–lengyel szójegyzék egy másik krakkói változatát[30] az a Franciscus Mymerus szerkesztette, aki Johann Honter nyelvtanát rendezte sajtó alá.

A magyar kiegészítések keletkezéséről bizonyosan annyit lehet tudni, amennyi az 1533. évi kiadás egyik kísérőszövegéből kiderül. Martinus Heptamydius „bibliopola Cracouiensis" Perényi István fiainak, Mihálynak és Ferencnek címzett ajánlásában írja, hogy a fiúk kedvéért ő fordíttatta magyarra az értelmezéseket.[31]

A Varjú Elemér által ismertetett példányt Pesti Gábor *Nomenclatur*ájának 1568. évi kiadásához kötötték:

26 RMGl, 47. Kiadása: *A zsélyi magyar szójegyzék 1572-ből,* kiad. Lukcsics Pál, MNy, 26(1930), 227–232.

27 *Lexicon Ioannis Mvrmellii, in qvo Latina rerum uocabula in suas singula digesta classes, cum Germanica et Hungarica interpretatione,* Krakkó, 1533. RMNY 14; RMGl, 42. Kiadása: *A Murmellius-féle latin–magyar szójegyzék 1533-ból,* kiad. Szamota István, Bp., 1896. Vö. Melich János, *A magyar szótárirodalom: Első füzet: A legrégibb szójegyzékektől P. Páriz szótáráig,* Bp., 1907 (a továbbiakban: Melich 1907), 25–39.

28 *Pappa puerorum usui, atque usui percocta,* Köln, 1513; *Pappae Caput I. Variarum rerum dictiones Latinae, cum Germanica interpretatione).*

29 *Dictionarivs Ioannis Mvrmellii variarvm rervm, tum pueris tum adultis utilissimus, cum Germanica atque Polonica interpretatione.*

30 *Dictionarius trium linguarum: Latine, Teutonice et Polonice potiora vocabula continens nunc denuo pluribus in locis auctus in titulis per seriem alphabeti concinnatus tum peregrinantibus tum domi desidentibus et quibuslibet tribus loqui linguis cupientibus maxime necessarius et utilissimus,* Krakkó, 1528. Reprint kiadása: Krakkó, 1997.

31 „[...] id ego adolescentuli ornatissimi uobis quasi authoribus fretus ad uestratem, hoc est Hungaricam transferendum curavi." Idézi Melich 1907, 32. Az előszó teljes szövegének közlése: Varjú Elemér, *Murmellius Lexicona a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában,* MKsz, 7(1899), 97–111; itt: 104–105.

> Ez a kötés körül-belül a XVII. század derekán készülhetett. A két munka már előbb is be volt kötve, s a második bekötésnél ugyancsak megvágta a könyvkötő a lapszéleket, főként a kissé nagyobb alakú Pesti-szótárnál; a nyomtatásban azonban nem tett kárt, csak a régibb kéztől eredő széljegyzetek némelyikét csonkította meg. A két szótár már a XVI. században együvé volt kapcsolva, legalább erre mutatnak a mindkettőben előforduló, ugyanazon kéztől származó bejegyzések. Ezek részint a könyv azon, valószínűleg első gazdájától erednek, kinek nevét: Georgius Fleisch, a Pesti-féle szótár L2 jelzetű lapján olvashatni. Az írás a XVI. század nyolczvanas éveire mutat.[32]

A margójegyzetekről Varjú Elemér a következőket állapította meg:

> Két kéz írását lehet megkülönböztetni. Az egyik, a régebbi azon Fleischer Györgyé, aki, mint már említettük, a Nomenclatura egyik lapján jegyezte fel nevét. Ez az irás körülbelül 1570–90 közé esik; az akitől ered, mint már a név is mutatja, valószínűleg német volt; magyar ortográfiája és a német szavakon tett javításai erre vallanak. A második kéz egy ismeretlené. Írásának jellege a XVII. század első negyedének felel meg.[33]

Melich számos példával igazolja, hogy a magyar értelmező a latint fordította. Kilétét nem ismerjük. Felvetődött Komjáthy Benedek, de ez nem bizonyítható. Ezt a feltevést a leghatározottabban Trócsányi Zoltán cáfolta: „Sem helyesírási, sem nyelvi, sem tárgyi bizonyítékok nincsenek arra nézve, hogy a *Lexicon* magyar tolmácsolásában az eddig gyanított Komjáthy Benedeknek bármi csekély része is lett volna."[34]

A mintegy 40 kritikatörténeti érdekű kifejezés a kapcsolódó tematikus csoportokban található: *De bonarum artium professoribus – Zo* [!] *tudomanioknak oluasoirol; De libris – Könuegröl*. Figyelemre méltó egyes szavak görög eredetijének megadása, görög betűkkel.

Az időrendben következő nyomtatott szójegyzékben Pesti Gábor egy ötnyelvű, latin–olasz–francia–cseh–német szójegyzéket egészített ki magyar értelmezésekkel.[35] A forrás egy Nürnbergben 1531-ben megjelent ötnyelvű szótár volt.[36] Az első könyv 55 fogalomkörbe sorolja a szavakat, a második könyv a mindennapi beszédhelyzetekben alkalmazható szavakat, fordulatokat tartalmaz 9 fejezetben. Magyar anyaga közel 4000 szó; a magyar szavak és kifejezések a latinok fordításai.

32 *Uo.,* 102.

33 *Uo.,* 105–106.

34 Trócsányi Zoltán, *A Murmellius-féle Lexicon magyar tolmácsolásáról,* MNy, 7(1911), 364–366; itt: 366.

35 *Nomenclatura sex lingvarum, Latinae, Italicae, Gallicae, Bohemicae, Hungaricae et Germanicae [...] per Gabrielem Pannonium Pesthinum,* Bécs, 1538. RMNY 21, 103, 166, 240A, 241, S 151A. RMGl, 43. Hasonmás kiadásai: Bp., ELTE, 1975 (Fontes ad Historiam Linguarum Populorumque Uraliensium, 2); Bp., 2012, 2013; vö. Melich 1907, 39–47.

36 *Quinque Linguarum utilissimus Vocabularius, Latinae, Italicae, Gallicae, Bohemicae et Alemanicae, valde necessarius per mundum versari cupientibus,* Nürnberg, 1531, Friedrich Peypus.

A különböző megjelenések története bonyolult. Az RMNY első kötetének lezárása után az előkerült újabb adatokat is figyelembe véve Borsa Gedeon tovább folytatta kutatásait. A kiadástörténet problémáit röviden így foglalta össze:

> Első kiadása 1538-ban jelent meg a bécsi Singriener nyomdában. Harminc év múltán, 1568-ban az ugyancsak bécsi Stainhofer-féle műhelyben készült el e mű utolsó, ismert kiadása. Azonban a kettő között napvilágot látott több, szintén bécsi kiadás mind a szakirodalomban, mind a sajnos csak igen kevés fennmaradt példányban meglehetősen zavaros képet mutat.[37]

A legapróbb részletekre kiterjedő vizsgálatok alapján Borsa megállapította, hogy az 1538 és 1568 között készült példányok címlapján bizonyos esetekben az évszámot vakarással módosították, a köteteket különböző időpontokban nyomtatott kiadások füzeteiből állították össze. Eredményei alapján meghatározta, hogyan kell módosítani az RMNY adatait.

Az 1568. évi kiadásnak egyik, a Nemzeti Múzeum könyvtárában őrzött példányát már a 19. század végén is ismerték. Ez az, amit Murmellius szójegyzékével kötöttek egybe. Magyar glosszái, mint fentebb idéztük, Varjú Elemér szerint „körülbelül 1570–90 közé" tehetők. A hivatkozott tanulmányban olvashatók „a nevezetesebbek olyan sorban, mint az eredetiben következnek".[38] Az idézett glosszák kritikatörténeti szempontból érdektelenek, akárcsak egy másik redakció magyar bejegyzései.[39]

Az 1568 előtti megjelenések Pesti Gábor eredeti, 1538 januárjában kelt ajánlását közlik. Az 1568. évi kiadásból ez elmaradt, ehelyett a bécsi nyomdász, Kaspar Stainhofer a néhai Nádasdy Tamás fiát, Ferencet köszöntötte ajánlóversével. Pesti Gábor Ujlaky Ferenc győri püspöknek és pozsonyi prépostnak címezte ajánlását. Leírja, hogy a munka az ő ösztönzésére készült. Az alapul vett ötnyelvű szótárt hatodikként a magyarral egészítette ki. Azt is említi, hogy a latin anyagon is sokat javított.[40]

Munkáját Pesti egyéni tanulásra szánta, amint az magyar nyelvű bevezetőjéből világosan kitűnik:

37 Borsa Gedeon, *A Pesti Gábor-féle „No menclatura" egyes kiadásainak problémái,* MKsz, 93(1977), 187–190; itt: 187.

38 Varjú, *i. m.,* 109.

39 Az Österreichische Nationalbibliothek elektronikus formában is elérhető példánya: Bécs, 1559, Hans Singriener. https://books.google.hu/books?id=UHleAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hu#v=onepage&q&f=false (letöltés: 2017. 04. 11).

40 „Efflagitasti me Praesul amplissime sane per quam familiariter, ut opusculo cui titlus Nomenclatura quinque linguarum, adijcerem et Sextam, quae nostra est, utpote, quae quemadmodum a plaerisque non uideretur abicienda ita neque a nobis esset prorsus negligenda. Cuius conatibus adaeo non est animus obstare, ut uehementer etiam gauisus sum iuuenilem operam nostram a tanto Praesule postulari. Addidi igitur ex animi tui sententia non solum Idioma nostrum pannonicum, uerum et in latinis, dictiones quamplurimae quaeprius siue autoris, siue impressoris uitio fuerant deprauata, sensere suam lucem." Idézi Melich 1907, 41.

Haznalatos vocabularius azoknak kijk keuannak oskolaba iarasnekül ertenij es Oluasny Olazul franczusul Chehül Magyarul es Nemetül annak felette deyakulys mert ez kewnybe mynden igek neuek es bezedek mellyek kylemb kylemb modon meg mondathatnak meg wannak. Ez az kewny kegyg hyuattatik nemy nemy beuitelnek auagy kapunak azoknak kyk keuannak tanulny deyak Olaz franczus Cheh Magyar ees Nemet nyeluen mely igen haznos azoknak kyk ez vilagon keuannak iarny kelny.[41]

Mindazonáltal Melich János arra is talált bizonyítékot, hogy a könyvet iskolában is használták. Murmellius és Pesti szójegyzékével kapcsolatban azt is megemlítette, hogy a magyar szavakat mindkettőben gót betűkkel szedték, ezért használatuk nehézkes volt.[42]

Pesti Gábor nomenklaturájában a néhány tucatnyi kritikatörténeti érdekű szó, kifejezés vagy éppen paradigmasor meglehetősen elszórtan bukkan fel a magyar értelmezések között, néha meglepő helyeken. Például a *De ciuitate, iudicibus & officialibus – Az warasrol, birakrol ees tiszttartokrol* szóló fejezetben olvasható a létige praesens perfectuma latinul és magyarul, egy évvel Sylvester János *Grammatica Hungarolatinájának* megjelenése előtt. Összehasonlításul közlöm mindkét megoldást.

Pesti Gábor, 1538	Sylvester János, 1539
Ego fui: een woltam	fui: uoltam
Tu fuisti: te woltal	fuisti: uoltal
Ille fuit: amaz wolt	fuit: uolt
Illi fuerunt: amazok voltanak	fuimus: uoltunk
Vos fuistis: tü voltatok	fuistis: uoltatok
Nos fuimus: mü voltonk	fuerunt vel fuere: uoltanak

Szikszai Fabricius Balázs latin–magyar szójegyzéke[43] sárospataki tanársága idején, 1561 és 1574 között keletkezett. A 113 fogalomkör szerint csoportosított anyag mintegy 9550 magyar szót tartalmaz. A szöveghagyományozódás alakulását saját átdolgozásáig Újfalvi Imre írta meg az 1597. évi kiadás ajánlásában.[44]

Az anyag sokáig kéziratos változatokban terjedt. Melich János mutatta ki, hogy három főbb kéziratot különböztethetünk meg. Nyomtatásban először Debrecenben jelent meg, 1590-ben,[45] később többször, több változatban.[46] Melich megállapította, hogy Szik-

41 Idézi *uo.*

42 Melich 1907, 4–5.

43 RMGl, 45.

44 *Nomenclatura seu dictionarivm Latino-Ungaricum clarissimi viri domini Basilii Fabricii Zikzovii […],* Debrecen, 1597; RMNY 802. Az ajánlást függelékként közli Melich János: *Szikszai Fabricius Balázs latin–magyar szójegyzéke 1590-ből,* kiad. Melich János, Bp., 1906 (a továbbiakban: Melich 1906), 103–105.

45 *Nomenclatvra seu dictionarivm Latino-Vngaricum per clarissimvm virum d. Basilium Fabricium Szikszauianum,* Debrecen, 1590; RMNY 642. Melich 1906, 7–15; Melich 1907, 48–68.

46 Szikszai nomenklaturájáról újabban: Imre, *i. m.,* 143–150.

szai magyar értelmezéseinek forrásai jelentős részben az 1533-ban megjelent Murmelliusszójegyzék kiegészítései. „Azonfelül jóval többet is nyújtott Szikszai Fabricius, mint előzői. »Nomenclaturá«-jában igen sok a fogalmi csoport, úgy hogy azt hiszem, hogy az egyes csoportokat nem csupán kiegészítette a hiányzó szavakkal, hanem új, semmiféle más Nomenclaturá-ban elő nem forduló fogalomcsoportokat is szerkesztett."[47]

Melich János Szikszai munkáját összehasonlítva a Murmellius- és a Pesti-szójegyzékkel, az alábbi következtetésre jutott:

> A legnagyobb hibája azonban nézetem szerint e szógyűjteményeknek az volt, hogy latin–német szójegyzékek fordításai voltak. Más szóval: hibájuk, hogy az egyes fogalomkörökön belül nem a magyar viszonyoknak megfelelő szavak fordulnak elő bennük, hanem a német viszonyokra illők. [...] Szikszai Fabriciust tehát műve megalkotásánál az a paedagogiai elv vezette, hogy tanítványai az őket körülvevő tárgyakról tudjanak szabatosan latinul beszélni, más szóval, hogy a magyar fiúk a magyar viszonyok közt előforduló tárgyakat tudják latinul megnevezni. S ebben rejlik Szikszai rendkívüli nagy érdeme és hatása, hogy humanista paedagogiai elvek hazai viszonyainknak megfelelő tankönyvet írt; műve ezért nem csupán becses nyelvi, de még inkább paedagogiai és művelődéstörténeti emlékünk is.[48]

Mindezek mellett hangsúlyozhatjuk a szójegyzék kritikatörténeti jelentőségét is, különösen, ha figyelembe vesszük, amit ugyancsak Melich János állapított meg:

> [...] kimutattuk, hogy Szikszai Nomenclaturáját iskoláinkban 1561–1641-ig, tehát majdnem száz esztendőn át használták. Ilyen szótári műnek mély nyomokat kellett hagynia nemcsak szótárirodalmunkon, hanem irodalmi nyelvünk alakulásában, a különféle tudományok magyar műnyelvének fejlődésében is. S mi e hatásokat ki is tudjuk mutatni Molnár Albert szótárában, valamint Comenius János művei magyar értelmezőinek fordításában.[49]

„A különféle tudományok magyar műnyelvének" mintegy 70 szakkifejezése jelentős részben grammatikai, logikai és retorikai vonatkozású. Az *Ad bibliothecam pertinentia* fejezet például a szorosabb értelemben vett nyomdászati, könyvészeti terminusok mellett magyar nyelvtani, műnemi és műfaji meghatározásokat is tartalmaz.

3. Szótártöredékek

A mai értelemben vett szótárak legfőbb ismérve, a szócikkek betűrendbe sorolása a kéziratos és nyomtatott szótárakban (vocabularium) jelenik meg. Az 1530 és 1580 közötti időszakból két ilyen kéziratot ismerünk.

47 Melich 1907, 51.
48 Melich 1906, 5.
49 *Uo.*, 15.

Az egyik a latin–magyar megfeleltetéseket tartalmazó kéziratos *Gyöngyösi Szótártöredék*.[50] A fennmaradt, 1560 körülre datálható másolat forrása 1525–1556 között keletkezhetett, feltehetően pálos szerzetesek készítették. A 39 lap öt kéz munkája, A-tól C betűvel kezdődő 4671 latin szót sorol fel, az értelmezések és a fordítások mintegy 10 400 magyar szót tesznek ki. Melich János megállapítása szerint „[…] a Gyöngyösi latin-magyar szótártöredék főleg három középkori szótárból van összeróva. Ezek: 1. Joannes Balbus de Janua: Catholicon; 2. Papias: Vocabularium; 3. Calepinus: Dictionarium."[51]

A középkorban ezek voltak a nyomtatásban leginkább elterjedt alfabetikus szótárak. Johannes Balbus de Janua *Catholicon*ja több tucat, kisebb-nagyobb mértékben eltérő kiadásból ismert. Melich bebizonyította, hogy a latin anyag forrása az az 1487. évi redakció,[52] amelynek egy példányához kötve a kézirat fennmaradt. Hogy Papias szótárának melyik kiadásából merítettek, azt nem sikerült pontosan meghatároznia. A *Vocabularium* először Milánóban jelent meg 1476-ban; a Calepinus először 1502-ben látott napvilágot. Melich vizsgálatai alapján bizonyosra vehető, hogy a *Gyöngyösi Szótártöredék* összeállítói egy 1544 előtt megjelent példányt használtak, ugyanis csak 1544-től tartják meg a kiadások a szoros alfabetikus besorolást, és a szótártöredék Calepinusból eredeztethető latin anyaga a korábbiak lazább rendjét követi.

Mivel csak az A, B betűs és a C betű elejére sorolható latin szavak megfelelői között is közel félszáz magyar retorikai és poétikai vonatkozású meghatározás található, ebből következtethetünk a kritikatörténeti érdekű teljes anyag mennyiségére – bár nem tudhatjuk, vajon elkészült-e a folytatás. Az értelmezés gyakran hosszabb körülírás, magyarázat.

A *Szamosközi-szótártöredék* néven ismert kézirat[53] a *Veszprémi Calepinus* glosszái mellett szintén a magyar megfelelőkkel kiegészített Calepinus előkészítő munkálataihoz kapcsolódhat. Ez is, akárcsak a *Gyöngyösi Szótártöredék,* a mai értelemben vett szótárak felé mutat, amennyiben a szavakat nem fogalomkörök szerint csoportosítja, hanem ábécérendben sorolja fel. Lényeges eltérése a korábbi hasonló munkáktól, hogy az egyes címszavak nem a latin, hanem a magyar szavak betűrendjében követik egymást, így egy magyar–latin szótár töredékének tekinthető. A kézirat az egykori feltételezések szerint Szamosközi István munkája. Az előkerült két rész mintegy 200, E betűvel kezdődő magyar szó latin megfelelőit tartalmazza, gyakran terjedelmes magyarázatokkal, példákkal. Az is előfordul, hogy a latin magyarázatot magyar értelmezés előzi meg, akárcsak egy egynyelvű értelmező szótárban: „Ep kybe semmy fogiatkozas ninch. Syncerus. syncere, et synceriter unde synceritas. Quasi sine carie, pro puro incorrupto immaculate contrarium."[54]

Az elsőként megtalált töredéket közreadója, Nagy Gyula hozta összefüggésbe a Lyonban, 1585-ben megjelent tíznyelvű Calepinus-szótár magyar kiegészítéseivel. Felté-

50 RMGl, 39. Kiadása: *A gyöngyösi latin–magyar szótár-töredék,* Kiad. Melich János, Bp., 1898 (a továbbiakban: Melich 1898).

51 *Uo.,* XVI–XVII.

52 *Catholicon, seu Vocabularius universalis et prosodia vel grammatica,* Velence, 1487.

53 RMGl, 46. Kiadása: *Egy kéziratban maradt magyar–latin szótártöredék 1580 tájáról,* kiad. Nagy Gyula, MKsz, 12(1887), 100–110; *Szamosközi István szótára,* kiad. Szilágyi Sándor, MKsz, 16(1891), 297–301.

54 *Szamosközi…, i. m.,* 229.

telezése szerint Szamosközi István is részt vett ezek elkészítésében, ehhez kapcsolódhatott a magyar–latin rész összeállítása:

> Összevetve a töredéket Calepinus szótárával, első pillanatra felötlő, hogy szerzője ennek a mintájára dolgozott. Hasonló berendezés, hasonló fejtegetések, ugyanazok a grammatikai jelek, ugyanazok a latin classicusok idézve leggyakrabban, mint Calepinusnál. Önként az a gondolatunk támad, hogy Calepinus magyar munkatársának kézirata van előttünk, ki az Európaszerte elterjedt nagy hírű latin dictionariumnak megfelelőleg egy magyar-latin szótár dolgozását is elhatározta, a munkához hozzá fogott, abban kétségkívül előre haladt, talán el is végezte; ki tudja?[55]

Négy évvel később Szilágyi Sándor újabb töredéket talált, amelyik pontosan illeszkedik a korábban közölt rész közepébe. A körülmények alapján Szilágyi már bizonyosra vette, hogy Szamosközi a szerző.

A kézirat mindössze néhány kritikatörténeti érdekű kifejezést tartalmaz, de ezek máshol nem fordulnak elő. A szerkesztő a magyar terminust görög és latin megfelelőivel, klasszikus idézetekkel értelmezi, például:

> Értelmes bezedewseg: charientismos; lat. urbanitas, lepos, sermonis venustas. Értelmes: Literae gravissimis verbis atque sententiis. Cic. 10. l6. – Literae magna verborum sententiarumque gravitate. 10. 12. – Literae pleni consilii, summaeque cum benevolentiae, tum etiam prudentiae. 9. 4. Att. – Prudentes et multi officii et consilii literae. – Literae amantissime et honorifioentissime scriptae. – Literae humanitatis sparsae sale. Cic. 1., 10. Att.[56]

Ad Bibliothecam pertinentia – *Kritikatörténeti vonatkozású fogalomcsoportok*

Az áttekintett források – glosszák, szójegyzékek, szótártöredékek – terjedelmes szókészletéből megkíséreltem kigyűjteni azokat a fogalmakat, amelyek a korabeli irodalmi gondolkodás megismeréséhez járulhatnak hozzá. Az anyag kritikatörténeti szempontból is szerteágazó tartalmából következően mind tágabban, mind szorosabban körülhatárolható csoportok körvonalazódnak, amelyekbe a különféle meghatározások besorolhatók. Először a legtágabban értelmezett szellemi tevékenységekhez kapcsolódó fogalmakat rendszerezem, ezeken belül a legáltalánosabbakat, majd a tudás átadásához és elsajátításához fűződő kifejezéseket; tovább szűkítve a kört a könyvkultúra szakszavait. A vizsgált forrásokban jó néhány magyar műszó a tudományok és művészetek egyéb területeit érinti. Határozottabban eldönthető, hogy mi tartozik a grammatika, a logika, a retorika és poétika szakszókincséhez. Egyes diszciplínákon belül további alcsoportok rajzolódnak ki.

55 *Egy kéziratban maradt…*, *i. m.*, 101.
56 *Uo.*, 107–108.

A kiválasztott szócikkeket a vázolt csoportokba rendezve a függelékben közlöm, táblázatos formában. Az egyes csoportokban az anyag logikájából következő fogalomkörök szerint sorolom fel az odatartozó elemeket, az így elkülönülő egységeken belül betűrendben. Mivel a latin műszavak magyarrá válását kívánom bemutatni, a táblázatok első oszlopában a latin terminus áll, a további oszlopokban egy-egy forrás kapcsolódó magyar meghatározásai olvashatók.

Az elmondottak alapján az átnézett 8 forrás tágan értelmezett kritikatörténeti érdekű szócikkei 270 görög-latin szakkifejezés 314 magyar megfelelőjét tartalmazzák.

Okossagomual igyekezem ualamit meg bizonjttanj – *A magyar értelmezések típusai*

A források alapos megfigyelése során nemcsak a fentebb ismertetett, tartalmi szempontok alapján elkülöníthető csoportok bontakoznak ki, hanem a magyar megfeleltetések főbb típusai is. A latin terminusok értelmezésének módja, különböző fajtái értékes adalékokkal szolgálhatnak az idegen szakszókincs nemzeti nyelvű meghonosításához. A következőkben a különféle eljárásokat, módszereket tekintem át, jellemző példákkal szemléltetve az egyes megoldásokat.

Előfordul, hogy a görög vagy latin kifejezés ismétlődik változatlanul vagy kis mértékben eltérő írásmóddal; vagy egy másik idegen kifejezés jelenik meg magyar szóként:

doctor: doctor (Pesti)
Soluta oratio: Prosa (Murmellius-szójegyzék)
Syllaba: Sillaba (Murmellius-szójegyzék)

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára szerint a *doctor* 1372 óta, a prosa és a sillaba éppen a Murmellius-szójegyzék óta magyar szó.

Máskor egy másik, a forrás használója számára nyilván ismertnek feltételezett latin szó vagy szókapcsolat hivatott világossá tenni a jelentést:

Bibliator: venditor librorum (Gyöngyösi Szótártöredék)
Hypodidascalus: Resumptor (Murmellius-szójegyzék)

Az értelmezés hosszabb latin magyarázat is lehet, magyar megfelelő nélkül, vagy éppen a már magyarnak tekinthető szóval együtt:

Panegyricus, liber laudes continens, quae in conuentu hominum recitantur (Szikszai)
Soluta oratio quae prosa dicitur, ut est oratorum (Szikszai)

Értelmezésről igazán akkor beszélhetünk, ha az nem az idegen szó átvétele, hanem magyar szakkifejezés vagy körülírás, magyarázat, néha a görög vagy latin mintával együtt, gyakrabban azonban anélkül:

Litera: Jegy, litera (Murmellius-szójegyzék)
Litera: Bötü (Szikszai)

Rhetor: Ekessen solo (Murmellius-szójegyzék)
Rhetor: Rhetor, Ekessen szolo (Szikszai)

A magyar jelentést sokszor egy szó vagy több rokon értelmű szó adja vissza:

amplificatio: Bövites, nagiitas (Veszprémi Calepinus)
arbitrium: bizonysagh (Kolozsvári Glosszák)
argumentum: ok, bizonsag (Kolozsvári Glosszák); Erössegh (Veszprémi Calepinus)
Carmen: Vers (Murmellius-szójegyzék); Vers (Szikszai)
ratiocinatio: okoskodas (Kolozsvári Glosszák)
similitudo: Hasonlatossagh (Veszprémi Calepinus)

Máskor egy szókapcsolattal sikerül megragadni az adott szó, kifejezés jelentését:

argumentosus: Okoson czinaltatott (Veszprémi Calepinus)
causa probabilis: alkolmas okk (Kolozsvári Glosszák)
Syllaba: Töb öszue szörköztetöt bötü (Szikszai)

Bizonyos szószerkezeteket a magyar fordítás a tartalmat leginkább tükröző, de a latinizmust kerülő, a magyar nyelvhasználatnak megfelelő fordulattal tolmácsol:

propositum habeo scopium: fel töttem az czelt
ratio habenda est: rendet kel tartani
vinciendus est: meg kell czafolny (Kolozsvári Glosszák)

Sok idegen szó több forrásban is szerepel. Némelyeknek mindegyikben ugyanazt a jelentése:

Bibliopola: Könue arus (Murmellius-szójegyzék)
Bibliopola: Könyu aros (Szikszai)
Bibliopola: konyu aaros (Gyöngyösi Szótártöredék)

Másoknak azonban különböző forrásokban vagy akár ugyanabban a forrásban több különböző magyar jelentése található:

librarius: kewthew (Pesti)
librarius: Könyu iro, Köniu aaros (Szikszai)

Amint a fenti példákból is látható, előfordul, hogy ugyanaz a magyar definíció különböző vagy azonos forrásokban több latin szóhoz is kapcsolódik:

Bibliopola: Könyu aros (Murmellius-szójegyzék, Szikszai, Gyöngyösi Szótártöredék)
librarius: Köniu aaros (Szikszai)

definire: meg magiaraznj
manifestare: meg magiarazny
prodere, tradere: meg magiarazni, eleibe adni (Kolozsvári Glosszák)

cognitio: tudomany, tudakozas
disciplina: mesterseg, tudomany
doctrina: mesterseg, tudomany (Kolozsvári Glosszák)

Verbum: Ige (Pesti); Ighe (Szikszai)
Dictio: Ighe (Murmellius-szójegyzék); Ighe (Szikszai)

Ugyanakkor van példa a rokon értelmű szavak magyar jelentéseinek elkülönítésére is:

Prudentia: Eszesseg
Sapientia: Bölczeseg
Scientia: Tudomany (Murmellius-szójegyzék)

Dicere: mondanij
Loqui: zollnij
Narrare: bezellenij (Pesti)

explanatio: magiarazat
explicatio: magiarazas, fejtegetes (Kolozsvári Glosszák)
Argumentacio est explicatio: et enarracio argumenti: as bizonjtaasnak ky Jelentese. ky mondaasa (Gyöngyösi Szótártöredék)

Az alábbi példában egy latin kifejezéshez többféle jelentés kapcsolódik, és a különbség magyarázata latinul és magyarul olvasható:

Anologia: similium Comparacio: Egyenlöknek: Egybe hasonlassa
Anologia: similitudo locutionis: szolasnak Egyenlöseghe (Gyöngyösi Szótártöredék)

Nemcsak egyszerűbb szókapcsolatoknak, hanem terjedelmesebb latin magyarázatoknak is készült fordítása. Bizonyos esetekben a hosszabb magyar kifejtés írja körül a fogalom tartalmát, rövid terminus nem szerepel:

Annalis: liber in quo facta anni scribuntur: Az könyw: kyben esztendonkend walo dolgok be Irattatnak (Gyöngyösi Szótártöredék)
Argumentor: rationibus nitor ad aliquid probandum: okossagomual igyekezem ualamit meg bizonjttanj (Gyöngyösi Szótártöredék)

Ez utóbbit a *Veszprémi Calepinus* bejegyzője lényegesen egyszerűbben oldotta meg: argumentor: Okoskodom.

> Cauilla: irrisio quaedam iocosa: pakocha szerent valo megh meuetes (Gyöngyösi Szótártöredék)

Máskor a latin magyarázat lényegét egyetlen magyar szakkifejezés foglalja össze:

> Didascalicus, qui doctrinam continet: Tanito könyu
> Fasti, liber in quibus totius anni descriptio continetur: Vaaros könyue (Szikszai)

Az is előfordul, hogy a magyar kifejtés mellett a forrásban nem szerepel latin minta. Ennek akár az is lehet az oka, hogy a magyar változat a fordító önálló leleménye:

> Auctoritas: Az doctornac erőss: alhatatoss mondassa: eertelme (Gyöngyösi Szótártöredék)
> thesis: Disputalasra, vetekedesre ki iratot kerdes (Veszprémi Calepinus)

Időnként egy-egy fogalomhoz egész szócsoport kapcsolódik a főnévi, igei, melléknévi, határozói származékokból:

> Suavis: Edes, kedves
> suavitas: Edesseg, kedvesseg
> suaviter: Edessen, kedvesen
> suaviloquens: Edes beszedü
> suaviloquentia: Edes beszed, kedves szolas (Veszprémi Calepinus)

> venustare: czifrazni, Ekesetheni (Kolozsvári Glosszák)
> venustas: czifrazas: (Kolozsvári Glosszák); Ekessegh, szepseg (Veszprémi Calepinus)
> venuste: Ekessen, szepen (Veszprémi Calepinus)
> venusto: Megh ekesitem (Veszprémi Calepinus)
> venustus: Ekes, szep (Veszprémi Calepinus)

> Versus: Vers
> versiculus: Verseczke
> versificatio: Vers iras
> versificator: Vers iro
> versifico: Verset szerzek (Veszprémi Calepinus)

A logikai, retorikai, poétikai terminusok jelentős része görög eredetű. Leggyakrabban csak magyar értelmezésük olvasható:

> apodixis: Erös bizonsagh, erössegh (Veszprémi Calepinus)
> Apophthegma: ekes mondas (Veszprémi Calepinus)

epimythion: Értelme a fabulának (Szamosközi)
Epitaphium: Koporso fölöt valo iras (Szikszai)
Poëtica: Vers szerzesnek tudomania (Szikszai)
Rhetorica: Ekessen szolasrul valo tudomani (Gyöngyösi Szótártöredék)
satyra: corpazo bezed (Kolozsvári Glosszák)

Néha azonban a kifejezés eredeti formája is szerepel. Ennek feltüntetése többféleképpen történhet. Olykor a magyar jelentés mellett csak a görög szó található:

Grammatistes: Grammatica tudo, iu ez görög igheböl γράφεω az az iruk
Poéta: Vers serzö iu az görög igheből ποιεω czeleködőm (Murmellius-szójegyzék)

Máskor a latin fordítás is megjelenik, akár több szinonimával:

Aenigma: obscura: mese beszed (Gyöngyösi Szótártöredék)
Antigraphium: latine exemplar: pelda (Gyöngyösi Szótártöredék)
charientismos; lat. urbanitas, lepos, sermonis venustas: Ertelmes bezedewseg (Szamosközi-szótártöredék)
Chronica latine temporalia: proprie annuales: Leot dolgoknak eztendeonkent walo be irasa (Gyöngyösi Szótártöredék)
Hypodidascalus: Resumptor iű ez görög buttö tül διδάσκω az az tanittok (Szikszai)
Paraeneticus, dicitur admonitorius, paraenesis enim significat admonitionem: Valamire intö könyu (Szikszai)
Tomus, a τέμνω seco: egy resze az könyunek (Szikszai)

Kechkekrül auagy pasztorsagrul valo beszed
– Az irodalmi gondolkodás szempontjából különösen fontos példák

Ha tartalmi ismérvek alapján elkülönítjük az általában a szellemi tevékenységhez vagy konkrétan az egyes diszciplínákhoz kapcsolódó fogalmak, kifejezések csoportjait, valamint meghatározzuk az értelmezés különböző eljárásait, ez hasznosan árnyalhatja a görög-latin terminológia magyarrá válásáról alkotott ismereteinket. A rendszerezésen, felsoroláson túl a szócikkek további adalékokkal szolgálnak a glosszaírók, szerkesztők, fordítók véleményéről irodalmi, irodalomelméleti kérdésekben.

A rövidebb vagy hosszabb magyar változatok legtöbbször az idegen minta fordításai, de a magyar kritikatörténet számára mindenképpen értékelendő az anyanyelvű megfogalmazás. Már az egy vagy több szóból álló magyar szakkifejezések megalkotása is jelentős eredmény, de még több információt hordoznak a bővebb, kifejtő értelmezések. A lefordított kifejezések, definíciók köre és mennyisége mutatja, mivel kapcsolatban tartották a korabeli tollforgatók igazán fontosnak, hogy magyarul lehessen róla beszélni, írni. Különösen nagy bőségben jelennek meg a műfajokat és műnemeket megnevező terminusok, továbbá a szöveg logikai felépítésének, nyelvi megformálásának jó

vagy rossz minősítését kifejező magyar szavak, szókapcsolatok, amint az a függelék táblázataiban látható.

A tágabban értelmezett szellemi tevékenységek, művészeti ágak szakszavai között arra is van példa, hogy a magyar változat a szerkesztő felekezeti elfogultságáról árulkodik. A *Statuarius* Szikszai Fabricius Balázs szerint nemcsak 'Kep farago', hanem 'Balwany kep farago' is.

Kifejezetten irodalomelméleti, ráadásul speciálisan magyar vonatkozású a következő példa. Az áttekintett anyagban máshol nem fordul elő a *Kolozsvári Glosszák*ban szereplő *carmen patrium* mint 'magiar enek' és ugyanez a latin kifejezés fordított szórendben: a *patrium carmen* 'magiar enek, vagy uers' értelmezéssel. A forrás 20. század eleji kiadója nem közli a teljes latin–német szócikkeket, csak a magyar és latin kéziratos bejegyzéseket a nyomtatott latin megfelelőkkel, feltüntetve az előfordulás helyét. A glosszákat tartalmazó kötet a szövegközlés idején a kolozsvári unitárius kollégiumban volt. Gábor Csilla szíves utánjárásának köszönhetően megállapítható, hogy a kiadás alapjául szolgáló kolozsvári példánynak nyoma veszett. Mégsem reménytelen a teljes szövegkörnyezet rekonstruálása.

Az egykori kiadó megadja az általa látott példány címét és kolofonját. Az interneten elérhető a Bayerische Staatsbibliothek állományából ugyanabból az évből egy másik kiadás.[57] A két redakció címlapja pontosan megegyezik, a kolofonban is csak a nyomtatás helye tér el. Kolozsvár: Impressusque in inclyta urbe A[r]gentinensi per Johannem Knoblauch; München: Impressusque in imperiali oppido Hagenau per Henricum Gran. Az időpont mindkét kiadásban azonos: finit feliciter Anno salutis nostrae M. D. XVIII. die IV. mensis Decembris. A megadott helyek is azonosak, a két kiadás lapról lapra megegyezik. Könnyen lehet, hogy mindkét változat egy korábbi redakció utánnyomása, csak a megjelenés helyét és idejét cserélték ki az aktuálisra.[58]

A hozzáférhető példányban az egyik hivatkozott helyen (D4v) csak ennyi áll: „Carmen: ein gedicht oder lied". Hasonlóképpen a másik előfordulás a nyomtatványban (S2v): „Patria: vatterland sive locus natalis". Az elveszett kolozsvári kötetben a magyar értelmezések mellett a kiegészített latin kifejezések – „carmen patrium" és „patrium carmen" – egyértelműen a magyar bejegyzőtől származnak, amint az a szövegközlő magyarázatából világosan kiderül: „a dőlt betűvel szedett latin szók kézirati bejegyzések". Tehát a *carmen* szó „magyarítása" – latinul és magyarul! – mindkét esetben bizonyosan a bejegyző kiegészítése: mind a *carmen,* mind a *patria* címszóról ugyanannak a szókapcsolatnak egy-egy változata jutott az eszébe.

A *carmen patrium* jelentéseinek feltárása az ókortól (Curtius Rufus) a régi lengyel költészeten (Bogurodzica) keresztül Bél Mátyásig *(Notitia…)* külön tanulmányt – ha ugyan nem monográfiát – igényelne. Térben és időben a lengyel párhuzam a legközelebbi. Ha csak egy felületes pillantást vetünk a terminus lengyel használatának szakirodalmára, abból is kiderül, hogy a *carmen patrium*nak fontos szerepe volt a nemzeti

57 http://reader.digitale-sammlungen.de/resolve/display/bsb10163975.html (letöltés: 2017. 04. 11).

58 Erősen valószínűsíthető az 1514. évi hagenaui kiadás: http://daten.digitale-sammlungen.de/~db/bsb00005914/images/ (letöltés: 2017. 04. 11).

és a nyelvi identitástudat erősítésében.[59] Ha a 16. századi magyar előfordulás is hasonló tartalommal rendelkezik, ez különösen fontos lehet a kritikatörténet számára.

Jó volna tudni, vajon mire gondolt az ismeretlen bejegyző… Vajon műfajt vagy strófaszerkezetet jelölt a kifejezés, esetleg egyszerűen magyar nyelvű költészetet? Az ének, a vers és a versszak fogalmának megkülönböztetése a vizsgált korszak magyar terminológiájában még korántsem egységes. A *Veszprémi Calepinus*ban és a *Görlitzi Glosszák*ban a *Versus,* Szikszainál a *Carmen* a 'Vers'. Érdekes a *Murmellius-szójegyzék* megkülönböztetése: *Versus:* 'Eggy vers' – *Carmen:* 'Vers'.

A *Gyöngyösi Szótártöredék*ben több hosszabb kifejtés latinul is, magyarul is olvasható. „Aegloga: caprarum seu rerum pastoralium sermo: kechkekrül auagy pasztorsagrul valo beszed." Szó szerint ugyanígy található Antonius Nebrissensis (Antonio Nebrija) latin–spanyol szótárában[60] és egy katalán–spanyol thesaurusban[61] is. A tíznyelvű Calepinus kiadásaiban szintén így áll, de csak latinul. A már említett *Catholicon*ban hasonló tartalommal, kissé más megfogalmazásban: „Ecloga: Sermo de capris, vel quasi de rusticis vel vilioribus rebus". Szenci Molnárnál mindössze ennyi található: „Ecloga: Valogatot beszelgetes, Agolka". E kifejezések sokáig tartották magukat. Pápai Páriz Ferenc szótárában megismétlődik Szenci Molnár kéttagú értelmezése, de visszatér a *Gyöngyösi Szótártöredék*ben megragadott tartalmi mozzanat is: „Eccloga: Válogatott beszélgetés a' barom-pásztorságról." Ismeretes a 19. század első éveiből egy gyászvers, amelynek műfaját a szerző „Agolka vagy-is Pásztor ének"-ként határozta meg.[62]

Különösen tanulságosak a logika és a retorika, argumentáció, invenció és elokúció összefüggéseit kifejező értelmezések. Több forrásban is világossá válik a módszeres, hatásos érvelés és a tetszetős nyelvi megformálás szoros összetartozása. Szikszai definíciójában a logika 'Igazan es ekesen valo szolasnak, es io moddal való vetekedesnek tudomanya'. A *Gyöngyösi Szótártöredék*ben az *argutia* meghatározásának latin mintája is olvasható: „Argutus qui argumentum cito invenit, urbanus: in loquendo astutus: Az ky hamar talal as byzonytasra walo beszedet: eedes beszedeben: es okos." A latin megfogalmazás legkorábbi változatát Sevillai Szent Izidornál találtam meg, ami aztán évszázadokon keresztül visszhangzott különböző kézikönyvekben.[63] A korábban már említett Papias-szótárban pontosan úgy szerepel, mint a *Gyöngyösi Szótártöredék*ben.

59 Marzena Matla, *Carmen Patrium Bogurodzica – Czas powstania, kontekst historyczny i inspiracje: Tekst Bogurodzicy i dotychczasowy stan badań,* Kwartalnik Historyczny Rocznik, 122(2015), 1, 39–71. Vö. http://rcin.org.pl/dlibra/doccontent?id=56710 (letöltés: 2017. 04. 11).

60 A szótár először 1492-ben jelent meg, az interneten későbbi kiadásai érhetők el.

61 *Tesoro de la lengua Castellana, o Española: Compuesto por el licenciado Don Sebastian de Cobaruuias Orozco,* Madrid, 1611. http://bvpb.mcu.es/i18n/catalogo_imagenes/imagen_id.cmd?idImagen=4421270 (letöltés: 2017. 04. 11).

62 *Agolka: vagy-is Pásztor ének tekéntetes Jakabffi Kristóf úr, tekéntetes, nemes Bihar vármegye assessora, és az élesdi, 's révi uradalmak' administrátora halálának emlékezetére 1805. Karátson havának 30-ik napján éneklette a' meg boldogúlt úrnak egy igen megszomorodott szolgája Püspökiben, és némellyek kívánságára ki is adta,* Nagy-Váradon, máramarosi Gottlieb Antalnál, 1806.

63 „Argutus, quia argumentum cito invenit in loquendo." Isidori Hispalensis Episcopi *Etymologiarum sive Originum,* Liber X, *De Vocabulis.*

Visszatérve a bevezetésként citált Alexovics-részlethez, idézem a *Veszprémi Calepinus Sophista* meghatározását: „Patvaros philosophus, viszzalkodo, maga hanio bölts". Az írásmód apró eltérésével, de lényegében ugyanígy került be a tíznyelvű Calepinus kiadásaiba: „Sophista: Patuaros philosophus viszalkodo magahanyo bölcs".

Láthatjuk, hogy Szenci Molnár Albert, majd Pápai Páriz Ferenc és Bod Péter vonatkozó szócikke ennek ismétlése, azzal a különbséggel, hogy a „viszalkodo" szót elhagyják. Szenci Molnár rokon tartalmú kifejezésekkel gyarapítja a fogalomkört. „Sophisma: Alatomba czalo fortelyos Beszed"; „Sophistice: Beszszeddel okassan patvaroskodo tudomany". Az előbbinek egy változata megvan Pápai Páriznál is, ahol egy betű eltérés módosítja az értelmezést: „Sophisma: Alattomban-való fortélyos beszéd".

A „Sophista: maga hányó Bölcs" megfeleltetés a 17. században sem csak a szótárirodalomban fordul elő. A következő példa igazolja, hogy a magyar kifejezést ekkor is használták, mégpedig ugyanebben az értelemben. A *Nádasdy-Mausoleum* eredeti szövegében II. Lászlóról, a magyarok 14. királyáról többek között ez olvasható:

> Semper etiam, ex praemissis malis,
> Bonam deducere contendit Sophista consequentiam.[64]

A tömör latin sorokat Felvinczi György négysoros felező tizenkettesben így fordítja:

> A' meglett rosz dolgot mikoron megh látta,
> Abból ki jövendöt jora magjarazta.
> Mint maga hányó bölcs azt bizonyittotta,
> Mind jó jö ki abból, a' mint eo gondolta.[65]

A régiség leggyakrabban használt szótáraiban nem találtam olyan latin megfogalmazást, ami a *Veszprémi Calepinus* magyar értelmezésének forrása lehetne. Így könnyen előfordulhat, hogy az évszázadokon keresztül visszhangzó fordulat az ismeretlen 16. századi bejegyző leleménye.

Az 1530–1580 között keletkezett glosszák, szójegyzékek és szótártöredékek kritikatörténeti vonatkozású anyaga sokat elárul arról, hogy az adott korszakban milyen magyar szavakat, kifejezéseket, definíciókat ismertek és használtak egy-egy fogalom megnevezésére – legalábbis az áttekintett munkák tanúsága szerint. Kérdéses persze, hogy más típusú szövegekben milyen hasonló terminusokra lehetne bukkanni. Ám ha a magyar műszó önmagában fordul elő, nem mindig egyértelmű, mit is akar jelenteni – ahogyan ezt igazolják azok a tanulmányok, amelyek egy-egy szakkifejezés tartalmát próbálják megfejteni. A fentebbiekben vizsgált forráscsoport lényege éppen az idegen és az anyanyelvű meghatározások egymáshoz rende-

64 *Mausoleum Potentissimorum ac Gloriosissimorum Regni Apostolici Regum [...],* Nürnberg, 1664; RMK III. 2254, Aa2r.

65 *Mausoleum [...],* ford. Felvinczi György (kézirat, 1697 előtt). Kiadása: *Szentpáli N. Ferenc, Felvinczi György, Pápai Páriz Ferenc és Tótfalusi Kis Miklós versei,* s. a. r. Varga Imre, Bp., 1988 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 13), 180–352; itt: 255.

lése, így nem lehet kétséges, hogy a magyar változatok mely görög-latin mintáknak feleltethetők meg.

További kérdés, hogy a magyar műszavak, definíciók vajon az egyes szerzők, szerkesztők hamar feledésbe merült leleményei, vagy használatuk általánossá vált. A későbbi forrásokkal összevetve az is világossá válhat, hogy a magyar elméleti szaknyelvnek melyik az a rétege, amelynek kialakulása már legalább a 16. századra vezethető vissza.

Függelék

Kritikatörténeti vonatkozású fogalmak

1) Általában a szellemi tevékenységhez kapcsolódó fogalmak

a) A szellemi tevékenységhez kapcsolódó legáltalánosabb fogalmak

	Kolozsvári Glosszák	**Murmellius-szójegyzék**	**Veszprémi Calepinus**
Ars		Mesterseg	
cognitio	tudomany, tudakozas		
disciplina	mesterseg, tudomany		
doctrina	mesterseg, tudomany		
fons perennis philosophiae	folio forrasa az tudomannak		
Prudentia		Eszesseg	
Sapientia		Bölczeseg	
Scientia		Tudomany	Tudoman

b) A tudás átadásához és elsajátításához kapcsolódó fogalmak

	Kolozsvári Glosszák	Murmellius-szójegyzék	Pesti Gábor	Szikszai Fabricius Balázs	Gyöngyösi Szótártöredék	Veszprémi Calepinus	Görlitzi Glosszák
Collegium, Gymnasium, Schola, ludus literarius, phrontisterium				oskola, tanito haz			
Schola							Oskola
Didascalus, doctor		Taneito mestör					
doctor			doctor				
eruditor	tanito						
Hypodidascalus		Resumptor					
Ludimagister		Oschola mestőr					
Magister				Mester			
professor	mester						
Discipulus			tanijtwanij	Tanituany			
Scholaris			deijak				
Scholasticus, studiosus				tanulo deak			
Scholasticus							Saijtár deák
Doctus, eruditus			Tudos, bölcz, iol tanult				

	Kolozsvári Glosszák	Murmellius-szójegyzék	Pesti Gábor	Szikszai Fabricius Balázs	Gyöngyösi Szótártöredék	Veszprémi Calepinus	Görlitzi Glosszák
domitus, imbutus, instructus,	tanitatot						
peritus	giakorlassal tanolt						
Agrammatus, illiteratus					Thudatlan, kewes tudo deak		
indocilis	tudatlan						
Indoctus, Iners			Tudatlan				
semidoctus:						Valamenijre tudos	
subagrestis						Majd paraszt	
subargutus						Tudakos okosatska	
subrusticus						paraszt szabasu	
exercitatio	giakorlas						
exercitium	giakorlatos-sag						
inscitia	tudatlansag						
praeceptum	tanolsag						

c) A könyvkultúrához kapcsolódó fogalmak

	Kolozsvári Glosszák	**Murmellius-szójegyzék**	**Pesti Gábor**	**Szikszai Fabricius Balázs**	**Veszprémi Calepinus**	**Görlitzi Glosszák**
Codex		Sog Könueg neue		Konyu		
Collectaneorum libellus		Irt könueczke				
Enchiridion		Kezben viselö könueczke		Keszben viselö könueczke		kezbe hordozo kijs kőnw
Liber				Konyu		Kónw
Opusculum				Kis könyu		
Volumen				Konyu		
Volumen est integrum opus				Egesz könyu		
Tomus				egy resze az könyunek		
Calchographus Typographus				Nyomtato, Könyu Nyomtato		
Compactor				Köniu kötö		
Librarius			kewthew	Könyu iro, Köniu aaros		
Bibliator					venditor librorum	
Bibliopola		Könue arus		Könyu aros	konyu aaros	
Bibliopola qui libros uendit polit et ornat					konyu aaros	

	Kolozsvári Glosszák	Murmellius-szójegyzék	Pesti Gábor	Szikszai Fabricius Balázs	Veszprémi Calepinus	Görlitzi Glosszák
Bibliotheca libraria				Köniu tarto haz		
Bibliotheca						kenw tarto ház
Bibliotecalis quod est bibliotece					as könyu tarto hazba ualo	
Bibliothecarius				Köniutarto hazzal biro		
emendare	megjobitani					
Interpres			tolmach			

d) A tudományokhoz és művészetekhez kapcsolódó egyéb fogalmak

	Murmellius-szójegyzék	Pesti Gábor	Szikszai Fabricius Balázs	Veszprémi Calepinus	Görlitzi Glosszák
Philosophus	Bőlchzesegnek seretöe		Bölczesegnek szeretöie		
sophista				Patvaros philosophus, viszzalkodo, maga hanio bölts	
Imago			Kep		Kéép
Pictura			Iras, festes, Kep irasrol valo tudomany		
Pictor		kepijro	Kep iro		
Sculptor		keepfarago	Kep farago		

	Murmellius-szójegyzék	Pesti Gábor	Szikszai Fabricius Balázs	Veszprémi Calepinus	Görlitzi Glosszák
Statuaria			Kep faragasrol valo tudomany		
Statuarius			Kep farago, Balwany kep farago		
Phisica		termezet tudoman	Termeszetnek tudomanya		
Physicus			Termeszet tudo mester		

2) Grammatikai fogalmak

	Kolozsvári Glosszák	Murmellius-szójegyzék	Pesti Gábor	Szikszai Fabricius Balázs	Veszprémi Calepinus	Görlitzi Glosszák
Grammaticus		Magiaraso				
Grammatistes		Grammatica tudo				
Dicere			mondanij			
Loqui			zollnij			
Narrare			bezellenij			
Litera		Jegy, litera		Bötü		
Syllaba		Sillaba		Töb öszue szörköztetöt bötü		
vocabulum					Ighe, szo, beszed	
Verbum			Ige	Ighe		
Verbullum				Kis ighe		

	Kolozsvári Glosszák	Murmellius-szójegyzék	Pesti Gábor	Szikszai Fabricius Balázs	Veszprémi Calepinus	Görlitzi Glosszák
Dictio		Ighe		Ighe		Ighe
Dictiuncula		Kis ighe		Kis ighe		
Oratio		Ket ighe				
Oratiuncula		Kis oratio				
Vox				Szoszat		
casus	eseth					

3) Logikai fogalmak

	Kolozsvári Glosszák	Murmellius-szójegyzék	Szikszai Fabricius Balázs	Gyöngyösi Szótártöredék	Veszprémi Calepinus
Logica			Igazan es ekesen valo szolasnak, es io moddal való vetekedesnek tudomanya		
Dialectica			Igazan valo vetekedesnek tudomanya		
Dialecticus		Igazan vetelgödö	Igazan vetekedö		
dimicare	vetekedni				
disputare	zolni				
disserere	szolni, vetekedni				
confirmare	bizonytany				
vincire	cziafolni				

	Kolozsvári Glosszák	Murmellius-szójegyzék	Szikszai Fabricius Balázs	Gyöngyösi Szótártöredék	Veszprémi Calepinus
vinciendus est	meg kell czafolny				
affigere	czelt feltenni				
propositum habeo scopium	fel töttem az czelt				
proponere	elo zamlalni				
definire	meg magiaraznj				
manifestare	meg magiarazny				
prodere, tradere	meg magiarazni, eleibe adni				
promulgare	ky mondany				
Anologia: similium Comparacio				Egyenlöknek Egybe hasonlassa	
Anologia: similitudo locutionis				szolasnak Egyenlöseghe	
Affirmatio				Byszonyttas: Erössyttes	
apodixis					Erös bizonsagh, erössegh
arbitrium	bizonysagh				
argumentum	ok, bizonsag				Erössegh
Argumen-tum: est ratio probacione prestans				megbizonjtaassal ualo okossagh	

	Kolozsvári Glosszák	Murmellius-szójegyzék	Szikszai Fabricius Balázs	Gyöngyösi Szótártöredék	Veszprémi Calepinus
argumentatio					Okoskodas
Argumentacio est explicatio: et enarracio argumenti				as bizonjtaasnak ky Jelentese. ky mondaasa	
argumentor					Okoskodom
Argumentor: rationibus nitor ad aliquid probandum				okossagomual igyekezem ualamit meg bizonjttanj	
argumentosus					Okoson czinaltatott
Argumentosus quod est factum magno argumento				nagj meg bizonjtaassal ualo Igassag	
Argutus qui argumentum cito invenit, urbanus: in loquendo astutus				Az ky hamar talal as byzonytasra walo beszedet: eedes beszedeben: es okos	
Auctoritas				Az doctornac erőss: alhatatoss mondassa: eertelme	
causa probabilis	alkolmas okk				
confusio	zür zauar				
explanatio	magiarazat				
explanare	ki mondanj, magiarazni				

	Kolozsvári Glosszák	Murmellius-szójegyzék	Szikszai Fabricius Balázs	Gyöngyösi Szótártöredék	Veszprémi Calepinus
explicatio	magiarazas, fejtegetes				
explicare	ki fejtegetni				
Expositio		Megielöntis			
pars	rez, czikkel				
proprietas	saiatsag				
ratio	rend tartas				
ratio habenda est	rendet kel tartani				
ratiocinatio	okoskodas				
thesis					Disputalasra, vetekedesre ki iratot kerdes

4) Retorikai-poétikai fogalmak

a) Műnemek, műfajok és kapcsolódó fogalmak

	Kolozsvári Glosszák	Murmellius-szójegyzék	Szikszai Fabricius Balázs	Gyöngyösi Szótártöredék	Szamosközi-szótártöredék	Veszprémi Calepinus	Görlitzi Glosszák
Poesis		Vers serzö tudaman					
Poësis Poëtria			Vers szerzesnek tudomania				

	Kolozsvári Glosszák	Murmellius-szójegyzék	Szikszai Fabricius Balázs	Gyöngyösi Szótártöredék	Szamosközi-szótártöredék	Veszprémi Calepinus	Görlitzi Glosszák
Poëtica			Vers szerzesnek tudomania				
Poema		Versuel irt könue	Versel irt könyu				
Poeta		Vers serzö		Vers szerzö mester			
Vates		Vers serzö mestőr	Vers szerzö mester				
Versus		Eggy vers				Vers	Vers
versiculus						Verseczke	
versificatio						Vers iras	
versificator						Vers iro	
versifico						Verset szerzek	
Carmen		Vers	Vers				
carmen patrium	magiar enek						
patrium carmen	magiar enek, vagy uers						
Carmino, carminem facere				Verseth Zerzek			
Capitulo: as: capitulum oppono				Vers feye[kbe Zerzem]			

	Kolozsvári Glosszák	Murmellius-szójegyzék	Szikszai Fabricius Balázs	Gyöngyösi Szótártöredék	Szamosközi-szótártöredék	Veszprémi Calepinus	Görlitzi Glosszák
Aegloga: caprarum seu rerum pastoralium sermo				kechkekrül auagy pasztorsagrul valo beszed			
oratio	bezed, zo		Bü beszed				
Oratiuncula			Röuideden valo beszed				
sermo	lassu bezed					Beszed	
Sermunculus						Beszedetske	
Soluta oratio		Prosa	Soluta oratio quae prosa dicitur, ut est oratorum				
Auctor				könyw szerzö mestör, doctor, Zerzö mestör			
Scriptor		Iro				Iro, szerzö	
Orator		Köüet					
Rhetor		Ekessen solo	Rhetor: Ekessen szolo				
Rhetorica				Ekessen szolasrul valo tudomani			

	Kolozsvári Glosszák	Murmellius-szójegyzék	Szikszai Fabricius Balázs	Gyöngyösi Szótártöredék	Szamosközi-szótártöredék	Veszprémi Calepinus	Görlitzi Glosszák
Adagium: dictum est prouerbium quo facetis hominis adscribitur				Pakocha: chuf beszed			
Cauilla: irrisio quaedam iocosa				pakocha szerent valo megh meuetes			
Antigraphium: latine exemplar				pelda			
Apophthegma						ekes mondas	
Literae		Leuel					
Literulae		Kis leuel					
Epistola, Epistolium			Masnak irot leuel				
Epistola							kwldózó lewel
Epitaphium			Koporso fölöt valo iras				
Dialogus, collocutio duorum aut plurium			Egymas köszt valo beszelgetes				
Colloquium			Idem				
Homilia, sermo		Predicallas	Praedikallas				

	Kolozsvári Glosszák	Murmellius-szójegyzék	Szikszai Fabricius Balázs	Gyöngyösi Szótártöredék	Szamosközi-szótártöredék	Veszprémi Calepinus	Görlitzi Glosszák
Acommentarius qui vices Regis agebat et Juditio legis scribebantur, et est scriptor gestorum temporum					Lött dolgoknak Iroya		
annales						Kronika	
Annalis: liber in quo facta anni scribuntur				Az könyw: kyben esztendonkend walo dolgok be Irattatnak			
Chronica latine temporalia: proprie annuales				Leot dol-goknak eztendeonkent walo be irasa			
Chronici qui de temporalibus scribunt				Leot dolgoknac iro mesterj			
Fasti, liber in quibus totius anni descriptio continetur			Vaaros könyue				
Historia		Leed dolog	Löt dolog				
Fabula		Bessed	Beszed				
enigma	mese						

	Kolozsvári Glosszák	Murmellius-szójegyzék	Szikszai Fabricius Balázs	Gyöngyösi Szótártöredék	Szamosközi-szótártöredék	Veszprémi Calepinus	Görlitzi Glosszák
Aenigma: obscura				mese beszed			
Aenigmatices: quae enigmata faci[un]t.				Mese szerszö			
apologus						mese beszed	
Aesopianus: vt asopiana fabula				Esopusnak pelda beszede szerynt			
epimythion					Értelme a fabulának		
apologia						Elegseges felelet, Maga mentes	
Apologeticus, liber in quo reponsio et excusatio continentur			Mas konyure valo feleles				
Panegyricus, liber laudes continens, quae in conuentu hominum recitantur			Panegyricus, liber laudes continens, quae in conuentu hominum recitantur				

	Kolozsvári Glosszák	Murmellius-szójegyzék	Szikszai Fabricius Balázs	Gyöngyösi Szótártöredék	Szamosközi-szótártöredék	Veszprémi Calepinus	Görlitzi Glosszák
Paraeneticus, dicitur admonitorius, paraenesis enim significat admonitionem			Valamire intö könyu				
Didascalicus, qui doctrinam continet			Tanito könyu				
commentarius	magjarazo						
Commentarius		Magyarazzad					
Commentarius, Commentarium			Bö beszeddel magyarazo könyu				
satyra	corpazo bezed						
Histrio			Iatekos				

b) A szöveg minőségéhez kapcsolódó fogalmak

	Kolozsvári Glosszák	Gyöngyösi Szótártöredék	Szamosközi-szótártöredék	Veszprémi Calepinus
aptus				illendö
Arethalogus		keduesen szolo		

	Kolozsvári Glosszák	Gyöngyösi Szótártöredék	Szamosközi-szótártöredék	Veszprémi Calepinus
Argucia: e: dicitur acute: et maliciose dictum vel factum		elesen bölchen: es gonosul mondaas: teetemeenj		
charientismos; lat. urbanitas, lepos, sermonis venustas			Ertelmes bezedewseg	
compositus, decorus, elegans, exquisitus, liberalis	ekes			
elegans, exquisitus, liberalis	fris			
graphice	ekesen			
comitas (in sermone)	niaiassag, edeseg			
leporarius	edes bezedw			
facundia	ekes bezed			
facundus	ekes bezedw			
disertus, doctus, eloquens, sapiens	ekes nielwö			
affabilis	io bezedw			
Benelinguatus: eloquens: facundus		ekes bezedö, io nyeluü		
grandiloqus	nagy bezedv			
sententia				Ertelem
sententiola				Ekes mondasotska

	Kolozsvári Glosszák	Gyöngyösi Szótártöredék	Szamosközi-szótártöredék	Veszprémi Calepinus
sententiosus				Ekes mondasockal tellies
sententiose				Ekes mondasul
Suavis				Edes, kedves
suavitas				Edesseg, kedvesseg
suaviter				Edessen, kedvesen
suaviloquens				Edes beszedü
suaviloquentia				Edes beszed, kedves szolas
subtilis				Vekoni, gienge
subtilitas				Vekonsagh, eles okossagh
subtiliter				Elessen, okossan, meillen
venustas	czifrazas			Ekessegh, szepseg
venustare	czifrazni, Ekesetheni			
venuste				Ekessen, szepen
venusto				Megh ekesitem
venustus				Ekes, szep
anormis				ektelen
asper				darabos
Barbalexis dictio peregrina est		Heiaba walo egtelen bezed		
Barbarostomus qui verba plena Barbarismis profert		goromba bezedw		

	Kolozsvári Glosszák	Gyöngyösi Szótártöredék	Szamosközi-szótártöredék	Veszprémi Calepinus
Barbarizo		gorombaul Zolok		
illiberalis	ektelen			
indecorus	ektelen, zegien			
dedecus	Ekhtelenseg			
insipidus	yzethlen			
incomposite	daraboson, ruton			

c) Egyéb retorikai fogalmak

	Kolozsvári Glosszák	Gyöngyösi Szótártöredék	Veszprémi Calepinus
amplificatio			Bövites, nagiitas
amplifico			Bövebbe teszem
anadiplosis			kettöztetes
appendix			Szerzes
Arsis est uocis eleuacio		szoonak fel emelese	
comparatio	hozza uetes, hasonlitas		
comparare	özze vetni		
inventa	talalmanyok		
similitudo			Hasonlatossagh
verisimile	igaz szabasu		
verisimilis			Hihetö, majd igaz
verisimiliter			Hihetö képen

KNAPP ÉVA – TÜSKÉS GÁBOR

Esterházy Pál *Egy csudálatos ének*ének keletkezéséhez és poétikájához

Az *Egy czudálatos enek* Esterházy (I.) Pál (1635–1713) 1656 előtt készült, autográf kéziratban fennmaradt költeménye.[1] A kutatásban különleges helyet biztosított a versnek, és folyamatos kihívást jelentett a szöveg rejtélyessége, a 17. századi magyarországi költészet bevett műfajaihoz, szövegtípusaihoz való hozzárendelés bizonytalansága, továbbá a kritikai kiadást sajtó alá rendező Cs. Havas Ágnes tanácstalanságról árulkodó szűkszavú jegyzete,[2] melynek több állítása hatott a további értelmezésekre. Kovács Sándor Iván és Ács Pál például egyaránt nehezen értelmezhető („fura"), megoldatlan forrású szövegként kezelte a verset, mely – Cs. Havassal egybehangzóan – szerintük is hősökről, királyokról és természeti csodákról szól. A 2013. évi Esterházy-konferencia Esterházy Pál költészetével kapcsolatos előadásai sem hoztak áttörést az értelmezésben.

Korábbi értelmezések

Kovács Sándor Iván *Koboz és virginál* című, Esterházy Pál költészetéről szóló tanulmányában ezt tartja Esterházy „legnagyobb szabású versvállakozásának", melyben a szerző „történeti és lélektani hitelű képet [rajzol] Zrínyiről miközben önmagának is tükröt tart, s […] mesterpéldáit mutatja fel a Zrínyi-imitációknak".[3] Egy másik alkalommal a Zrínyi-recepció keretében foglalkozott e szerinte a „magyar barokk költészetben

* Knapp Éva az ELTE Egyetemi Könyvtár tudományos tanácsadója; Tüskés Gábor az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet osztályvezetője, tudományos főtanácsadó. – A kutatáshoz adott ösztönzésért Wilhelm Kühlmann professzornak (Heidelberg) tartozunk köszönettel.

1 A költemény címét a dolgozatban mai helyesírással, *Egy csudálatos ének* formában használjuk. A vers kézirata egyetlen forrásból, Esterházy Pál 1656-ban összeírt 142 lapos *Fraknoi Grof Esterhas Pál énekinek elsö része, MDCLVI esztendöben* c. verseskötetéből ismert, ahol a 93–120. lapokon olvasható. A kéziratot a Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) őrzi a Pál nádor iratai P 125, 54. cs. 11896 jelzettartományban.

2 „Ezt a fura darabot Esterházy nem vette föl az 1670-i gyűjteménybe. Talán valamilyen előttünk ismeretlen forrás alapján ír benne soha nem hallott hősökről, királyokról és természeti csodákról." *Madách Gáspár, egy Névtelen, Beniczky Péter, Gróf Balassa Bálint, Listius László, Esterházy Pál és Fráter István versei,* s. a. r. Varga Imre, Cs. Havas Ágnes, Stoll Béla, Bp., Akadémiai, 1987 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 12; a továbbiakban: RMKT XVII/12), 5, 804. – A verset a továbbiakban a kritikai kiadásból idézzük, utalva a vonatkozó versszakra és sorra.

3 Első közlés: Kovács Sándor Iván, *Koboz és virginál – Esterházy Pál költészetéről* = K. S. I., *Koboz és virginál: Három tanulmány,* Békéscsaba, Megyei Könyvtár, 1990, 64–76; újabb közlés: Uő, *Koboz és virginál: Esterházy Pál költészetéről* = K. S. I., *„Eleink tündöklősége": Tanulmányok, esszék,* Bp., Balassi, 1996, 67–76, itt: 67.

is egyedülálló, fantasztikus színterekkel és hősökkel benépesített" verssel,[4] s annak „megfejtésére" tett kísérletet. Véleménye szerint az Esterházy-féle „hőskollekció" alakjai valós személyekkel azonosíthatók. Felismerni véli közöttük a költő Zrínyi Miklóst és testvérét, Zrínyi Pétert, magát a versírót, valamint a négy vezekényi Esterházy hős „árnyalakjait" – jóllehet elismeri, hogy a szöveg egyik esetben sem tesz lehetővé pontos megfeleltetést. A többi hőst illetően óvakodik a határozott azonosítástól. Úgy véli, a költemény Esterházy „fiatalkori Zrínyi-élményének lenyomata", s „elsősorban a Zrínyi-eposz I. énekéből, a nagy török seregszemléből szemelget, műfaját tekintve lényegében tehát szintén seregszemle".[5] Ugyanakkor Kovács tisztában van azzal, hogy a vers szereplői a „költői képzelet leleményei", és utal az ettől eltérő típust képviselő „hazugságversek"-re. Felhívja a figyelmet a költemény epikus elemeire, „de a meghatározó tényezők", mint megalapozottan írja: „a képzeleti, a sejtető, a rejtelmes, a mesés jelleg; továbbá az alakok összemosódása, és ábrázolási sztereotípiái". Ugyanakkor – részben a leírtakkal ellentétben – azzal folytatja gondolatmenetét, hogy az „ihlető valóságélmény [...] többnyire azonosítható".[6] Mégsem érzi szükségét további vizsgálatnak, nem ered nyomába sem a „sejtető" és „rejtelmes" jellegnek, sem a sztereotípiáknak. A vers forráskritikáját és tipologizálását elvégzendő feladatnak tartva, lehetséges tipológiai „támaszték"-ként utal John Donne költészetének földrajzi allúzióira.[7]

Ács Pál összesen három, részben egymásra épülő tanulmányban foglalkozott a verssel. Az első jegyzetek nélkül jelent meg 2009-ben egy 2008. évi angol nyelvű konferencia-előadás magyar szövegeként.[8] Ennek részben módosított és tovább bővített, jegyzetekkel ellátott változata 2012-ben ismét megjelent *Sárkányölő a csodakabinetben* főcímmel,[9] majd 2014-ben napvilágot látott angolul is.[10] A tanulmánycímek állandó elemei, a *Kunstkammer* és a *kuriozitás* kifejezések jelzik, hogy Ács alapvetően a 17. szá-

4 Kovács Sándor Iván, *„Kik Marsnak merészségét követik": Esterházy Pál Zrínyi-élménye az „Egy csudálatos ének" tükrében* = Esterházy Pál, *Mars Hungaricus,* kiad., ford., jegyz. Iványi Emma, bev. Hausner Gábor, Bp., Zrínyi, 1989, 409–427; Uő, *„Kik Marsnak merészségét követik" – Kísérlet Esterházy Pál „Egy csudálatos ének"-nek megfejtésére* = K. S. I., *Koboz és virginál, i. m.,* 43–63; Uő, *„Kik Marsnak merészségét követik": Esterházy Pál: Egy csudálatos ének* = K. S. I., *„Eleink tündöklősége", i. m.,* 51–66 (a továbbiakban: Kovács 1996), itt: 65.

5 Kovács 1996, 52, 64.

6 *Uo.,* 62–63, 66.

7 *Uo.,* 52.

8 Ács Pál, Egy csudálatos ének: *A Kunstkammer eszméje Esterházy Pál költészetében = Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek,* szerk. Császтvay Tünde, Nyerges Judit, Bp., Balassi, 2009 (Humanizmus és Gratuláció; a továbbiakban: Ács 2009), 11–16.

9 Ács Pál, *Sárkányölő a csodakabinetben: Kuriozitás és hőskultusz Esterházy Pál* Egy csudálatos ének *című versében = Identitás és kultúra a török hódoltság korában,* szerk. Ács Pál, Székely Júlia, Bp., Balassi, 2012 (a továbbiakban: Ács 2012), 262–282. – Újabb megjelenés: Uő, *Sárkányölő a csodakabinetben: Kuriozitás és hőskultusz Esterházy Pál* Egy csudálatos ének *című versében* = Á. P., *Átszitált idő: Tinóditól Tandoriig,* Bp., Kalligram, 2014 (a továbbiakban: Ács 2014), 117–131, 479–486.

10 Pál Ács, *The Conqueror of the Turks in the Kunstkabinett: Curiosity and the Cult of the Hero in Pál Esterházy's Poem* Egy csudálatos ének *(A Song of Wonder) = Türkenkriege und Adelskultur in Ostmitteleuropa vom 16. bis zum 18. Jahrhundert,* hg. v. Robert Born, Sabine Jagodzinski, Ostfildern, Jan Thorbecke Verlag, 2014, 253–265.

zadban kedvelt úgynevezett Wunderkammerek eszmekörében keresi az értelmezés lehetőségét. Ezt az „ideológiát" feltételezése szerint Esterházy „nyilvánvalóan már ifjúkorában magáévá tette".[11]

Kiinduló tézise, hogy az Esterházy-mecenatúra képzőművészeti programja segíthet irodalmi műveket értelmezni, s ez fordítva is érvényes lehet.[12] A vers műfaja szerinte a katalógusvers; témája nem a „természeti", hanem a „természetfeletti" mitikus harcosok felsorolása, akik a föld különféle tájain éltek, azaz a „vers fiktív elemei […] a valóságot értelmezik, afféle *Theatrum mundi*ként". Kiemeli a vers eposzi, hősköltészeti karakterét, ráirányítja a figyelmet az állandó jelzők használatára, s megjegyzi, a „szokványos enumeratiókkal szemben ez egyetemes, lényegében a világ egészét felölelő katalógus".[13] Ács szerint a vers nemcsak epikus kontextusba illeszkedik, hanem a Kunstkammer fogalomkörbe is, annak ellenére, hogy „históriaként határozza meg önmagát". Eszerint a versbeli „historikum nem események sora, hanem kozmikus fejlődéstörténet", s „ebben az értelemben egy egyetemes Kunstkammer katalógusa". Ebben a keretben értelmezi Ács a vers címének *csudálatos* kifejezését: azért „csudálatos ének", mert csodákban gazdag, csodákról szól, s ilyenek a Kunstkammer tárgyai is.[14]

Kovács Sándor Iványhoz hasonlóan közvetlen szövegelőzményeket feltételez, ilyeneket azonban nem nevez meg. A lehetséges források körében megemlíti például a grazi és nagyszombati jezsuita iskolaévek földrajzkönyveit és térképeit, valamint Esterházy Pál sógora, Nádasdy (III.) Ferenc (1623–1671) könyvtárának geográfiai gyűjteményét, hozzátéve, hogy ezek nem értelmezhetők közvetlen forrásként, mivel a vers „rendszertelenül sorolja fel a világ részeit, és a földrajzi mítoszoktól nemigen tartózkodik".[15] A „rendszertelenség", a katalógus-jelleg, a fikciók világa és a hősköltészeti karakter megállapítása – éppúgy, mint Kovácsot – őt sem ösztönözte további vizsgálatra.

A versbeli „Adaea" területriumot Ács Etiópiával azonosítja – mintha a versíró János pap legendás országát vetítené rá Zar'a Ya'kob (Zar'a Ya'qob) etióp uralkodó és a déletópiai pogány hercegnő, Eleni házasságával létrejött birodalomra. Eszerint Eleni azonos lenne „Adaea királyné"-val, Adaea pedig Hadiyyával, mely egyesült Etiópiával.[16] Ez a gondolatmenet azonban meglehetősen távolinak, bonyolultnak és erőltetettnek tűnik. Esterházy ugyanis nem élt történelmi „egymásra vetítésekkel", ilyenekre a vers megírásakor talán képes sem volt. Költeményében kivétel nélkül azonosítható földrajzi területriumokat nevezett meg, melyek éppúgy lehetnek különféle történelmi korokból származó országok, mint kisebb, egykor önállónak tekintett területek vagy szigetek. A versbeli Adaea valóban Adaea: egy szíriai „civitas" Palmyrena régióban, így szerepel például Claudio Ptolomeo (Claudius Ptolemaeus) és Antonio de Nebrija 15–17. században többször kiadott geográfiai munkájában.[17] Ugyanakkor az egzotikus Etiópiát sem

11 Ács 2009, 14; Ács 2012, 271; Ács 2014, 258.
12 Ács 2009, 11–12; Ács 2012, 266; Ács 2014, 254.
13 Ács 2009, 12; Ács 2012, 266–267; Ács 2014, 254–255.
14 Ács 2009, 14; Ács 2012, 271–272; Ács 2014, 258.
15 Ács 2009, 12–13; Ács 2012, 267–268; Ács 2014, 255.
16 Ács 2009, 15; Ács 2012, 273; Ács 2014, 258.
17 „Adaea civitas Palmyrenae regionis in Syria." Claudio Ptolomeo, La Geografia, Venezia, V. Valgrisi, 1561,

hagyta ki Esterházy a versből: Aetheriaként vette számba, követve idősebb Cajus Plinius Secundus *Naturalis Historiá*ját.[18]

A személyek, „mitikus hősök" azonosíthatóságát illetően Ács 2009-ben még úgy vélte, mindössze egyetlen olyan hős van a versben, akinél elképzelhető, hogy talán valós személy ihlette: az első figura, aki „magyar, és költészettel is foglalkozik".[19] Ezt a véleményét később módosította, és Kováccsal egyetértve a bemutatott első „mitikus hős" nála is „bizonyosan valós személy"-lyé, a költő Zrínyi Miklóssá formálódott.[20] Végkövetkeztetése szerint a „költemény elejéről nézve a földkerekség egészén heroikus küzdelem folyik. Ebben az értelemben az *Egy csudálatos ének* valóban epikus ihletésű szöveg. Egyszersmind pontosan követi a Kunstkammer elméletének az emberi alkotóerőre és annak produktumaira, az *ars*ra és az *artificaliá*ra vonatkozó elgondolásait". Szerinte a versben érvényesülő „heroikus szemlélet kétségkívül magyar sajátosság".[21]

Hargittay Emil és Orlovszky Géza csupán röviden értekeztek a versről.[22] Hargittay – miután megjegyezte, hogy ez Esterházy egyetlen olyan munkája, amelyet felező nyolcasban írt – Ács nyomán elfogadja a lehetőséget, hogy a költemény kulcsa a „csudálatos" gyűjtemény.[23] Orlovszky Esterházy Orsolyához címzett versként értelmezi az *Egy csudálatos ének*et – tévesen, ugyanis a szövegben nem olvasható a bizonyítékként hivatkozott „édes ágyas társ" kifejezés. Véleménye szerint a költemény „teljes egészében a *Szigeti veszedelem* hatását mutatja", és Esterházy „jegyessége" idején, a Nagyszombatban töltött iskolai évek alatt készült, amikor „éppen a poétai osztályt végezte".[24] Esterházy azonban nem az 1652. október 21-ei esküvő utáni nagyszombati éveiben végezte a poézist, hanem 1649-ben; a következő évben a retorikát tanulta. A vers műfaji meghatározásában Orlovszky Ács katalógusvers megjelöléséből indul ki, hozzátéve, hogy a „szokásos iskolai gyakorlat műfajai közül leginkább leírás, descriptio (enargia) vagy hypotyposis, de nem egyetlen tárgy vagy személy részletezése, hanem egy csodás, mesebeli világé (topothesia)". Mint „a dispositio imitációjáról", az eposzi enumeratio utánzásáról ír a versről. Forrásszövegeként feltételezi „a *Szigeti veszedelem* első (68–102) és ötödik (42–63) énekének seregszámlájá"-t. A költemény „vezető alakzata"-ként említi

266; Elio Antonio de Nebrija, Vocabularius [...] Dictionarium oppidarum civitatum [...], Salmantice, 1513, fol. 1v.

18 Cajus Plinius Secundus d. Ä., *Plinius Naturkunde: Lateinisch-deutsch,* Buch VI, *Geographie: Asien,* hg. und übersetzt v. Kai Brodersen, Zürich, Artemis und Winkler Verlag, 1996, *Nat. hist.* VI, 187–188 (128–129, 243). Vö. még: Thomas Gainsford, *The Glory of England,* London, E. Griffin, 1620, 39; Sylvaine Marechal, *Voyages de Pythagore [...],* Tome 2, Paris, Chez Deterville, 1798, 262–263; Giuseppe M. Mazzarella, *Sulla scienza della storia lezioni,* Napoli, Tipografico de Gaetano, 1854, 56–57.

19 Ács e megfogalmazását pontatlannak tartjuk, mivel a versben nem az szerepel, hogy ez a hős magyar, hanem az, hogy „Magyar Országh most lakása" (11/41). Ács 2009, 16.

20 Ács 2012, 273–274; Ács, *The Conqueror..., i. m.,* 259.

21 Ács 2012, 273–274; vö. Ács 2009, 15–16; Ács, *The Conqueror..., i. m.,* 259.

22 Hargittay Emil, *Esterházy Pál költészete: Ciklusszerkesztés, újraírás, imagináció = Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás: Egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és a művészet határvidékén,* szerk. Ács Pál, Bp., reciti, 2015, 389–406; Orlovszky Géza, *Még egy posztmodern Esterházy? = Uo.,* 375–387.

23 Hargittay, *i. m.,* 391, 405.

24 Orlovszky, *i. m.,* 379–381.

az amplificatiót és a hyperbolét, s összességében „tipikus zsenge, fiatalkori mű”-nek, „kamaszos dicsekvés”-nek tartja „egy kislány elkápráztatására”, aki szerinte „nagy valószínűséggel egyetlen olvasója volt”. Lehetségesnek tartja azt is, hogy az *Egy csudálatos ének* nem önálló mű, hanem „töredék vagy vázlat”, nincs benne „alapeszme, csak ornamentika”, „verbális képtár”, a fraknói „képzeletbeli ősökkel benépesített” ősgaléria „közvetlen elődje”.[25]

A historiográfiai áttekintésből kitűnik a kutatás kétirányúsága. Az érdeklődést egyaránt felkeltette az irodalmi kivitelezés és a tartalom mindenáron történő magyarázatának igénye, de az eddigi vizsgálatok nem eredményeztek minden kérdésben megnyugtató válaszokat. Az ígéretesnek tűnő irodalomelméleti és formai megközelítés nem mélyült el, a katalógusversre, epikus elemekre és fikciós világra vonatkozó következtetések részben ötletszerűek, kidolgozatlanok. A tematikus megközelítés lényegében kimerült a személyi és/vagy személyi-földrajzi azonosítási próbálkozásokban. A valamiféle eredmény felmutatásának szándéka kitöltetlen (kitölthetetlen) időbeli szakadékokhoz vezetett, ami egyaránt érzékelhető a vers és az Esterházy-féle Kunstkammer-teória (Ács Pál), illetve a vers és a fiktív ősgaléria-elképzelés (Orlovszky Géza) között. A forráskritika megoldására nem történtek érdemi lépések, és légüres térben mozog a közvetlen szövegelőzmény feltételezése. Nehezítette a továbblépést a szerzői koncepció részben reflektálatlan alkalmazása, az intuitív benyomásokból levont következtetések, a módszeres empirikus vizsgálatok hiánya, az értelmező hipotézisek érvelés nélküli felállítása, leírás és értékelés keveredése.

Mindezen körülmények önmagukban is indokolják az újratárgyalást. A jelen vizsgálat egyik célja a keletkezési és eszmetörténeti kontextus pontosítása. Másrészt kísérletet teszünk az eddig figyelmen kívül maradt poétikai utalások elemzésére, a költő által ismételten „törvényeknek” nevezett szabályok azonosítására, értelmezésére. Ezzel szeretnénk hozzájárulni a vers irodalomtörténeti helyének eddiginél árnyaltabb meghatározásához.

Keletkezés- és eszmetörténeti háttér

A kritikai kiadás jegyzetében olvasható, hogy a verset „Esterházy nem vette föl az 1670-i gyűjteménybe”.[26] A megjegyzés minden bizonnyal elhamarkodott, mivel a *Fraknai Grof Esterhas Pál énekes könyuei, kik négy részbe foglaltatnak. Az MDCLXX esztendöben* című verseskötetnek csupán két része ismert, és ma még nem dönthető el, vajon elkészültek-e a további részek, s ha igen, azokban szerepelt-e ez a költemény. Az 1670. évi gyűjtemény első két részébe valószínűleg azért nem került be az *Egy csudálatos ének*, mert Esterházy szerint nem illett oda. Az 1656-os gyűjteményben az *Egy ártatlan ifjunak panasza Cupidora* és az *Egy kis szomoru ének barátjának betegségéről* című versek közé illesztette, melyek közül az elsőn később tovább dolgozott, megváltoztatta

25 *Uo.*, 380–382.

26 RMKT XVII/12, 804.

a szakaszok sorrendjét, és tíz új, nem Zrínyi Miklóst imitáló strófát költött hozzá. E körülményekből ma még alaptalan lenne következtetést levonni az *Egy csudálatos ének* keletkezéstörténetére.

A keletkezésről mindössze annyi bizonyos, hogy 1656-ban ma ismert formájában már létezett a költemény. A bevezető jellegű első versszak szerint a költő korábban már több magyar verset írt. Közülük egy, a kerti virágokról szóló pontosan azonosítható, ez viszont nem található meg az 1656. évi versgyűjteményben, valószínűleg azért, mert ez Esterházy addig elkészült magyar verseinek csupán az „első része", s a többi rész jelenleg nem ismert. Ezek a megfigyelések azt bizonyítják, hogy a szerző már 1656-ban is „kötetet" komponált, azaz nem keletkezésük időrendjében írta össze verseit.

Vajon mikor keletkezett a vers, hol és kitől tanult meg „kötetet" komponálni Esterházy? Az első kérdés megválaszolását nehezíti, hogy a szövegben nincs közvetlen utalás a törökkel vívott harcokra, konkrét politikai-katonai helyzetre, a haza védelmében elszenvedett hősi halálra, s nincsenek megnevezve az ellenfelek sem. Az *Egy csudálatos éneket* Kovács Sándor Iván és Ács Pál egyaránt a vezekényi csata (1652. augusztus 26.) után keletkezett műként kezelik. Ezt látszik igazolni, hogy az egyházi pálya felé irányított Esterházy Pál – jelenlegi ismereteink szerint – e csata családra nézve végzetes kimenetele előtt nem foglalkozott hadi tanulmányokkal. Pál és Orsolya esküvőjét 1652. október 21-én tartották, s ezt követően Pálra további nagyszombati tanulóévek és magántanulmányok vártak. 1651/52-ben első éves egyetemista volt Nagyszombatban, neve az egyetemi matriculában a logikát tanuló világi („externi") ifjak nevei között található. 1652-ben másodévesként ugyancsak Nagyszombatban tanult fizikát. Mindkét tanévben a jezsuita Kopecki Ferenc (Franciscus Kopeczky) volt a tanára,[27] akit korábbról ismerhetett, mivel Kopecki 1649–1651 között a kismartoni Esterházy-misszióban tevékenykedett,[28] s valószínűleg Esterházy magántanára volt. A nagyszombati matricula ezt követően nem tartalmazza Esterházy Pál nevét, mivel tanulmányait magánúton folytatta.

Esterházy élete a második egyetemi év elvégzése után gyökeresen megváltozhatott, ekkortól nincs újabb bejegyzés a gyermekkorától vezetett iskolai naplójában sem.[29] 1653-ban sógorával, Nádasdy (III.) Ferenc későbbi országbíróval Regensburgban részt vett IV. Ferdinánd római királlyá koronázásán.[30] Hazatérése, 1653. július közepe után jogi és katonai tanulmányokat folytatott. Még nem volt húszéves, amikor 1654-ben, életében először, részt vett egy török elleni csatában Székesfehérvár alatt. 1655. február 6-án Kismartonban tartották a lakodalmát. A felsorolt életrajzi adatokból úgy tűnik fel: talán akkor tévedünk a legkisebbet, ha a vers megírását Esterházy hadi, katonai tanul-

27 *Matricula Universitatis Tyrnaviensis 1635–1701,* kiad., bev., jegyz. Zsoldos Attila, Bp., ELTE, 1990, 70, 73, 78.

28 Ladislaus Lukács, *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae S. J., II, 1601–1640,* Romae, Institutum Historicum S. J., 1982, 647.

29 Vö. Merényi Zsigmond, Bubics Lajos, *Herczeg Esterházy Pál nádor 1635–1713,* Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1895, III–IV. könyv.

30 Horn Ildikó, *Esterházy Pál: Itinerarium in Germaniam, 1653,* Sic itur ad Astra, 1989/2–3, 21–48; Király Péter, *Itinerarium in Germaniam 1653: Nádasdy Ferenc és Esterházy Pál regensburgi útja az újabb ismeretek tükrében = Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás, i. m.,* 415–434.

mányainak idejére, 1653 júliusa után és a Székesfehérvár alatti első katonai szereplése közé datáljuk. Ezt látszik igazolni, hogy az *Egy csudálatos ének*ben a hadviselésben jártas hősök kivétel nélkül idealizáltak, nem hús-vér, hanem nagyobbrészt sematikus alakok; nehezen feltételezhető, hogy egy csatában megfordult ifjú írta.

A másik kérdés: hol tanulhatott „kötetet" komponálni Esterházy? Feltételezhető, hogy – éppúgy, mint verseinek szövegére – a darabok összeszerkesztésére is erőteljes hatást gyakorolt Zrínyi Miklós 1651-ben Bécsben megjelent, *Adriai tengernek syrenaya* című kötete. Ugyanakkor a Magyar Nemzeti Levéltárban családi rendezésben, némileg összekevert állapotban őrzött kéziratai, azon belül iskolásfüzetei között megtalálható a nagyszombati poézis (1649) és retorika (1650) osztályokban vezetett füzeteinek egy része és további, ilyen jellegű töredékek. Az egyik füzeten a következő felirat olvasható: „Libellus Compositionum Comitis Pauli Ezterhasi Mariano Honori Liber Exercitiorum factorum in Poësi Anno M:DC:XLIX:".[31] Ebben a libellus compositionumban latin nyelvű versek olvashatók. Az *Epigramma ad lectorem* című első darab arra hívja fel a figyelmet, hogy tudatosan egymáshoz szerkesztett szövegek kerültek egymás mellé. Az epigrammát egy elégia követi Krisztus könnyeiről, majd egy óda Krisztus születéséről és egy ének *Carmen pro proëmio ad Lauream* címmel. A füzet képverset és „aenigmá"-t is tartalmaz. Egy másik füzet címe *Libellus fractorum versuum die 24 Februarij […] Facta Anno Domini 1649.*[32] Ebben többek között a következő című, kivétel nélkül latin nyelvű versek találhatók: *Oratio Consolatoria ex praeceptis Causini; Epistola Hortatoria; Certamen quatuor ventorum de amore*. Ugyancsak a poézis osztályban készíthette Esterházy az előbbi füzettől függetlenül fennmaradt, *Ad Aeolum; Amor Divinus fabricat spicula; Horatiana; Beata Magdolna in obscuro specu; S. Caecilia; S. Guilielmi Metamorphosis; Emblema* című, továbbá a télről *(Hyeme)* és a tavaszról *(Veris)* szóló verseket.[33] Mindezek a verstípusok és témák megfelelnek a *Ratio Studiorum* előírásainak.[34] E források szerint Esterházy már nagyszombati iskolai évei alatt készített „libellus"-okat diákverseiből, s tanárai a kötetszerkesztés alapelveire is ráirányíthatták figyelmét. Évekkel később magyar nyelvű verseit a korábbi latin költeményekhez hasonló módon írhatta össze. Az életútját gyökeresen más irányba fordító vezekényi csata előtti évben, feltehetően még egyházi pályára készülve rendezte össze beszédeit is, *Orationes, Paulus Esterhasy Tyrnaviae A. D. 1651*[35] címen.

31 MNL Pál nádor iratai P 125, 57. cs. 11957.

32 MNL Pál nádor iratai P 125, 57. cs. 11958/c.

33 MNL Pál nádor iratai P 125, 57. cs. 11958/a. Az utóbbi két évszakvershez lásd még: Knapp Éva, *„Volucris rota, vertitur anni": Zrínyi Miklós, Listius László és Esterházy Pál szerencse- és évszakverseinek poétikatörténeti hátteréhez,* ItK, 118(2014), 3–30. Az egyik latin vers címében megnevezett Nicolaus Caussin számos kiadást és átdolgozást megért retorikája az *eloquentia sacra et profana* jellegzetes megújítási kísérlete, melynek praeceptumait és a hagyományos tananyagon túlmutató, az udvari műveltség szükségleteihez igazított példaanyagát a költői tevékenység során is használni lehetett. Vö. Barbara Bauer, *'Jesuitische 'ars rhetorica' im Zeitalter der Glaubenskämpfe,* Frankfurt/M–Bern–New York, Peter Lang, 1986 (Mikrokosmos, 18), 229.

34 *Ratio atque institutio studiorum Societatis Iesu: Auctoritate Septimae Congregationis generalis aucta,* Antverpiae, J. Meurs, 1635 (a továbbiakban: *Ratio*), 118–128.

35 MNL Pál nádor iratai P 125, 57. cs. 11959.

Esterházy 1649–1651 között keletkezett, jelenleg ismert latin nyelvű diákversei között nincs katonai, hadi témájú szöveg. Ez azonban nem zárja ki a lehetőséget, hogy írt ilyet latinul, mivel a *Ratio Studiorum* „eruditionis causa" ezt a témát is ajánlotta iskolai szünnapokra szolgáló időtöltésként.[36] Jacobus Pontanus jezsuita diákok által tankönyvként használt *Poeticarum institutionum libri tres* című munkája harmadik kötetében például gyakorlati példák segítik a legkülönfélébb témájú versek írását, s önálló fejezet szól a hadvezérek epitáfiumainak készítéséről. Pontanus itt kiemeli, hogy nem hiányozhat a versből a két legfőbb hadi „tudás" (artes bellicae), a prudentia és a fortitudo taglalása; a megformáláshoz mindenekelőtt a dicsérő (laus) hangvételt javasolja. Példái között Ulysses, Nestor, Quintus Fabius Maximus „az okos", Achilles, Aiax, Scipio, Hannibal, Epaminondas és Leonidas alakját sorolja fel az erős hadvezér mintáiként. A hadvezérekről, harcosokról szóló versek írásakor – Cicero nyomán – Pontanus fontosnak tartja a scientia rei militaris, a virtutes, az auctoritates és a felicitates (sikeresség), valamint a személyhez kötött sajátosságok, hadi cselekedetek bemutatását. Megemlíti azokat a történetírókat és költőket, elsősorban Homéroszt és Vergiliust, akik sokat írtak hadviselőkről (bellatores) és vitézekről (milites), s tanulmányozni ajánlja vonatkozó műveiket.[37]

Összegezve az eddigieket: az *Egy csudálatos éne*ket Esterházy Pál 1653–1654-ben diákként, váratlanul családja élére kerülve, világi pályafutása kezdetén, hadművészeti tanulmányai alatt készíthette, majd 1656-ban beleszerkesztette kötetté rendezett magyar nyelvű költeményeinek első részébe.

A világi, főúri életpályán ezekben az években még gyakorlatlanul mozoghatott, mivel addig – bár az iskolai oktatás mellett korábban valamilyen szintű udvari neveltetést is kapott (például táncolt, lovagolt és vadászott) – alapvetően egyházi pályára készült. Erre utal néhány, az udvari protokoll által meghatározott helyzetben tanúsított, oda nem illő viselkedése. Így például 1653. évi németországi útinaplójában megörökítette (bár ezt a leírást később – nem ok nélkül – sorról-sorra áthúzta), hogyan viselkedett, amikor Regensburgban IV. Ferdinánd római királlyá koronázása[38] után Nádasdy Ferenccel együtt meghívták a trieri választófejedelem lakomájára, ahova sógora nélkül ment el. Itt a résztvevőknek egy arany serlegből (poculus), mely korábban kilenc császáré, utolsóként V. Károlyé volt, egymás után kellett inniuk a birodalom főnemeseinek tiszteletére. Amikor rá került a sor, a többiektől elérően nem csupán egy korty bort ivott, s nem adta tovább a serleget, hanem egy hajtásra kiitta az egészet, majd az üres serleget az asztal közepére helyezte. Saját, az adott helyzethez nem illő értelmezése szerint így akarta megmutatni, milyen dicsőséges nemzet a magyar. Ezt követően – va-

36 *Ratio,* 126.

37 Jacobus Pontanus, *Poeticarum institutionum libri tres. Eiusdem Tyrocinium poeticum,* Ingolstadt, D. Sartorius, 1594, Liber III, Caput XVII, 221–224.

38 A regensburgi koronázások az augsburgi birodalmi gyűlésekhez hasonlóan az elhangzó beszédek, tudósító énekek, köszöntő és hódoló versek, költői exhortációk, dialógusok, dicsőítő katalógusok révén egyfajta irodalmi fórumot is jelentettek. Vö. Wilhelm Kühlmann, *Gelehrtenkultur und Spiritualismus: Studien zu Texten, Autoren und Diskursen der Frühen Neuzeit in Deutschland,* hg. v. Jost Eickmeyer, Ladislaus Ludescher, I–III, Heidelberg, Mattes Verlag, 2016, itt: I, 265–289.

lószínűleg a jelenlévők újabb csodálkozására, akik éppen megtárgyalták a történteket – egy másik illetlenséget is elkövetett, mert (naplója szerint) mint aki jól végezte dolgát, lóra ült, s otthagyta a lakomát.[39] A helyzethez nem illő megnyilvánulások elkerülése érdekében, hazatérése után Esterházy minden bizonnyal megkapta a főúri ifjaknak kijáró, Európa-szerte azonos normákat követő magánnevelést. Ennek részleteiről nem maradtak fenn adatok, ám koordinátái kijelölhetők.

A 17. században az udvari, arisztokrata identitás kialakítása érdekében mindenekelőtt viselkedési és habitus-mintákat sajátíttattak el a főúri és fejedelmi ifjakkal. Ennek alapja a megfelelő nyelvezet, kifejezéstár és beszédmód megtanulása volt.[40] Mindezzel Európa-szerte kiterjedt konverzációs irodalom (például Giovanni della Casa, Stefano Guazzo, Johann Werner Gebhart, Matthaeus Tympius) foglalkozott.[41] Esterházy is alapos, több éven át tartó *orator doctus* képzésben részesült. Emellett nagyon gyorsan kellett elsajátítania az élet különféle helyzeteiben érvényes politikai és társadalmi viselkedésmódot. Ez volt az a terület, ahol az iskolában megtanult görög és latin nyelv mellett az anyanyelv is társadalmi értékkel bírt. A nyelv egyértelműen a habitushoz tartozott, amire a kor közkedvelt fejedelmi tükrei is külön kitértek. Így például Diego de Saavedra Fajardo (1584–1648) *Idea Principis Christiano-Politici*ja[42] első hat emblémájának témája a *Principis educatio*. Ezeket követik az iskolai neveléstől elválasztott, következő életszakasz emblémái (VII–XXVII), melyek összefoglalják, hogyan viselkedjék az ifjú fejedelem („Quomodo in Actionibus suis Princeps sese gerere debeat"). A XI. emblémához (symbolum) tartozó képen egy törött harang látható, a subscriptio a fejedelmi, főúri nyelvhasználatról szól.[43] Eszerint az ifjú hercegnek előrelátóan, biztosan és óvatosan kell használnia a nyelvet, meg kell tanulnia bánni a szavakkal, mert ez is az uralkodás eszköze. Mivel egy uralkodó a környezetéből kiemelkedő, „zárt" egyéniség, nyelvhasználatának ehhez kell igazodnia, azaz beszéde legyen rövid (laconicus), s tükrözze hatalmát.

A rövidség mint stílusideál és a politikai beszédmód messze túlmutatott az iskolai retorikán. Az ifjú főurakat a közösségi oktatás keretein kívül, magántanítványként vezették be az udvari, politikai kommunikációba. Ennek alapvető jellemzői a többet elleplező, mint kinyilvánító beszéd, a rövidség, a homályosság (obscuritas), a hallgatagság (taciturnitas)[44] és a politikai okosság. A klasszikus beszédmódok közül az udvar vi-

39 Esterházy Pál, Itinerarium in Germaniam, 1653 = MNL Pál nádor iratai P 125, 56. cs. 11903, fol. 27r–v.

40 Wilhelm Kühlmann, *Gelehrtenrepublik und Fürstenstaat: Entwicklung und Kritik des deutschen Späthumanismus in der Literatur des Barockzeitalters,* Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1982, 1–16, 220–255. Vö. még: Jost Eickmeyer, *Der jesuitische Heroidenbrief: Zur Christianisierung und Kontextualisierung einer antiken Gattung in der Frühen Neuzeit,* Berlin–Boston, Walter de Gruyter, 2012.

41 Kühlmann, *Gelehrtenkultur und Spiritualismus, i. m.,* I, 130–131; 362–363.

42 Latin kiadás: Didacus Saavedra Fajardo, *Idea Principis Christiano-Politici,* Amsterdam, 1643; Köln, 1649; használt kiadás: Pestini, J. G. Mauss Bibliopola, 1748.

43 Az emblémát idézi Kühlmann, *Gelehrtenrepublik und Fürstenstaat, i. m.,* 238. Az emblémát bevezető cím: „Princeps in sermone sit cautus: is enim animi index est." Saavedra Fajardo, *i. m.,* 1748, 43–47.

44 A taciturnitasról mint erényről lásd pl. Bartholomäus Keckermann, *Systema systematum,* II, Hanoviae, 1613, 299; Wolfgang Heider, *Philosophia moralis systema,* Jena, 1629, 727–729. Vö. Kühlmann, *Gelehrtenrepublik und Fürstenstaat, i. m.,* 243–255.

lágához a dicsérő (laudatio) beszédmód illett. Ebben a nyelvi közegben nem volt kívánatos például a bizalmaskodás, viszont erénynek számított a hallgatás, az elhallgatás és a titoktartás. E keretek között a főúri nyelvi ideál meghatározó stíluselemei az argutia (concettismus), a szokatlan, archaikus kifejezések használata, a törekvés az egyéni beszédmódra, a brevitas és az úgynevezett meghosszabbított brevitas, azaz a szentenciaszerű, epigrammatikus stílus. A stílusbeli rövidség, a többet sejtetni, mint kimondani, s ezt lehetőleg két- vagy többértelműen hangoztatni, argumentatív és diszkurzív összefüggésben – a politikai beszédmód, az udvari, azon belül a fejedelmi kommunikáció egyik legfőbb sajátosságává, kulcsszereplőjévé vált, mely a 17. század közepétől a jezsuita oktatásban kiegészült a Jacob Masen-féle elegáns, új argutia-ideállal.[45] Mindezt Esterházy Pálnak is meg kellett tanulnia, hogy „udvarképes" legyen.

Nem tudjuk pontosan, világi pályafutásának e kezdeti, elsősorban tanulással töltött szakaszában melyeket forgatott a társadalmi-politikai eligazodást segítő nagyszámú, egymáshoz hasonló témájú mű közül, s közvetlenül vagy tanárai révén megismerkedett-e például Gaspar Ens (1570–1650?/1652?) főúri és uralkodói neveléssel kapcsolatos munkáival,[46] mindenekelőtt a *Fama Austriacá*val (Köln, 1627),[47] a *Scholae politicae*-val (Köln, 1615)[48] és az *Apparatus convivialis*szal (Köln, 1615), azok tartalmával. Az utóbbiban külön rész taglalja, miért érdemes röviden szólni, miért fontos attribútumai a rövidség és a megértést tudatosan akadályozó homályosság (obscuritas) az uralkodói, főúri beszédnek, a fegyelmezett és racionális viselkedésnek, s ezek miként tükrözik a hatalom birtoklását:[49]

> Brevitatem et obscuritatem aptam esse ad terrorem inferendum, aliquot exemplis confirmatum. Brevitas loquendi et sermonis obscuritas imperiosum quiddam habet, ideoque aptissima est minantibus utraque, mirifice prodest, ad animos eorum quibuscum agimus, perterre faciendos: nam ut in tenebris magis timentur omnia quam in luce: sic illae orationis quasi tenebrae terribiliora redunt ea quae proponuntur.

Az *Apparatus convivialis* második részében Ens bőséges példaanyaggal (exempla) mutatja be a hercegi, főúri nevelés normáit és a hercegektől elvárt habitus jellemzőit. A kiváló eredménnyel befejezett iskolai oktatás után nem javasolja a tanulmányok lezárását. A *De Principum libris* című fejezetben tételesen felsorolja, milyen műveket olvassanak el feltétlenül az ifjú hercegek, majd ezt kiegészíti egy újabb, *De arcanis Principum libris, et*

45 Jacob Masen, *Ars nova argutiarum,* Köln, Kinchius, 1649; vö. még Jacob Balde, *Panegyricus equestris,* München, Leysser, 1628; Daniel Heinsius, *Herodes infanticida,* Lugduni Batavorum, Elsevier, 1632; Jacob Bidermann, *Heroum et heroidum epistulae,* Roma, 1633.

46 A szerzőre Wilhelm Kühlmann hívta fel a figyelmet. Vö. Kühlmann, *Gelehrtenrepublik und Fürstenstaat, i. m.,* 220–237.

47 Használt példány: ELTE Egyetemi Könyvtár (= BEK) Bar.06904.

48 Használt példány: BEK Bar.03098. A példány ajándékként került a zágrábi jezsuita kollégium könyvtárába 1716-ban. Tulajdonosi bejegyzés a címlapon: „Libris Protonotarij Georgij Plentich dono datus, et catalogo Collegij S.J. inscriptus Anno 1716. Zagrabiae"

49 A vonatkozó részt idézi és magyarázza: Kühlmann, *Gelehrtenrepublik und Fürstenstaat, i. m.,* 237.

quid in eis notari debeat című fejezettel.[50] Külön részeket szentel az uralkodásra készülő ifjaktól elvárt tulajdonságoknak, köztük a breviloquentiának,[51] s hasznos időtöltésként javasolja a versírást, elsősorban a „régi", főleg antik költők nyomán.[52]

A megfelelő habitus kialakításával egy időben hadászati és katonai képzésben részesült Esterházy. Ennek fő elemei jórészt azonosak voltak a 17. századi Európában.[53] A hadászati nevelés a politikai-katonai habitus és a hadvezértől elvárt tulajdonságok elsajátíttatásával kezdődött a főúri ifjak számára. A hadművészetekbe (ars virtutis, ars Martis) történő bevezetésként eleinte nem hadtudományi szakmunkákat oktattak, hanem életformát, megjelenést és viselkedésmódot sajátíttattak el. Ennek alapelemei közül a két legfontosabb uralkodói erényt, a prudentiát és a virtust (Pallas és Mars) a Tacitus- és Seneca-recepció, valamint a lipsiusi sztoicizmus révén mélyítették el. Legfelsőbb társadalmi szinten az „arma et litterae" körének humanista toposzai jelentették a hadművészet oktatásának keretét. A hatalmi, politikai okosság tanának elsajátítása után került sor az élet e területén elvárt további erények kialakítására. A célrendszer hármas volt: 1) morálfilozófiai-civilizációs; 2) a hadi etika megtanítása a kora újkori értelemben vett *miles gloriosus* alakjának megfelelően; 3) a hadi és hadvezéri döntésképesség megerősítése.[54] Az oktatás során célzatosan olvastatták a vonatkozó antik és kora újkori irodalmat, hogy kialakítsák a törekvést a becsületre, tisztességre és hősiességre, megerősítsék a dicsőség vágyát, megsokszorozzák a gyakorlatban szükséges hadi bölcsességet, s kiműveljék az értelmet. Ezt követte a szakmunkák tanítása, közülük elsősorban Publius Flavius Vegetius Renatus *Epitoma rei militaris*a. Esterházy valószínűleg eközben nyert betekintést sógora, Nádasdy (III.) Ferenc folyamatosan bővülő könyvtárába, ahol egyaránt olvashatta például Paolo Giovio *Elogia veris clarorum virorum* (Basel, 1575, 1577–1578) című munkáját a híres emberek ábrázolásával, Nicolaus Reusner *Icones sive imagines vivae virorum literis illustrium*át (Basel, 1589), Jean Jacques Boissard *Vitae et icones sultanorum Turcicorum*át (Frankfurt, 1596), s megismerkedhetett a geográfiai gyűjteménnyel.[55] Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy Caspar Jongelinus (Gaspar Jongelincx, 1596–1669) éppen 1653-ban dedikált Esterházy Pálnak egy Esterházy László halálát megörökítő panegyricust.[56] A példákat nem folytatva, elképzelhető, hogy látta az 1600 körül Maerten de Vos flamand festő invenciója nyomán készült, az idősebb Crispin de Passe által metszett, *Sieben Todsünden* című allegorikus sorozat Eu-

50 Így például szerzők: Homerus, Xenophon, Polybius, Julius Caesar, Tacitus, Titus Livius stb. Olyan személyek, akiknek a tetteiről olvassanak: Alexander Magnus, Scipio Africanus, Selimus Turcarum Sultanus etc. Gasparus Ens, *Apparatus convivialis,* Köln, W. Lutzenkirch, 1615, liber II, 152–154, 155–156.

51 *Uo.,* liber II, 165–198.

52 *Uo.,* liber II, 247–253, 262–263.

53 Therese Schwager, *Militärtheorie im Späthumanismus: Kulturtransfer taktischer und strategischer Theorien in den Niederlanden und Frankreich (1590–1660),* Berlin–Boston, Walter de Gruyter, 2012; Hausner Gábor, *Márs könyvet olvas: Zrínyi Miklós és 17. századi hadtudományi irodalom,* Bp., Argumentum, [2012].

54 Schwager, *i. m.,* 660–674.

55 Vö. Viskolcz Noémi, *A mecenatúra színterei a főúri udvarban: Nádasdy Ferenc könyvtára,* Szeged–Bp., STTE–HEH Alapítvány, 2013.

56 Viskolcz Noémi, *Az Esterházyak temetkezéseiről a 17. században,* Művészettörténeti Értesítő, (58)2009, 245–268, itt: 253.

rópa-szerte híres, *Ira* című lapját, melyen egy kivont kardú, sisakján szárnyas sárkányt viselő, haragvó amazon vagy harcos indul a küzdelembe, akit egy medve kísér.[57]

Esterházy Pál holtáig hasznosította a főúri udvari nevelés során tanultakat, és gyakorolta – elméletben is – az elsajátított hadművészeti ismereteket. Nem tekinthető véletlennek, hogy a castrum dolorisát díszítő emblémákon összesen ötször fordul elő egy-egy Esterházy–Mars alakváltozat, a következő sorrendben: 1) vitéz katonaként, aki szétvágni készül a gordiuszi csomót; 2) „megszemélyesítve," a családi címer kardot forgató, kitátott szájú törökverő oroszlánjaként; 3) hadi öltözetű vitézként, egyik kezével könyvespolcra (Ars), a másikkal harci öltözetre (Mars) mutatva, a „Delectabatur utriusque" mottóval; 4) csatamezőn hadvezérként; és 5) sisakján szárnyas sárkányt hordozó, fegyverbe öltözött Pallasként.[58]

Poétikai sajátosságok

Hangsúlyos helyen, a vers elején és végén két olyan szakasz olvasható, melyek szerint Esterházy feladatként, előírt gyakorlatként készítette a költeményt.

5. Eleget akaruán tennem
Szép szodnak, im föl ieczettem,
Egy részit pennára tettem,
Erreis nehezen mentem.

111. Im ezeket föl ieczettem,
Nékedis eleget tettem,
Többet ne keuány már töllem,
Vgis sokat czelekettem.

E feladat jelleg ösztönzött arra, hogy összegyűjtsük és értelmezzük azokat az utalásokat, melyek a megírás során érvényesített irodalomelméleti ismeretekre vonatkoznak. A kiválasztott szövegrészeket a továbbiakban egyrészt a vershez alapul szolgáló fikció megteremtésének eszköztáraként fogjuk fel, másrészt a vers egyfajta „megoldási kódjaként" használjuk. Az irodalomelméleti reflexiókat segített elkülöníteni a versben öt alkalommal előforduló *törvény* kifejezés és az igék esetenkénti sajátos használata. A szakirodalom által műfaji megjelölésként értelmezni próbált *história* kifejezés egyik versbeli előfordulása sem tekinthető műfajra vonatkozó szerzői reflexiónak. A költemény ugyanis nem história; nincs benne megszakítás nélküli, elejétől a végéig elbeszélt történés. A „Sokat, ezekrolis szolnak, / Historiákatis mondnak" (3/3–4) sorokban a *história* nem erre a versre vonatkozik, hanem meg nem nevezett szerzők vitéz hősökről

57 Használt példány: Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek 24.1 Geom 2° (15).

58 Vargyassi András, *Sol mysticus,* Nagyszombat, 1713. Ugyanezek a Johann Ulrich Biberger által rézbe metszett emblémák megtalálhatók Stephanus Kontor, *Encomium,* Tyrnaviae, 1713 c. munkájában is.

szóló műveire. A másik említésben („Historiábul ki léptem, / Czak nem elis feleitkeztem, / Terhemet könyebétettem"; 104/1–3) a „história" az addig leírtak egészét jelenti, egy olyan összefüggésben, melyben Esterházy megnevezi az éppen használt poétikai eszközt, a digressiót („ki léptem") és annak funkcióját („Terhemet könyebétettem"). A kitérés, elválás az alapvető tárgytól az irodalmi mű szabadon választható része, amely bárhol elhelyezhető. A vers vége elé illesztett excursus a figyelem élénkítésének eszköze, célja elsősorban a más szinten való visszatérés a tárgyhoz, melyet már nehéz folytatni.[59] A *história* kifejezés ilyen értelmű használatának magyarázata valószínűleg a nagyszombati iskolaévekben elsajátított institutiones poeticae elbeszélő költészetre vonatkozó előírásaiban kereshető. Esterházy a „költött" személyekről szóló versezetben fiktív epizódok sorozatát helyezte egymás mellé, mely az előírás szerint az elbeszélő költemény legszebb dísze a heroidák esetében is.

Egyértelműnek látszik, hogy a vers műfajt nem a *história,* hanem az ugyancsak kétszer előforduló *dicséret* kifejezés jelöli meg: a 15. versszak 1–2. sorában olvasható a „Harmad Indusrol mit mongyak, / Es mi Diczéretet agyak"; a 89. versszak 1. sorában pedig az „Ez rolla kicziny diczéret". Eszerint Esterházy azt a feladatot kapta, hogy írjon verses dicséretet a Marsot követő ifjakról. A költemény műfaja a dicséret (laus, Lob), pontosabban egybefüggő történést nélkülöző, fiktív hősökről szóló carmen heroicum.[60] Ismeretes, hogy ez egyben a kora újkori udvari retorika egyik leggyakoribb beszédmodellje, mely tartalma szerint genus laudativum. A versbeli dicséret éppen azt a két területet, a hadművészetet és a hercegi, főúri neveltetés udvari, politikai-társadalmi gyakorlatát érinti, melyeket magántanulmányai során sajátított el Esterházy. Minden egyes újabb „Mars-követő" leírásában gyakorolta az adott epizód témájához illesztett dicséret-technikát.[61] Így vált a status qualitatis a dicséret középpontjává, mellyel Esterházy a minőség maximumát mutatta be, törekedve tárgyához illően a virtus (genus honestum) sokszínű bemutatására. Ebben a műfaji kontextusban a téma – Mars követői – némely, önmagában nem pozitív minőséget is pozitívvá változtatott, mint például a vadság, a kegyetlenség, a harag és a rettenetesség.

Az *Egy csudálatos ének*ben a dicsérő epizódok összehangolása, a „személyek" elkülönítése eleinte számmal, majd a „ketten vannak", „három vagyon", „olyan vagyon", „egy van", „másik", „egy ifiú" stb. kifejezések használatával történt, ami szerkezeti-formai szempontból valóban katalógus-verset eredményezett.[62] Esterházynak nem ez volt az első ilyen típusú műve, írásakor már gyakorlott katalógusvers-szerzőnek tarthatta magát. Ismeretes, hogy a 2. sorban említett, kerti virágokról szóló korábbi költemény is egy

59 Vö. Heinrich Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik: Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft,* Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 1990[3], § 340–342.

60 Vö. Ernst Rohmer, *Das epische Projekt: Poetik und Funktion des 'carmen heroicum' in der deutschen Literatur des 17. Jahrhunderts,* Heidelberg, Universitätsverlag C. Winter, 1998.

61 Vö. *Historisches Wörterbuch der Rhetorik* (a továbbiakban: HWR) 3, 1454–1476. Vö. még Lausberg, *i. m.,* § 252–253.

62 Az irodalmi katalógusokhoz lásd mindenekelőtt, *The Chatto Book of Cabbages and Kings: Lists in Literature,* ed. by Francis Spufford, London, Chatto and Windus, 1989; Robert E. Belknap, *The List: The Uses and Pleasures of Cataloguing,* New Haven, Yale University Press, 2004.

katalógus (enumeratio).[63] A szerző az imádságirodalomból is ismerte az azonos témához kapcsolódó összegző felsorolást, melyhez egy-egy visszatérő formula társult, gyakran rímekkel és ritmusos szöveggel (litánia). Esterházy látszólag nem reflektált a felsorolásra mint retorikai figurára. Ugyanakkor az előszámlálásnál először sorszámokkal, majd ezt helyettesítő kifejezésekkel élt, első pillantásra rend és rendszer nélkül. Mindez arra figyelmeztet, hogy költői nézőpontja statikus volt, s ezt igyekezett dinamizálni a változatos földrajzi elhelyezéssel és további poétikai eszközök bevonásával.

A katalógusnak mint irodalmi formának töredékes az elmélete, annak ellenére, hogy az antikvitás óta (*Iliász,* 2, V, 494–759) folyamatosan használták.[64] Jóllehet az enumeratio közismerten kötelező eposzi kellék, Esterházynál a hőskatalógus epikus keret nélkül, önállóan jelenik meg, melynek célja nem egyszerűen az előszámlálás valamihez (például csataleíráshoz), hanem a dicséret. Ez a sajátosság további eszközök, elsősorban hasonlatok társítását tette szükségessé. Esterházy föltehetően ismerte a katalógus három fő fajtáját: 1) véges számú elemből álló; 2) végtelen számú eleme van; 3) az elemek száma nem végtelen, de empirikus módon nehéz megszámlálni őket. Ezek közül a harmadik típust választotta. A földrajzilag rögzített katalóguselemek középpontja minden esetben azonos (homogén): egy, a mitológiai hadistent minél tökéletesebben követő *fiktív* harcos, hadvezér vagy vitéz uralkodó dicsérete. Ehhez a centrumhoz társította a szerző az ismereteinek megfelelő speciális elemeket, az idealizálható tulajdonságokat és a különleges tudást, majd mindezt előszámlálta (enumeratio), s felhalmozta egyetlen versben. A dicsőítő katalógusban a bemutatható bemutatása nem fejeződik be, az egymással mellérendelő kapcsolatban álló epizódokat tovább lehetne folytatni, azaz a vers szándékoltan nyitott marad. A 109. versszakban ezt így reflektálja:

Sokkal többet én írhatnék,
Ez uitézekröl mondhatnék,
Sok téntát pennám ihatnék,
Rollok ha touáb szollanék.

Bizonyos értelemben tehát a fiktív hősök sorozata éppúgy lezáratlanul marad, mint ahogy a földrajzi helyek felsorolása is befejezhetetlen. Esterházy célja nem kimeríthetetlen „mennyiségek" (harcosok) ábrázolása volt, hanem egy bizonyos „dolog", a választott „téma" – Mars követői – bőséges, megfelelő szerkezetben elrendezett bemutatása. A rendszertelennek tűnő katalógus-verset így egyetlen kontextus, cél tette rendezetté. Quintilianus szerint az enumeratio során alapvetően két lehetőség közül lehet választani: elő lehet számlálni több dolgot, de lehetséges egyetlen dolog megsokszorozása

63 *Kerti viragokrol valo versek* = RMKT XVII/12, 526–529.

64 Madeleine Frédéric, *Énumération, énumération homologique, énumération chaotique:. Essai de caractérisation = Stylistique, rhétorique et poétique dans les langues romanes: Actes du XVIIe Congrès International de Linguistique et Philologie Romanes (Aix-en-Provence, 29 août – septembre 1983),* Bd. 8, Marseille, 1986, 103–117; Sabine Mainberger, *Die Kunst des Aufzählens: Elemente zu einer Poetik des Enumerativen,* Berlin–New York, Walter de Gruyter, ²2011.

(unius rei multiplicatio) is.[65] A vizsgálat e pontján még korai lenne választ keresni arra, hogy az *Egy csudálatos ének*ben melyik megoldással élt Esterházy.

A szerző minden bizonnyal ismerte a csodálatot keltő (concetto) technikára vonatkozó poétikai előírásokat, éppúgy, mint az ezeknek megfelelő eszköztárat érvényesítő irodalmi művek egy részét. Torquato Tasso, Giambattista Marino és követőik, így a költő Zrínyi művei számára is gazdag példatárat jelenthettek. Ismeretes, hogy például Marino a *L'Adone* hatodik cantójában *(Il giardino del piacere)* a virágok felsorolásakor (122–152) földrajzi helyeket rendelt az egyes virágokhoz,[66] éppúgy, mint Esterházy a hőseihez. Az enumeratiós stratégiával, melyben a fantasztikum, az egzotikum és a hihetetlen egyaránt jelen van, Esterházy úgy építette fel a verset, hogy körülírások és további irodalmi eszközök alkalmazásával „rejtvény"-szerűvé változtatta.

Melyek azok a poétikai elvek, amelyek azonosíthatók az Esterházytól a versben összesen ötször emlegetett „törvény"-ekkel? A költemény egészét meghatározó két alapelv véleményünk szerint az *aequivocatio (ambiguitas)* és az *obscuritas*. Az első fogalom közismert meghatározása szerint a megformálandó „anyag" (materia) interpretációja akkor tekinthető kétértelműnek, ha a szerző saját akaratából így akar megnyilatkozni tárgyáról. Esterházy többször figyelmezteti olvasóját, hogy nem a megszokott, természetes nyelvet használja. Mindazt, amit kimondhatna, azért nem mondja ki, mert „[…] nagy tilalom uan ebben" (77/4). Végig kétségben hagy afelől, kinek a dicsérete a költemény: Mars hadistené, az ő tulajdonságaival újra és újra, egymástól némileg eltérően felruházott „személyek" révén; vagy tudatosan elleplezett kilétű ifjaké, akiknek Marséhoz hasonlítható, őt követő vitézi erényeik vannak. A „személyek" földrajzi elhelyezésével tovább fokozza az ambiguitást, mivel a földrajzi helyek hiába valóságosak, nem segítik a versben szereplők meghatározását. Így például az első, oroszlánnál nagyobb, fegyveres, haragvó, „könnyű", erős és okos („Musa keduelte") hős nemzeti-etnikai hovatartozása éppúgy rejtve marad, mint állandó lakóhelye (11/1–4).[67]

Az 51. versszak második sora szerint „irot képek"-ről van szó. A *kép* kifejezés egykorú latin megfelelői az *imago, effigies, simulacrum, sculptile, species, forma, icon, typus* és *idolum*. A „képet mutatni" megfelelője a *simulare,* s ennek értelmét Esterházy jól ismerte. Amikor a nagyszombati diákszínpadon egy-egy szerepben fellépett, naplója szerint a darabok hőseinek – Joas királynak, az ószövetségi Juditnak, Alexandriai Szent Katalinnak, az Isteni Szeretet géniuszának, Gualbertusnak, Cicerónak és Xavéri Ferencnek – a „képit viselte",[68] azaz megszemélyesítette őket. Felvethető, vajon mellé-

65 Vö. HWR 1, 36–39; HWR 2, 1131–1134.

66 Giovanbattista Marino, *L'Adone,* A cura di Giovanni Pozzi, Milano, Adelpi, 1988, 309–317.

67 A költő Zrínyi Miklóssal történt feltételes azonosításokkal szemben érdemes mérlegelni, hogy ez a dicséret ráilleszthető akár egy osztrák uralkodóra is, aki mindenkor hadvezér, s ha Magyarországon tartózkodik, „Magyar Országh most lakása". A múzsa is kedvelheti, hiszen tanult személy (aki, mint például a későbbi I. Lipót, operaelőadásokon lép fel, énekel és táncol, több nyelven beszél) stb. Az ilyen jellegű ambiguitas arra figyelmeztet, hogy nem szerencsés konkrét személyeket feltételezni, kilétüket keresni a versben.

68 Knapp Éva, Tüskés Gábor, *Esterházy Pál és az iskolai színjátszás = Az iskolai színjáték és a népi dramatikus hagyományok: Noszvaj 1991. X. 25–27.,* Debrecen, Ethnica Alapítvány, 1993, 19–46, itt: 10–11. A kordivaton kívül valószínűleg a Judit szerepét játszó Esterházyról készült portré is ösztönözte Esterházyt műgyűjtő

rendelően egymás után szerkesztett, megszemélyesített toposz-variációkkal jellemzett „Mars-halmazok"-e az *Egy csudálatos ének* „szereplői"? A konkrét megnevezéseket kerülő „személytelenség" és a visszatérő tulajdonságok egy olyan, kétértelműen megrajzolt körön belül mozognak, melyet a vers „törvénye" ír elő.

Az *ambiguitas* párja a vers megformálásában az *obscuritas (asapheia),*[69] a tudatos sejtetés, homályban, bizonytalanságban tartás: „Ez énekben nincz föl irua, / Mert töruényünk asztot tiltya" (11/3–4); „Soha megh nem gondolhattya / Senki, hid el, nem irhattya / Miket miuelt, s-nem mondhattya" (22/1–3); „Oda pennám most nem mégyen," (77/2); „Aszt mostan le nem irhatom, / Nyeluemmel ki nem mondhatom" (83/2–3).

A sötét, rejtett, elfedett közlés a klasszikus retorikák szerint vétek, a *perspicuitas* ellentéte,[70] Szent Ágoston azonban a *De civitate Dei*ben pozitív értelemben hangsúlyozza az isteni beszéd *(divini sermonis) obscuritas*át.[71] Az *ambiguitas* és az *obscuritas* kedvező retorikai értékelése a kora újkorban abba az átfogó folyamatba illeszkedik, melynek során a 16. század végén, a 17. század elején megkezdődött a humanista stíluskonvenciók pluralizálódása, s végbement az irodalmi kánon és a kánon normatív implikációinak módosítása a megváltozott hatalmi és kommunikációs viszonyoknak, újító szükségleteknek és ízlésváltozásnak megfelelően. E folyamat során, melynek egyik meghatározó alakja Justus Lipsius, heves viták kíséretében rehabilitálják az ezüstkori latinság korábban megvetett szerzőit, köztük mindenekelőtt Tacitust, s új, antiklasszicista stílustörekvések lépnek előtérbe.[72] E törekvések része az iskolai humanizmus előírásait meghaladó, új politikai retorika kiformálódása, benne többek között a brevitas-diszkurzussal, az ambiguitas és az obscuritas felértékelésével. E fogalmak pozitív megítélése idővel helyet kapott az iskolai használaton túlra mutató nemzeti nyelvű retorikák, uralkodói viselkedést tárgyaló kézikönyvek egy részében is.

A jezsuita iskolai oktatásban tankönyvként használt Jacobus Pontanus kifejezetten tiltja az obscuritast, és nem tartja helyénvalónak a rövidséget (brevitas) sem, mert az is homályhoz vezethet.[73] Nicolaus Caussin szerint az „eloquentiae maximum vitium obscuritas".[74] Jacob Masen is az obscuritas elkerülését javasolja.[75]

Kaspar Schoppe (Pascasius Grosippus, 1576–1649) oktatási céllal írt retorikájában – Cicero nyomán – a latin nyelvű oratio „vétkei" (vitia) között előkelő helyre sorolta

---

életszakaszában további Judit ábrázolások beszerzésére és azok kontextualizált elhelyezésére. Vö. Margit Kopp, *A levágott fej témája Esterházy Pál műgyűjteményében és környezetében = Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás, i. m.,* 247–284, itt. 268–271.

69 Allon White, *The Uses of Obscurity,* London, 1981.

70 HWR 6, 358–383.

71 Augustinus, *De civitate Dei,* XI, 19.

72 Kühlmann, *Gelehrtenkultur und Spiritualismus, i. m.,* I. 183–220.

73 Jacobus Pontanus, *Poeticarum institutionum libri III,* Ingolstadii, A. Sartorius, ^{3}1600, 61, 71; vö. Tóth Sándor Attila, *Jacobus Pontanus poétikája,* Szeged, Gradus ad Parnassum, 2009, 70, 79.

74 Nicolaus Caussin, *De eloquentia sacra et humana libri XVI,* Köln, J. Kinckius, ^{2}1626, 103. Caussin ugyanakkor a Lipsiusra visszanyúló breviloquentia képviselője. Vö. Bauer, *i. m.,* 325–326.

75 Jacob Masen, *Palaestra eloquentiae ligatae,* Köln, 1682, 169 (1. kiadás: Köln 1654–1657); vö. Tóth Sándor Attila, *Jacobus Masenius Poétikája,* Szeged, Gradus ad Parnassum, 2008, 25–26: Masen obscuritasra vonatkozó gondolatát nem interpretálja.

az obscuritast, ami szerinte egyaránt eredményezi a beszéd tisztátalanságát és barbarizmusát. Példái azonban kivétel nélkül az antikvitás irodalmából és nem kora gyakorlatából származnak.[76] Ugyanakkor Vossius szerint, aki összeállította az obscuritas lehetséges okainak katalógusát, „obscuritas illa orationem reddit grandiorem", használatával elkerülhető a nyelvi vulgaritas, és biztosítja „grandiloquentiá"-t.[77]

A kora újkori irodalmi kommunikációban az iskolai tiltás ellenére gyakori jelenség az obscuritas. Egyrészt finomítja a mondanivalót, másrészt aktívvá teszi a megcélzott befogadót. A retorikai-poétikai obscuritas az elbeszélés-stratégia része; egyfelől zavarja a szerző és a befogadó közötti megértést, ugyanakkor ösztönöz a szöveg megfejtésére. Számos olyan irodalmi alkotás ismert a 16–17. századból, melyben az extrém obscuritas nagyon megnehezíti vagy nem teszi lehetővé a megoldás fellelését.[78]

A kora újkorban a tudományok számos területén foglalkoztak az obscuritas elméletével és gyakorlatával. A jogtudományban például Benvenuto Straccha (1509–1578) a kereskedők levelezésének szabályait összegezve önálló fejezetben értekezett róla. Példákkal tette érthetővé, hogy a levélbeli obscuritas miként növelheti a levélírók biztonságát, használatával miként kerülhetők el a legkülönfélébb veszélyhelyzetek.[79] A 17. század második felében a témáról önálló jogi disputáció is készült.[80] Az obscurumot a korabeli jog inkább hasznosnak, semmint károsnak ítélte, mert a rejtőzés újabb, korábban figyelembe nem vett dolgokra világíthat rá. A „jus obscurum" e munka szerint mellérendelő viszonyban áll a „jus ambiguum"-mal és közel azonos értelmű szinonimáival (jus dubium, jus incertum, jus perplexum). A bizonytalanság és a sötétség a szerző szerint mindennél erőteljesebben ösztönöz a dolgok jobb megértésére.

A kor logikai-filozófiai irodalma jobbára megengedő értelemben viszonyul az obscuritas-hoz. Így például Petrus Ramus Arisztotelész *Organon*ját kommentálva, majd az e munkáját javított formában kiadó Joannes Piscator ösztönző hatásúnak ítéli a rejtettséget, mely egyaránt nyújthat vigaszt, és segítheti új összefüggések felismerését. Ha például egy vizsgált fogalom nem osztható további tárgykörökre, önmagában hordozza az obscuritas lehetőségét, ami nem feltétlenül káros. Míg az oktatásban egyhangúan veszélyesnek tartják, a gondolkodás terén utalnak lehetséges előnyeire is.[81]

Francis Bacon a *De dignitate et augmentis scientiarum* (1623) című művében négy „forrását" különbözteti meg az obscuritasnak: 1) az accumulatiót, 2) az ambiguitast, 3)

76 Pascasius Grosippus, *De rhetoricarum exercitationum generibus, Praecipueque de recta Ciceronis Imitatione: deque Orationis Latinae vitiis ac virtutibus Dissertatio […],* Amstelodami, J. Pluymer, 1660, 10–11.

77 Gerardus Joannes Vossius, *Poeticae Institutionum libri tres,* Amsterdam, Elzevir, 1647, 67–68.

78 Manfred Fuhrmann, *Obscuritas: Das Problem der Dunkelheit in der rhetorischen und literarischen Theorie der Antike = Immanente Ästhetik – Ästhetische Reflexion: Lyrik als Paradigma der Moderne,* hg. v. Wolfgang Iser, München, 1966, 47–72.

79 Benvenuto Straccha, *Tractatus duo […],* Amstelodami, J. Pluymer, 1658, 138–166. Korábbi kiadás: Venetia, 1569.

80 *Disputatio juridica de interpretatione juris obscuri quam praeside […]* Johanne Rebhanio […] praeceptore suo […] solenniter examinandam proponit Johannes Daniel Stalburger patricius Moeno Francof. die V. Mens. Januar, Argentorati, J. W. Tidemann, 1671.

81 P. Rami *Scholarum dialecticarum, seu animadversionum in Organum Aristotelis,* libri XX, Recens emendati per Joan. Piscatorem Argentinensem, Francofurti, A. Wecheli heredes, 1594, 70, 207–213, 283, 555–556.

a nem megfelelően pontos institutiót, és 4) a vitatkozást. Szerinte az ezekből származó obscuritasok éppúgy vezethetnek tévedésekhez, mint felismerésekhez.[82]

A 16–17. századi teológiai, kontroverz-teológiai irodalom is gyakran foglalkozik a témával, mindenekelőtt Szent Ágoston és Aquinói Szent Tamás obscuritas-értelmezéséből kiindulva. Mivel mindketten pozitív értelemben viszonyultak az Isteni Ige obscuritasához, egyetértés alakult ki arról, hogy egyrészt nem feltétlenül jó az Isteni Gondolat egyértelművé tétele mindenki számára. Másrészt a kor vélekedése szerint a teológiai obscuritas a békesség egyik alappillére lehet. Így például a Roberto Bellarminóval vitatkozó wittenbergi teológus, Aegidius Hunnius (1550–1603) – jóllehet mindketten eltérően magyarázzák a Biblia obscuritasát (obscuritas Scripturae) – szükségesnek tartja a szentírásbeli „homályosságot".[83]

A „jó" és a „kárhozatos" obscuritas tana tehát egymás mellett élt a kora újkorban. Az utóbbi elsősorban az oktatás bizonyos szintjén figyelmeztette a diákokat, míg az előbbi az élet legkülönfélébb területeinek egyik fontos funkcionális kategóriája.

A tiltás ellenére – indokolt esetben – a jezsuita szerzők közül többen is, így például az Európa-szerte olvasott Jacob Balde, szívesen fordultak az obscuritas poétikai eszközéhez. A *Sylvae* nyolcadik kötetében Balde, akinek ismertsége az Esterházyt nevelő magyar jezsuiták körében biztosra vehető,[84] nem mondja meg nyíltan, kik a vers címzettjei, azért, hogy védelmezze őket. Ugyanitt az obscuritas a gyönyörködtetés és a figyelem fenntartásának fontos eszköze: frusztrálja vele olvasóját, tudatosítja a befogadó „vakságát", s egyben jelzi, miként motiválja szándékolt szerzői obscuritasát saját helyzete, a fejedelmi udvarhoz tartozása.[85]

Mi ösztönözhette Esterházyt a kapott feladaton kívül a rejtettség elvének érvényesítésére? Minden valószínűség szerint befolyásolta társadalmi helyzete és a vele szemben támasztott elvárások sora. Esterházy a vers írásával és hadi ismereteivel egy időben sajátíthatta el a főúri, uralkodói udvari nyelvhasználatot, melynek egyik meghatározó eleme éppen az obscuritas, a teljes sötétségben hagyásnál valamivel enyhébb *sejtetés* volt. Az *Egy csudálatos ének* ugyanakkor nem tekinthető hermetikus versnek; megírása idején érthetővé tehette szövegét a nyelvi és kulturális háttér; nincsenek benne érthetetlen szavak, a szintaxis pontosan követhető. A nyelvi „homály" a 17. században nyelvi eleganciát is jelentett, egyfajta pazarlóan bő, metaforikus választékosságot. Az obscuritas mint retorikai figura ösztönzi a titokkal teli „helyek" megfogalmazását. Az egyik ilyen terület a fantasztikum világa, a kuriozitás, melyet Esterházy is alkalma-

82 *The Works of* Lord Bacon […] *in two volumes,* vol. II, London, Henry G. Bohn, 1854, 422.

83 *Prima controversia generalis,* Roberti Bellarmini […] *de verbo Dei scripto,* examinata et refutata per Aegidium Hunnium […], Francofurti, J. Spiess, 1602, 387–440. A jezsuita Franciscus Suarez (1548–1617) *Tractatus theologicus de vera intelligentia auxilii efficacis, ejusque concordia cum libero arbitrio* c. posztumusz munkájában Szent Ágostonnál kétféle obscuritast különböztet meg. Az egyik a szentírásbeli, a másik az, amely az emberek között törvényszerűen, újra és újra létrejön. R. P. Francisci Suarez e Societate Jesu *Opera Omnia editio nova,* a Carolo Berton […], Tomus decimus, Paris, L. Vives, 1858, 550–551.

84 Tüskés Gábor, Knapp Éva, *Jacob Balde magyarországi befogadás-történetéhez,* ItK, 108(2004), 568–583.

85 Katharina Kagerer, *Musam vela decent: Jacob Baldes Überlegungen zur poetischen Verhüllung im achten Sylvenbuch = Beiträge zu den Sylvae des neulateinischen Barockdichters Jakob Balde,* hg. v. Eckard Lefèvre, Eckart Schäfer, Tübingen, Narr Francke Attempto Verlag, 2010, 171–193.

zott.[86] Ilyen helynek tűnik fel – függetlenül az életrajzi vonatkozású toposztól – a vers vége felé, a digressio után a 110. versszakban a testi „ielek"-re vonatkozó megjegyzés is, mely az obscuritason belül, mint újabb kuriozitás, ismételten szolgálhatta a figyelem felkeltését.

Az obscuritas retorikai figurájának egyik eszköze a brevitas. Jóllehet az *Egy csodálatos ének* hosszú költemény, Esterházy mégis sok „elmondható"-nak ítélt dolgot szándékosan nem mondott el („Nyeluemmel ki nem mondhatom"; 83/3). Mi az, amit nem mondhatott ki Esterházy? Mindazt, amivel a vers „törvényében" kárt tehetett volna (75/1–4). A vers „titkának" kimondása[87] helyett a hallgatást (silentium), a tudatos elhallgatást (dissimulatio) egy újabb „törvény"-nek mondja az utolsó versszakban („Már irásban uéget teszek, / Töruényünkböl ki nem lépek, / Többet irnya mert nem merek, / Megh hatták, halgassak, Ezek." 112/1–4). Az irodalmi elhallgatás kihagyás-alakzat, ebben az esetben azonban a vers hangsúlyos helyén nem a „beszéd" megszűnését jelzi vagy azt, hogy a szerző mondanivalója végére ért, hanem azt, hogy tudatosan nem közöl valamit. Narratív-technikai eljárásként a temporális ellipszis alakzata („el nem beszélt").[88] A brevitas és a silentium (dissimulatio) egykorúan az udvari megszólalás eszköztárához tartozott. Az ambiguitasszal és obscuritasszal együtt ezeket mint retorikai előírásokat gyakorolhatta Esterházy a versben.

Felvethető a kérdés, lehet-e köze a költeménynek ahhoz a reneszánsz irodalmi hagyományhoz, melynek keretében a humanisták rejtjelezett szövegekkel, enigmákkal mérték fel egymás tudását? A műfaj egyik alapkönyvét, Nicolaus Reusner *Aenigmatographiá*ját (1599)[89] áttekintve a válasz nemleges. Reusner a műfaj antik és humanista elméletét és gyakorlatát foglalta össze, jelentős részben oktató szándékkal. A közkedvelt munka sok könyvtárban fennmaradt, s a példányok a gyakori használatról tanúskodnak, német fordítása 1616-ban készült el. Ennek ellenére az enigma műfaj – bár azt másutt Esterházy is művelte – ebben az esetben kizárható lehetséges mintáik közül.

S végül: miért „csudálatos" ez az ének? Irodalomelméleti szempontból elsősorban azért, mert el tudja titkolni azt, amiről szól, a megfejthetetlenség leplében igyekszik kívül helyezni magát a megértés határain. Mindezzel szokatlan, „titokzatos" és „megfoghatatlan" irodalmi gyakorlatot nyújt meghatározott témában magyar nyelven. Nincsenek benne megnevezések; személyi metaforákkal, tulajdonságokkal, állathasonlatokkal és a történelmi időhöz nem köthető, toposz-szerűen visszatérő „cselekedetekkel" dicsér kivétel nélkül fiktív alakokat. Ellentétekkel és a feltételes mód gyakori alkalmazásával felcsigázza, de nem elégíti ki az érdeklődést, azaz törekszik az elmondhatatlan elmondására. Egyszerre „emlékezik" és használja fel az egykori jelent, a versírás idejét.

86 Vö. Doren Wohlleben, *Obscuritas und Curiositas,* Variations, 18(2011), 1, 15–27.

87 Egykorúan is közkézen forgott az Ovidiusnak tulajdonított, toposz-szerű mondás a titok elhallgatásának erényéről: „eximia est virtus praesente silentia rebus".

88 Vö. Christian L. Hart-Nibbrig, *Rhetorik des Schweigens,* Frankfurt/M., 1981.

89 Nicolaus Reusner, *Aenigmatographia […],* Francofurti, 1599; második kiadás: Frankfurt, 1602. Az 1602-es kiadás egy példánya megtalálható Zrínyi Miklós könyvtárában is. Vö. *A Bibliotheca Zriniana története és állománya,* szerk. Klaniczay Tibor, Bp., Argumentum–Zrínyi, 1991, 370.

A bemutatott irodalomelméleti elvárások ismeretében az *Egy csudálatos ének* megírásakor összetett, személyre szabott feladatot kellett megoldani. A vers nem egyszerű poétikai-retorikai gyakorlat volt, mivel egyidejűleg kellett bemutatni több „dolgot", így mindenekelőtt a hadakozással és hadművészettel elkötelezett felső társadalmi réteg (hadvezérek, hercegek, királyok) vitézi habitusát, hadi viselkedését, tulajdonságait, cselekvési normáit és beszédmódját.

Mars minden vitéz katona szimbóluma, ő a követendő *miles gloriosus*. Ez a versbeli „eszme" nem azonosítható a *miles christianus* középkori tradíciójával.[90] A hősök jellemzése nélkülözi a vallási, felekezeti specifikumot, s lehetnek pogányok is. Tulajdonságaik között megtalálhatók a *miles christianus*ra nem jellemző, de a hadviselésben a győzelem érdekében pozitív előjelűvé alakított vadság, kegyetlenség, vérszomjasság, haragvás, öldöklés és rettenetesség. Valóságos és mitikus vitézek, hősök közös galériáját látta Esterházy nem sokkal a vers megírása előtt Münchenben. Az *Itinerarium in Germaniam*ban ugyanis megörökítette az apja halálával bajor választófejedelemséget megörökölt Ferdinand Maria (1636–1679) palotájának „ambitus"-át, „cum varijs Haerculis, Samsonis, Alexandri, Athilae, Xerxis, Pompaei, Solymani [...] statuis ornatis".[91]

Továbbra is kérdés, vajon a vers arc nélküli, személytelen, de földrajzilag kódolt alakjai egymástól különböző *miles gloriosus*ok sokaságának tekintendők-e, vagy egyetlen alapeszme, a Mars tulajdonságaival felruházott, őt követő ifjú alakváltozatainak, ezen egyetlen idea katalógussá növesztett megsokszorozásának? Áttekintve a Marsot követő vitézek versbeli tulajdonságait, leggyakoribbak a külső megjelenésre vonatkozó jelzők. Eszerint a vitéz dicsérhető szépségével (38 előfordulás), nagyságával (33 előfordulás), hatalmasságával (7 előfordulás) és erejével (15 előfordulás). Vadsága (12 előfordulás) összekapcsolódik az alakjához társított állatokkal (15 különféle állat említése, összesen 26 előfordulással). A kiemelkedő sajátosságokat – mint például nagyság, erő, harag, szép, kegyetlen, termetes – fokozó tizenhárom hasonlatból tíz vonatkozik állatokra, s mindössze egy-egy Marsra, Scyllára vagy a halálra. A hadakozót ugyanakkor mindössze kétszer jellemzi a szívével. A költemény első tizenhárom, a szerző által számozott epizódjában felvonultatott tulajdonságok a következők:

90 Andreas Wang, *Der ‹miles christianus› im 16. und 17. Jahrhundert und seine mittelalterliche Tradition: Ein Beitrag zum Verhältnis von sprachlicher und graphischer Bildlichkeit,* Bern–Frankfurt/M., Herbert Lang–Peter Lang, 1975, 195–225.

91 Esterházy Pál, Itinerarium *i. m.,* 29r–31v. Ugyanitt leírta a palota kertjét is, ahol az utak mellett – többek között – ószövetségi alakok, antik mitológiai istenek és istennők, bölcselők, oratorok, költők és harcosok (így Ulysses, Aeneas, Turnus, Scaevola, Scipio, Annibales, etc.), római uralkodók, barbár fejedelmek (így Athila, Toxys, etc.), keresztény királyok, modern uralkodók (Maximilianus, Ferdinandus secundus, tercius ac variorum), szentek, próféták és szibillák szobrait látta, „non sine admiratione".

Tulajdonságok (megfeleltetésekkel együtt)	epizódok sorszáma
nagy (magas)	1, 4, 8
örül a prédán	1
fegyveres	1, 6
haragvó	1
halált oszt, halálban rettenetes	1, 2, 9
könnyű (könnyed)	1, 8
erős	1, 2, 6, 8, 11, 13
okos (bölcs, éles és gyors elme, eszes)	1, 3, 6, 13
vért tajtékzik (vért oszt, öldököl)	2, 6, 11
haragos (dühös)	2
veszedelmes	2
vad	2
merész	3, 9
vitéz	3, 5, 9
harcra kész (vívásban jeles, sok harcban volt)	3, 5, 7, 11, 13
könnyű	4
kegyetlen	4, 6
szép (termet)	4, 9
nem győzik le	4
fizikai megpróbáltatást bírja (vad barlang)	5, 11
„fényeskedik” („tündöklik”)	7, 8
fejedelmi alattvaló	8
hatalmas	8, 11
deli	8
karcsú	8
ékes	8
bátor	8
lovas	8
kemény	9
gazdag	10
termetes	10
jószívű	11
világjárt	11
béketűrő	12

A táblázat a tulajdonságok bősége és változatossága mellett rámutat arra, hogy a szerző módszeresen, bizonyos ritmust követve többször is felhasználta a fontosabbnak vélt tulajdonságokat. Azaz nem az eposzra jellemző módon építette be az állandó jelzőket. Eszerint Esterházy nem kiválasztott, megörökíteni kívánt, néven nevezhető

vitéz egyéniségekhez társított tulajdonságokat, hanem ez utóbbiakat illesztette egy-egy újabb epizód élettelen, elmosódott, alig körvonalazott alakjához azzal a céllal, hogy „élőbbé" tegye. A változatos jelzőhasználatot nem konkrét személyek tettei ösztönözték; a jelzők, tulajdonságok készen álltak Esterházy használatára. A felsorolt tulajdonságok jó része összegyűjtve megtalálható például Jean Tixier (Joannes Ravisius Textor, 1480–1524) *Epitheta* című, több kiadásból ismert munkájában,[92] melyben a Marsra vonatkozó, elsősorban antik szerzők által használt kifejezések forráshivatkozásokkal együtt álltak rendelkezésre.[93] A mindenekelőtt Vergilius, Lucanus, Horatius, Ovidius, Martialis, Valerius Flaccus, Seneca, Tibullus, illetve Petrarca munkáiból származó Mars-tulajdonságok változatosak, és nem térnek el az *Egy csudálatos ének*ben megtalálhatóktól. Így például Mars *durus, impius, saevus, insanus, armipotens, bellator, bellipotens, cruentus, amarus, funestus, torvus, rigidus, ferox, impavidus, bellicus, ferus, sanguineus, terribilis, armiger, egreius, velox, homicida, invictus, horrendus, fortis* stb. E tulajdonságok sorát tovább bővíti és kiegészíti ugyanebben a műben a *miles* és a *militia* címszó alatt összegyűjtött epitheta-sorozat.[94] Nem zárható ki a lehetőség, hogy a Tixier munkájában is szereplő egyik Ovidius-idézet („Bellicus a telo venit ad astra deus" – Harcos isten a földről égbe száll; *Fasti,* lib. II, 478) volt a forrása Esterházy „eget ezek mérik" (4/4) sorának. A Marsot követő ifjakra vonatkoztatható ismereteket bővíteni lehetett Tixier egy másik munkájából, az *Officinae [...]*-ből is, melyben e témával foglalkoznak például az *exercitus numerosi, bella cruenta,* és a *bellicosi viri, cum illustribus victoriis* című részek.[95]

A dicséret fő eszköze a versben a tulajdonságokkal történő bemutatás. Gyakoriságban ezt követi a jellemzés igével vagy cselekvéssel. Az utóbbi dinamikussá teszi a verset, ugyanakkor itt is gyakoriak a visszatérő megoldások, és érvényesül a funkcionális sematizmus. A vitézség toposzai közül ide sorolható például a megöltek és/vagy legyőzöttek fiktív számának meghatározása („százat rontott", „ötszáz holttest", „holt már száz medve miatta" stb.). Még olyan, egyedinek tűnő életmódra utaló megjegyzés is, mint a „lakik egy havasban [...] barlangban" háromszor megismétlődik, szinte változatlanul (21, 34, 57. versszak).[96] Ritkábban él a szerző a dicsért hős állapotának vagy környezetének bemutatásával; az ambiguitas itt sem hiányzik. Szembetűnő, hogy Esterházy a legritkábban, mindössze hat alkalommal jellemzi felszerelésükkel, vagy annak elemeivel a hősöket. Ennek oka valószínűleg az, hogy a vers írásakor a költő még nem részesült módszeres gyakorlati hadászati képzésben. A felsorolt fegyverzet szintén nagyon szegényes, s mindössze három szúró-vágó eszközből áll: dzsida, spádé, kard.

A személyekhez társított, részben egzotikus földrajzi helyek kivétel nélkül, többnyire első olvasásra azonosíthatók. A geográfiai megnevezések egy része ugyan már

92 Jean Tixier, *Epithetorum Joannis Ravisii Textoris [...],* Duaci, J. Bogard, 1607.

93 *Uo.,* 473–474.

94 *Uo.,* 489–490.

95 Jean Tixier, *Officinae Ioannis Ravisii Textoris epitome,* Tomus primus, Lugduni, A. Gryphius, 1585, 250–265.

96 A barlang Esterházy egyik kedvelt toposza, a kerti virágokról szóló versében is megtalálható.

a 17. század közepén történeti névalaknak számított, így például Hibernia (Írország klasszikus elnevezése), Lusitania (római provincia Portugália területén), Gotia (Ducat de Gotia, azaz Francia Occidentalis 843–987 között) vagy Aetheria (Etiópia neve idősebb Caius Plinius Secundusnál). Az archaikus megnevezések topologikus használata, irodalmi birtokba vétele bizonyítja, hogy Esterházy bedolgozta a versbe tanulmányai során megszerzett geográfiai tudását. Pátriája iránti elkötelezettségét jelzi, hogy a legelső földrajzi név Magyarország, melyet a magyar őshazaként számon tartott Szkítia követ. Amikor a vitézek bemutatását nemcsak kiegészíti geográfiai „elhelyezésével", hanem ki is bővíti a hely jellemzésével, ez minden esetben sematikus és megfoghatatlan („messze földre", „csak pusztaság", „napkeletben" stb.).

Viszonylag gyakori jelenség a feszültségkeltés az obscuritas hangsúlyozása révén, amit többnyire ellentéttel és más visszatérő nyelvi elemmel („de", „mi" „ha" „soha – nem") valósít meg. A feszültségkeltéssel, az elbizonytalanítással és a tudatosan alkalmazott ellentéttel Esterházy igyekszik ellensúlyozni a cselekmény hiányát – poétikai megoldások tekintetében kevés sikerrel. A konkrétumokat nélkülöző, általánosságban mozgó, megfoghatatlan közlésmód ugyanakkor nem elsősorban Esterházy „vétke", hanem az alkalmazott irodalomelméleti „törvények" következménye. A vers dinamikája a 40. versszaktól válik szinte teljesen megoldatlanná: a dicséretek nehézkesebbé válnak, gyakori az összegző bemutatás; van, ahol kizárólag tulajdonságokat sorol fel (45. versszak), másutt csupán a földrajzi elhelyezéssel utal Mars egy-egy követőjére (50. versszak) a költő.

A vers kapcsán újraolvastuk Zrínyi *Adriai tengernek Syrenaiá*t (Bécs, Cosmerovius M., 1651) és Listius László *Magyar Márs*át (Bécs, Cosmerovius M., 1653). Míg közvetlen Listius hatást nem találtunk az *Egy csudálatos ének*ben, több, korábban nem említett Zrínyi párhuzamra figyeltünk fel. Az *Idilium*ban például Esterházy verséhez közel álló módon feltűnik a geográfiai „mindenütt jelenvalóság" toposza. Zrínyinél Cupido javasolja a „Dráva erdején" bolyongó vadásznak, hogy keressen fel távoli helyeket (India, Lybia, Tules Islandia, Tanais, Atlas); bár ennek nem lesz értelme, mert Cupido ott is, mindenütt a Földön eléri.[97] Az *Obsidio Szigetianae*-ban – éppúgy, mint Esterházynál – végig megtalálható az egy-egy vitéz által megölt ellenség száma, s kedvelt toposz a vitéz katonák vadállatokhoz hasonlítása (például: „Hatalmas Török Chászár Szultán Szulimán, / Hozza ránk haragját, mint dühös Oroszlán"; Pars Quinta, 6; „[…] nem fenéb ennél az oroszlán"; Pars Quinta, 49; „Kevés hasonlitanom ezt Oroszlányhoz, / Mert hasomlo Had verö haragos Márshoz"; Pars Quinta, 60.). Zrínyi „Demecki kard"-ja (Pars Sexta 80.) Esterházynál „Dömöczki uas" (54. versszak 3. sor). Ezek a lehetséges „áthallások" azonban éppúgy tartoznak Esterházy Zrínyi-imitációjához, mint a kor közismert toposz-készletéhez.

97 Zrínyi Miklós, *Adriai tengernek Syrenaia,* Bécs, Kosmerovi M., 1651, A_{1r}–B_{2v}.

Összegzés

Az *Egy csudálatos ének*ben a 18–19 éves Esterházy Pál egyaránt tanúságot tett a dicsérő vers (laus, sajátos carmen heroicum) műfajának és poétikai eszköztárának ismeretéről, a hadi oktatás során elsajátított vitézi habitus mibenlétéről és politikai, társadalmi neveltetésének előrehaladásáról. Válogatott eszközökkel mutatta be, hogy a Marsot követő ifjú ideája jelen van az akkor ismert föld minden pontján. Ezeket az alakváltozatokat az ambiguitas és az obscuritas jegyében, eredeti módon úgy rendezte epizódokba, hogy azok a repetitio és az amplificatio segítségével megerősítsék, egyre magasabb szintre „emeljék" (gradatio) és megnöveljék az eszme jelentőségét. Az epizódokat mellérendelő módon nyitott katalógussá rendezte, melyben az idea (a földi Mars, a Marsot követő ifjú) – Quintilianus nyomán – mint „unius rei multiplicatio"[98] jelenik meg. A korábbra datálható költeményekhez viszonyítva a vers újfajta tematikát és dinamikát jelez, s tanúsítja Esterházy eredményes kísérletét a korabeli irodalmi játéktér gazdagítására. Több ponton kapcsolódik a török háborúk költészetéhez, s a harcra való közvetett felszólításként értelmezhető.

98 Quintilianus, *Institutio oratoria* 8, 4, 27.

Irodalomtörténeti Közlemények (ItK)
121(2017)

TUSOR PÉTER

A gömöri prókátor és az ungi fiskális

Megoldott problémák Gyöngyösi István életrajzában?

Gyöngyösi István a magyar történetkutatás különleges alakja. Ritkán adódik olyan módszertani kihívás, hogy egy nevesebb történeti szereplő beazonosítása nehézségekbe ütközzön. A költő esete ilyen. Vele egy időben ugyanis több Gyöngyösi István is élt a korabeli Felső-Magyarországon. Művei címlapjain megkülönböztetésül tünteti fel mindig aktuális tisztségét is (Wesselényi Ferenc és Széchy Mária komornyikja, gömöri alispán).

Korabeli és még inkább 18. századi népszerűsége ellenére származása, családi viszonyai sokáig homályban maradtak. Első jelentősebb életrajzírója, Dugonics András magától értetődő módon Gömör vármegye protokollumaiból igyekezett adatokat nyerni működéséhez. Már e protokollumokban is két Gyöngyösi István szerepelt, akiket Dugonics megfelelő támpont híján érthetően összekevert. Gyöngyösi munkássága és személye a 19. század második felében mindinkább a tudományos érdeklődés középpontjába került. Költészetét Arany János értékelte újra, biográfiáját a 19. századi második felének pozitivista kutatásai, Toldy Ferenc, Thaly Kálmán, Acsády Ignác és mások számos új adattal gazdagították. Az adatok azonban több esetben is ellenmondásba kerültek egymással.[1]

A sokasodó problémákat először Nagy Iván igyekezett átfogó igénnyel megoldani.[2] A magát Gyöngyösi-leszármazottnak tartó Gyöngyösy László közleményei ugyan számos értékes új forrást is napvilágra hoztak, olykor a dilettantizmus határait súro-

* A szerző a PPKE BTK Újkori történeti tanszékének egyetemi docense, az MTA–PPKE Lendület Egyháztörténeti Kutatócsoport vezetője. – Ez az írás nem jöhetett volna létre a Jankovics Józseffel folytatott közös munka nélkül. Az általa és Nyerges Judit által összeállított Gyöngyösi-levelezés és okmánytár kézirata, melyet a latin levelekkel és iratokkal kapcsolatos társszerkesztői teendőim végett kaptam meg 2016 májusában, elengedhetetlen kelléke volt felismerésem megfogalmazásának. Az eddig ugyanis csupán külön-külön közleményekben létező forrásanyag egységes szemrevételezése nagyban segített a belső ellentmondások feltérképezésében. Az apparátusnak köszönhetően külön könyvészeti gyűjtést sem kellett nagyon végeznem. A 2016. nov. 29-ei ReBaKucs előadásomban szóltam róla, de itt is megörökítem: a 2016 júniusában megfogant felismerés végső formába öntésében sokat segített a Jankovics Józseffel erről folytatott hosszas és élénk szakmai diskurzus.

1 Dugonics, Arany, Toldy, Thaly, Acsády stb. vonatkozó munkáinak könyvészetét lásd *Gyöngyösi István (1629–1704): Bibliográfia,* szerk. Nyerges Judit, Bp., 2006, http://mek.niif.hu/03800/03890/03890.htm (letöltés: 2017. 04. 11).

2 Nagy Iván, *Gyöngyösi István életrajzi adatainak s származásának megállapítása,* ItK, 7(1897), 424–448. Dokumentumközlései: Uő, *Oklevelek Gyöngyösi István életéhez,* ItK, 8(1898), 81–88, 202–214, 362–368, 481–488.

ló közlései mégis komoly korrekciókra szorultak.[3] Ezeket több lépésben Badics Ferenc végezte el. Összegző tanulmánya 1928-ban jelent meg *Megoldott problémák Gyöngyösi István életrajzában* címmel.[4] Badics számos vonatkozásban pontosította Nagy Iván eredményeit is, melyeket alapvető jelentőségűnek tartott és többségükben elfogadott.

Badics nem elégedett meg a filológiai aprómunkával. A Gyöngyösi-biográfiára irányuló meglátásait monográfiájába is bedolgozta. Halála után megjelent könyvében az új, általa bővített, megrostált adatok alapján szemléletesen mutatta be a költő életútját, családi, rokoni és vagyoni viszonyait.[5] A kortárs kritika a legmagasabb elismerés hangján méltatta főművét:

> Az életrajz teljes: mindent magába ölel, amit a Gyöngyösi-kutatás napjainkig kiderített a költő életéről. A régi hibás adatok sorra kihullottak, az új adatok vitathatatlan hitelességűek. Oknyomozó módszerrel készült az életrajz, nem sivár adat egybeállítással: a szerző mindenütt rámutat az eddig rejtélyes kapcsolatokra, megvilágítja a régebben ismeretlen összefüggéseket. De nemcsak pragmatikus, hanem egyúttal genetikus is a szerző földolgozó módja. A maguk természetes fejlődésében bontja ki az olvasók előtt Gyöngyösi István életének részleteit s mindezt nem elvont szürkeséggel teszi, hanem a jó elbeszélő kellemes hangján.[6]

A szaktanulmányokban, lexikonokban, kézikönyvekben, az egyetemi oktatásban közel egy évszázada Nagy Iván, Gyöngyösy László és a korábbi kutatásokat saját szándékai szerint kritikai igénnyel analizáló, majd szintetizáló Badics Ferenc kiterjedt vizsgálatai eredményei kanonizálódtak a „magyar Ovidius" élet- és pályarajzi adataiként.[7] Eszerint Gyöngyösi az Ung megyei Radváncon, vagy még inkább magán Ungváron született protestánsként 1629-ben, és Wesselényi udvarában katolizálhatott. Személyét meg kell különböztetni az azonos nevű Gyöngyösi István hevesi alispántól († 1683/83), akivel a költő életútja a füleki évek alatt – úgy tűnik – valóban összetalálkozott, sőt Gömör vármegye protokollumaiban is mindketten előfordulnak. Utóbbi vezetett Dugonics tévedéséhez, miszerint a költő felesége Bekényi Zsófia lett volna. Badics bizonyította be, hogy esetében a hevesi alispán hitveséről van szó.[8] Nagy és Badics kutatásai alapján a költőnek két házassága volt. Elsőként Baranyai Ilonát vette feleségül. Ő Nagy Iván szerint 1667/68 körül halhatott meg, mert Gyöngyösi leveleiből úgy tűnt számára, hogy

3 Leginkább: Gyöngyösy László, *Adatok a Gyöngyösi-család történetéhez,* ItK, 15(1905), 59–65, 206–230; Uő, *Adatok Gyöngyösi István életéhez,* ItK, 18(1908), 194–204, 338–346; Uő, *Adatok Gyöngyösi István életéhez,* ItK, 21(1911), 90–109, 212–231, 341–357, 470–485.

4 Irodalomtörténeti Füzetek, 27, Bp. Badics előpublikációit lásd itt és Nagy Ivánnál, valamint Nyerges, *i. m.,* helyenként.

5 *Gyöngyösi István élete és költészete,* Bp., Gyöngyösi István Társaság, 1939.

6 Pintér Jenő, It, 1940, 73.

7 Többek között V. Windisch Éva, Kovács Sándor Iván, Agárdi Péter, Kibédi Varga Áron és Porogi András, R. Várkonyi Ágnes és mások publikációban; a „spenótban", a *Magyar Életrajzi Lexikon*ban, a *Magyar Katolikus Lexikon*ban, a *Magyar művelődéstörténeti lexikon*ban stb. Vö. Nyerges, *i. m.*

8 Badics, *Megoldott problémák…, i. m.,* 22.

a költő 1668–1670 között – jegyezzük meg: igencsak víg – özvegységben élt.[9] Gyöngyösi második felesége 1674-től a tornai nemes családból származó Görgey Judit lett, aki 17 évesen ment hozzá, és fiatalon, 1691-ben halt meg. A két házasságból Gyöngyösinek összesen tizenkét (!) gyermeke született. Első házasságából négy (István, Mária, Borbála, Éva), a másodikból Rozália, Gábor, Julianna, Magdolna, Ignác, Zsigmond (1686) és György (1688).[10] A házasságok közül az első számított jó partinak. Baranyai Ilona révén került kapcsolatba a költő Gömör vármegyével és majdani otthonával, Csetnekkel, ahol hitvesének bizonyos birtokrészei feküdtek.[11] Nagy és Badics ábrázolásából, a közzétett forrásokból az derül ki, hogy Gyöngyösi viszonylag jómódúnak számított, egyszerre voltak birtokai Ung és Gömör, sőt Borsod, Torna és Zemplén vármegyében.

A költő Gyöngyösi István levelezésének és iratainak kiadásán Jankovics Józseffel dolgozva a Szepesi Kamarával folytatott – általam feltárt, a korábbi kutatás által nem ismert – levelezése, latin nyelvű szövegeinek átírása, regesztázása[12] közben két olyan iratra figyeltem fel, melyek komoly kétkedést ébresztettek bennem Nagy és Badics eredményeivel kapcsolatban.

A költő – saját kezű aláírása alapján valóban ő – 1694 februárjában hosszas emlékiratot intézett a Szepesi Kamarához, melyet személyesen nyújtott át Kassán. Azt kérte a tanácsosoktól, hogy néhai Máriássy István felségsértési pere nyomán a királyi kincstárhoz került, majd a nádor által neki adományozott javak birtokában erősítsék meg. Előadta, hogy Gömör vármegye csupán színleg áll mellette, szívében nem, tekintve, hogy az egész vármegyében ő az egyetlen katolikus. Ha Kamara nem segíti a birtokok megszerzésében, csökken megbecsültsége és így az uralkodónak kevésbé hasznosan tudna szolgálni. Tudomása van arról, hogy örökösi jogon Máriássy Miklós instál náluk a birokok érdekében. Ha a Kamara nem követ el mindent a katolikus hit terjesztésére, szembehelyezkedik az uralkodó és Kollonich bíboros szándékaival. Márpedig ha a protestáns földesúr helyébe katolikus kerül, az egyik legjobb mód a vallás terjesztésére. A Máriássyak távol állnak a katolikus hittől, és a birtokok jobbágyai is mind protestánsok. Máriássy Miklós nem is közvetlen örökös, és nem is saját magáért küzd, hanem Jelenik Andrásért, akinek e birtokokat eladta, és akivel különféle üzelmeket folytat. Utóbbit jól ismerhetik – folytatta –, Thökölynek kubikuláriusa, hadi fizetőmestere, majd kamarai tanácsosa volt, nevéhez fűződik a templomi arany- és ezüstneműk elkótyavetyélése. Rozsnyó vidékén a lutheránusok legfőbb védelmezője, a rozsnyói polgároknak vallásgyakorlási lehetőséget szerzett társaival a közeli Berzétén, ahol egyébként kálvinista prédikátor működik. Megegyezést kötöttek a gömöri prédikátorral, hogy bizonyos napokon istentiszteleteket tart nekik, melyekre gyakorta és tömegesen özönlenek a rozsnyóiak. Nem csoda, hogy alig katolizál közülük valaki, és

9 Nagy, *Gyöngyösi…, i. m.,* 433; Badics, *Gyöngyösi István élete…, i. m.,* 50.

10 Nagy, *Gyöngyösi…, i. m.,* 444–445.

11 *Uo.,* 430–431.

12 Az előmunkálatokra: Tusor Péter, *Rimay és Gyöngyösi levelestárczájából = Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek,* szerk. Császtvay Tünde, Nyerges Judit, Bp., Balassi, 2009 (Humanizmus és Gratuláció), 458–467.

a városban a jezsuita atyák hiába fáradoznak. Elképzelni sem tudja, hogy a Kamara a máshitű Máriássy Miklósnak és Jelenik Andrásnak adja a birtokokat, mintsem őneki, aki lehetősége szerint, csekély ereje ellenére mindent elkövetett a katolikus hit gyarapodására – írta Gyöngyösi a kamarai tanácsosoknak.[13]

A terjedelmes, latin nyelvű iratból átsüt Gyöngyösi aggodalma egzisztenciája iránt. A pár éve nádori adományba kapott, jelentősnek igazán nem mondható birtokrészecskék miatt folyó hosszas és bonyolult pereskedés egészen 1698-ig számos költséget és még több fejfájást okozott neki. Erről számos levelét találjuk még a Szepesi Kamara levéltárában.[14] Politikai állásáról, katolicizmusáról azonban minden más dokumentumnál karakteresebb képet rajzolnak e mondatai. A forrásból egy nem túl vagyonos, erős katolikus öntudatú magyar nemes képe rajzolódik ki. Konfesszionális attitűdje inkább tűnik neveltetéséből fakadónak, mintsem neofita túlbuzgóságnak. Híres, Balogvárában 1669-ben kelt levelében tréfálkozását: „Sancte Gyöngyösi, ora pro nobis" konvertitaként aligha merte volna így leírni. Könnyed soraiban sok-sok, gyerekkorban végigtérdepelt litánia hangulata sejlik fel.[15]

Az 1694. februári emlékirat még nem ér véget, számunkra most leginkább érdekes részében arról ír még, hogy öt fia is növekszik, az első Nagyszombatban filozófiát, a másik [Kassán] *syntaxis*t tanul, a többi három még ártatlan korúként házában nevelkedik, magántanító oktatja őket. És hogy ők is mindnyájan a katolikus hit előmozdítói lesznek, ha felnőnek.[16]

Családjának bemutatása nem vág össze a szakirodalom közlésével. Nagy Iván szerint ugyanis első házasságából már 1652–1667 között megszületett legidősebb, István nevű fia, akinek ekkor már 30–40 évesnek kellett volna lennie, és akiről tudjuk, hogy még 1707-ben is élt.[17] A költő Gyöngyösi azonban csupán 5 fiúról ír, akik még mind tanulnak.

A hiteles és személyes közlés joggal kelti fel gyanúnkat, hogy a Nagy–Badics-féle Gyöngyösi-biográfiával valami probléma lehet. A Szepesi Kamarában talált, a korább-

13 Az s. k. (valóban a költő Gyöngyösi által) aláírt irat lelőhelye: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL-OL), Magyar Kincstári Levéltárak (MKL), Szepesi Kamarai Levéltár (A Szepesi Kamara Regisztratúrája), Repraesentationes, informationes et instantiae (E 254), fasc. Febr. 1694, n. 58. – A levéltár történetére és felépítésére lásd Szűcs Jenő, *A szepesi kamarai levéltár 1567–1813,* Bp., Akadémiai, 1990 (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai: I, Levéltári leltárak. Kincstári levéltárak, 7), különösen: 212–216, 174–189, 216–221.

14 MNL-OL MKL Szep. Kam. Lt., Repr., inform. et inst. (E 254), fasc. Febr. 1694, n. 57. 59. 60.; fasc. Apr. 1695, n. 146.; Maii 1695, n. 165.; fasc. Mart. 1697, n. 171.; fasc. Apr. 1697, n. 103. Kiadásukat lásd majd Jankovics József, Nyerges Judit, Tusor Péter, *Gyöngyösi István levelei és iratai,* Bp., Balassi, 2017 (megjelenés előtt). – Maga a nádori adomány és a pereskedés ténye már korábban is ismert volt. Nagy, *Oklevelek…, i. m.,* 210–213; Gyöngyösy, *Adatok…* (1911), *i. m.,* 349–355.

15 A Thaly által már közölt levél – *Még egy levél Gyöngyösi Istvántól,* Száz, 5(1871), 281–284 – autográf eredetije: MNL-OL Magyar Kamara Archivuma, Missiles (E 204), betűrend. Hasonmása e közleményben. Lásd alább a 39. jegyzetet is.

16 „Et succrescunt mihi filii etiam quinque, quorum primus Tyrnaviae philosophiae, alter hic syntaxi, reliqui tres adhuc in statu innocentiae existentes domi meae sub privato praeceptore studiis navant operam. Qui quoque, ubi ad debitam pervenerint aetatem, in promotione eiusdem fidei catholicae efficaces operarii poterunt esse."

17 Nagy, *Gyöngyösi…, i. m.,* 432, 445.

bi kutatás által nem ismert Gyöngyösi-iratok sorában még egy olyannal találkozunk, amely viszont már egyenesen archimédészi pontul szolgál arra, hogy a gyanút új tudományos eredménnyé formáljuk.

Előzményéül meg kell említeni, hogy a költő 1693. október 3-án egy értetlenkedő levelet írt Kassára. Eszerint a Kamara szeptember 21-ei levelében arról értesítette, hogy a hivatali archívumban bizonyos kötelezettségét tartják számon. Ő semmi ilyenre nem emlékszik – közölte. Ám ha az irat másolatát átküldik, és ebből (várakozására rácáfolva) kiviláglik, hogy tartozása van, eleget tesz lerovásának – tudatta a tanácsosokkal.[18]

A Kamara válasza nem késett sokáig. Az október 11-én kelt hivatalos levéllel fontossága okán érdemes szó szerinti fordításban is megismerkednünk:

> Megkaptuk levelét azoknak a bizonyos kötelezettségvállalásoknak az ügyében, melyekről Uraságtok másolatokat óhajt tőlünk. Ám korábban a Kamara levelét nem Nemzetes Uraságotoknak, **hanem egy bizonyos másik, Ung vármegyében lakozó Gyöngyösi Istvánnak kellett volna küldeni**. Mivel mindez az írnok tévedése miatt történt, nem Uraságtok, hanem a másik, az ungvári *(alter Unghvariensis)* lesz köteles azok teljesítésére.[19]

Vagyis a korszakban a költő Gyöngyösi István mellett, aki murányi, balogvári, krasznahorkai és csetneki évei, táblabírósága, kétszeri alispánsága, esküdti és főjegyzői megbízatása folytán mindenestül Gömör vármegyéhez kötődött, nemcsak egy hevesi alispán Gyöngyösi István létezésével kell számolnunk, valamint egy nógrádiéval,[20] hanem egy *negyedik,* Ung vármegyeiével is. Méghozzá olyannal, aki korában, állásában, tevékenységi körében olyannyira „egyívású" volt a költővel, hogy személyüket a névazonosság okán már a kortárs hivatali adminisztráció is összetévesztette!

Nagy merészen rögtön meg is fogalmazhatjuk rövid, ám annál jelentősebb tézisünket. Mindazoknak az adatoknak, dokumentumoknak, amelyek Nagy Ivánnal kezdődően Gyöngyösy Lászlón keresztül Badics Ferencig bezárólag az ungi (ungvári/radvánci) Gyöngyösi Istvánra vonatkoznak, az égvilágon semmi közük a költőhöz, a gömöri Gyöngyösi Istvánhoz! Hiteles, hivatalos kortárs forrás, egy mentegetőző kamarai levél mondja: az ungi Gyöngyösi István nem azonos Gömör vármegye alispánjával! A költő tehát nem Radváncon vagy Ungváron született, nem feküdtek arrafelé, például a közeli Baranya faluban birtokai, sosem vette feleségül Baranyai Ilonát. A közreadott apai végrendelet[21] nem őt nevezi Istóknak, nem volt neki János nevű bátyja, sem pedig István nevű fia stb.

18 MNL-OL MKL Szep. Kam. Lt., Repr., inform. et inst. (E 254), fasc. Oct. 1693, n. 115.

19 „Generoso Domino Stephano Győngyősy 11 Octobris 1693 In facto certarum obligatoriarum rescriptas Dominationis Vestrae litteras, quas secum copialiter communicari cuperet, percepimus. Verum quia antecedenter litterae Camerales non Dominationi Vestrae Generosae, sed alteri cuidam Stephano Győngyőssy in Comitatu Unghvariensi residenti intitulari debuissent. Ideo quod per errorem scriptoris id factum sit, non amplius Dominatio Vestra, sed alter Unghvariensis earundem satisfactionis obnoxius erit." Fogalmazványa: Uo., Minutae (Expeditiones Camerales), fasc. Oct., fol. 60 (81. cs.).

20 Badics, *Gyöngyösi István élete…, i. m.,* 10–11.

21 1656. okt. 31.; Gyöngyösy, *Adatok…* (1905), *i. m.,* 206–207. Az sem biztos tehát, hogy apja János lett volna, az pedig teljesen kizárt, hogy azonos lenne az eperjesi ügyvéddel.

Az a Nagy Iván, aki látszólag rendkívüli alapossággal igyekezett rendbe tenni a költő pályarajzát, élete alkonyán tudtán és akaratán kívül, kiterjedt kutatásainak köszönhetően a költő személyére egy újabb történeti alakot húzott rá 1897–1898-as közleményeiben.[22] Akinek személyazonossága aztán Gyöngyösy László és – a hevesit ugyan gondosan lehántó – Badics révén évszázadra eggyé vált a *Murányi Vénus* szerzőjével.[23]

A *Rózsakoszorú* megéneklőjének e sajátos historiográfiai skizofréniától, egy személybe kényszerített kettős énjétől megszabadított *curriculum*ából a családi vonatkozásait így összegezhetjük. 1629-ben született,[24] 1663-tól Wesselényi Ferenc nádor és Széchy Mária komornyikja, 1671–1673 körül lesz Andrássy Miklós familiárisa. 1674 körül veszi el a mindössze 17 éves, Andrássy udvarhölgyet, Görgey Juditot, aki igen fiatalon, 1691-ben hunyt el.[25] Ez volt a költő első és egyetlen házassága, melyből öt fiú származott: az 1694-ben már nagyszombati egyetemista Gábor, az ekkor Kassán szintaxista Imre, és a Krasznahorkán magántanuló Ignác, Zsigmond és György, továbbá három lány: Rozália, Julianna, Magdolna. Közülük Ignác – ha tényleg így hívták, csak Nagy Iván családfájában találkozunk vele – nem érte meg a felnőttkort. Az 1705. évi hagyatéki osztozkodásnál már nem találkozunk nevével. Nagy és Badics megbízhatóan dokumentálják, hogy Gyöngyösi István 1674-től Csetneken, 1684 után Krasznahorkán él családjával, 1697-ben tér vissza Csetnekre. Itt halt meg 1704-ben.

Nem tartom feladatomnak, hogy felismerésemet minden apró részletében igyekezzem a már publikált források oldaláról körüljárni, igazolni. Ez majd az új Gyöngyösi-monográfia feladata lesz, amely így a családi viszonyokról, rokonságról sokkal adatszegényebb, ám hitelesebb, az újonnan feltárt kamarai forrásoknak köszönhetően pedig jóval személyesebb képet tud majd róla rajzolni. Ugyanígy az irodalomtörténeti kutatásnak kell majd harmonizálnia az újraszabott személyi identitást a költői életművel s annak időben, térben, műfajokban egyaránt sokrétű recepciójával. Nem mulaszthatom el azonban, hogy néhány fontos igazoló-bizonyító mozzanatra, körülményre ne hívjam fel a figyelmet. Az ungi Gyöngyösi István leválasztásával ugyanis a biográfia több szembetűnő ellentmondása, következetlensége is kiküszöbölődik.

Bár nem ártana, ha Gyöngyösi Thaly által kiadott három füleki levelének eredetijét is kézbe lehetne majd egyszer venni, az 1658. március 24-ei, id. Koháry Istvánnak írott, korai levél szerzőségében talán még sincs okunk kételkedni.[26] Itt a jövedelmét keveslő

22 Történészi munkásságának értékelése és méltatása: R. Várkonyi Ágnes, *Nagy Iván, a történész,* Múzeumi Mozaik, 1986, 6–22. Vö. még Uő, *A pozitivista történetszemlélet a magyar történetírásban,* Bp., Akadémiai, 1973 (Tudománytörténeti Tanulmányok, 6), I–II.

23 Gyöngyösy László iratközleséit korábbi állításai bizonyítására tette közzé: *Gyöngyösi István élete és munkái*, ItK, 14(1904), 385–436. Ebben az írásában viszi még inkább tévútra a kutatást: mos és kever össze mindent bőbeszédűen (lásd különösen 385–393, a költő születési helyéről, családjáról és származásáról, protestantizmusáról). Érdekes, hogy Badics, aki ízekre szedi akár a radvánci születés, akár a hevesi pályaadatok okán Gyöngyösy Lászlót, további közléseit, értelmezéseit kritika nélkül átveszi.

24 Ez biztos adat, Badics a rozsnyói halotti anyakönyvből idézi: *Megoldott problémák…, i. m.,* 9., 3. j.

25 Nagy, *Gyöngyösi…, i. m.,* 432.

26 Thaly Kálmán, *Három újabb levél Gyöngyösi Istvántól,* Száz, 8(1873), 506–510, 506–507. Ha viszont ezt a költő seregbíróságát (ellenérv, csupán 29 éves ekkor!) említő levelet hitelesnek fogadjuk el, a másikat, Koháry Istvánnak, Fülek, 1663. máj. 7-én írtat – vö. Thaly Kálmán, *Három ismeretlen levél Gyöngyösi Istvántól,*

Gyöngyösi meg sem említi családját, csak arról ír, hogy egy cselédjét sem tudja tartani. Ha Ungban vannak birtokai, miért írja azt, hogy a seregbíróság az egyetlen jövedelme?

Maga a komornyiki tisztség, a „murányi szolgaság" nem kifejezetten családos embereknek kitalált foglalkozás. Ha a költő ezekben az években házas lett volna (legkorábban 1652-től), családjának: Baranyai Ilonának, István fiának, Borbála, Mária és Éva lányainak szintén vele kellett volna élnie Füleken, a nádori udvarban, majd legalább kis ideig Balogvárban. Vagy marad a távházasság és így az ungi birtokok távigazgatása. A Fülek–Ungvár távolság 250 km. A költő korai leveleiben sehol semmi nyoma családjának, 1668–69-ben kifejezett magányról írt. Nagy Iván ezt a megözvegyüléssel magyarázza, Badics pedig egy 1669. júniusi ungvári nyugtából *(Recognitionalis)* mégis kikövetkezteti, hogy a mi Gyöngyösink gyerekei látogatására utazhatott Ungba Balogvárból.[27] Két, alap nélküli feltételezés. A Széchy Máriához intézett, már említett 1669. május 4-ei levél csipkelődő, tréfás hangja sem egy nős, családos emberé, sem pedig egy megözvegyült férfié, hanem bizony egy éppen 40 éves agglegényé.

Az imént előkerült már, hogy a költő lakhelyéről megbízható adataink vannak. Csetnektől Radvánc mintegy 180 kilométerre fekszik. Hogy igazgatta volna innen ungi, ráadásul jelentősebb birtokait? Az Ung megyei javak nem voltak árendában, későbbi vallomások tanúsítják, hogy az „öreg" Gyöngyösi István személyesen felügyelte őket.[28] Ő azonban az ungvári Gyöngyösi volt, aki a költőre aggatott iratok tanúsága szerint Ung vármegyében élt és futott be alacsony ívű pályát. A *Porából megéledett Phoenix* szerzőjének leveleiben soha, sehol nem tűnik fel Radvánc, de még Ung sem, semmilyen formában. Ha időrendbe rendezzük leveleit és a rá vonatkozó dokumentumokat, majd ezeket alaposan végigolvassuk, vegytisztán elkülönülnek a gömöri alispán levelei és iratai, valamint ungi névrokonáé. Közöttük semmilyen átfedés, érintkezés, utalás nincsen. Erre a legjobb példaként az örökösök osztozkodásai kínálkoznak. A Csetneken 1705. április 29-én, illetve 1707. szeptember 1-jén kelt vagyonosztálynál kizárólag Imre, Gábor, Zsigmond, György, Rozália, Magdolna és Julianna szerepelnek. Az első alkalommal külön megemlítik, hogy György távol van. Más hiányzó testvérről nem esik szó, Ung szóba sem kerül.[29] Nagy Iván szerint azért hiányoznak ők, mert „valószínűleg

---

Száz, 5(1870), 123–127, 124–125 – aligha: hiszen világosan kiderül belőle, hogy ez a Gyöngyösi éppen nem a seregbíró (hanem a hevesi, aki ekkor szintén Füleken él). Vö. Badics, *Megoldott problémák…, i. m.,* 5, 1. j. is. – Az Andrássy Miklósnak szóló, Fülek, 1668. jún. 8-án kelt és jász ügyeket említő levél – vö. Thaly Kálmán, *Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez,* Pest, Ráth, 1872, I, 300–301 – nemcsak témája miatt lehet a majdani hevesi alispáné, hanem mivel a mi Gyöngyösink ekkor már rég nincsen Füleken, hanem a nádori udvartartás tagja, ami folyamatos jelenlétet igényel. Vö. Badics, *Megoldott problémák…, i. m.,* 13. E szempont miatt vethetjük el azt is, hogy 1665-ben a költő Gyöngyösi lenne a füleki várőrség egyik, az italmérés ügyében Wesselényihez küldött követe; Nagy, *Oklevelek…, i. m.,* 85–87. Vö. Uő, *Gyöngyösi…, i. m.,* 435. is. – A később kelt, jász ügyeket említő levelek is a hevesi Gyöngyösié lehetnek talán.

27 Nagy, *Gyöngyösi…, i. m.,* 436; Badics, *Megoldott problémák…, i. m.,* 15; Badics, *Gyöngyösi István élete…, i. m.,* 46–49.

28 1706. jún. 27. Közölve: Gyöngyösy, *Adatok…* (1911), *i. m.,* 213–216.

29 Csetnek, 1705. ápr. 29., intézkedés Gyöngyösi István hagyatékáról. Közölve: Nagy, *Oklevelek…, i. m.,* 481–482.; Csetnek, 1707. szept. 1.; Gyöngyösi István gyermekeinek osztálylevele az ingóságokról. Közölve: Nagy, *Oklevelek…, i. m.,* 482–484.

első feleségéből származván még életében ki lettek elégítve".[30] Ez már csak azért is téves okoskodás, mert az ungi birtokok osztálya is éppen ekkor történt, de csak és kizárólag István, Borbála, Éva és Mária között. Tehát számukra is volt öröklési helyzet, és bizony ők sem említik a gömöri Gyöngyösieket.[31]

További bizonyítékokat most nem keresek, hanem ezen ponton inkább azt a kérdést teszem fel máris, mi magyarázza a nagy elődöknek, mindenekelőtt Nagy Ivánnak e csinos leiterjakabját? Több ok (mentség?) is adódik. Legelőször, hogy mind az ungi, mind pedig a gömöri költő körülbelül egy időben halhattak meg. Ez magyarázza a párhuzamos öröklési helyzetet mindkét családban. Az időbeli egyezés azonban nem vonz feltétlen maga után ok-okozati és egyéb összefüggéseket.

A másik ok az ungi Gyöngyösi István feleségének, Baranyai Ilonának némi csekély csetneki illetősége. Mivel az ezt említő forrásban Gyöngyösi István nevű férje is megjelenik, a kör bezárult. Gyöngyösi István és Csetnek – ez csakis a költő lehet! Sőt az iromány az Andrássy-levéltárban maradt fenn. Kétség kizárva: itt csakis a költőről lehet szó… Mármint Nagy szerint. Szerintem pedig ahhoz nem férhet kétség, hogy a tudomány ezen a ponton jókora bukfencet vetett.

Ha ugyanis megnézzük ezt az iratot, ami egy *Divisio Bonorum* és 1663. január 14-én kelt Csetneken, abból az derül ki, hogy férje és Homoki András ungi vármegyei esküdt előtt a jászói Horváth Andrásné, Baranyai Borbála és a radványi Gyöngyösi Istvánné Baranyai Ilona megosztozott tételesen felsorolt csetneki, lehotai, dobsinai stb. javaikon. Megegyeztek továbbá abban, hogy bizonyos Sverko Györgynek „mind szolgálattya, mind árendája közre megyén, az kastélybéli szép egy palota, két bor, egy pinczéhez való malombéli rész és az hámrokbúl való proventus equaliter két részre oszollyon. Item *Tornával, Somkúti* és *Csákányi* puszta praediumok fennmaradnak, közönséges haszon kedveért." Mindezeket a „jószágokat" elzálogosították a csetneki Pernyik Jakabnak és feleségének úgy, hogy „három esztendőkig kiváltása nem szabad; azután ha bírni fogják, minthogy magtalanok, ha húsz esztendeig birni engedgyük, s nem lészen semmi maradéka, viszszaszálljon egy pénz nélkül kinek-kinek az jószágok minden kár nélkül." A zálogba adás négy év múlva megerősítésre került, és igen tartósra sikeredett. Az ifjabb Gyöngyösi István és Borbála 1707-ben vallott ügyvédet a jászói káptalan előtt, hogy bizonyos, a Gömör vármegyei Csetneken és a szomszédos helyeken fekvő, őket anyai ágon megillető birtokokat és birtokjogokat felderítsen és visszaszerezzen. Ezeket még anyjuk Baranyai Ilona vetette zálogba 1667. május 12-én egy bizonyos Pernyik nevű csetneki lakosnak – közölték.[32]

Mit jelent mindez? Egész pontosan azt, hogy az ungi Gyöngyösi István felesége sosem lakott a radványi lakhelyéhez igen távoli Csetneken, ottani javait jobbnak látta zálogba adni. Magyarán tartós bérleményben kezeltetni. A kontraktust 20 év múlva,

30 Nagy, *Gyöngyösi…*, *i. m.*, 444.

31 Radvánc, 1705. febr. 5. Gyöngyösy Éva átruházó birtoklevele. Közölve: Gyöngyösy, *Adatok…* (1911), *i. m.*, 482.; 1706. jún. 27. Gyöngyösy, *Adatok…* (1911), *i. m.*, 213–216. Tanúvallatás Gyöngyösi István baranyai birtokrészéről; 1705. jan. 24. Közölve: Nyárády Mihály, Debreceni Protestáns Lap, 1925/42, 330–331.

32 Nagy, *Oklevelek…*, *i. m.*, 84–85. (III. sz.)

1687-ben megújították.[33] Lejártával 1707-ben két örököse, István és Borbála (és még véletlenül sem Gábor és mondjuk Julianna, vagy Imre és Magdolna, esetleg Zsigmond és Rozália…) kizárólag mint anyai ágon örökölt tulajdont igyekeztek visszaszerezni. Vagyis ha alaposan elolvassuk a forrást, és nemcsak a felületéről halászgatjuk ki a látványos adatokat, megállapíthatjuk, hogy e csetneki javakhoz még Baranyai Ilona férjének, az ungi Gyöngyösi Istvánnak sem volt sok köze. Nemhogy még a költő ezek révén lett volna az Andrássyakkal szerény csetneki társbirtokos, ahogy Nagy Iván vizionálja.[34] Egyébként is a költő Gyöngyösi, akinek saját állítása szerint egész öregkorát tönkretette a Nyírő–Máriássy javakért folytatott pereskedés, és aki mint minden magyar nemes szemlátomást élt-halt azért, hogy saját birtoka legyen,[35] hogyan adta, hagyta volna a lakhelyén és környéken fekvő javakat zálogban? Az eljárás értelme a korban ugyanis nem annyira a készpénzhez jutás, hanem a lakhelytől távoli birtok kezelésének megoldása volt.

További okozója lehetett a *lapsus*nak, hogy miként Gömör vármegye protokollumaiban egyaránt megtalálhatók voltak a gömöri és a hevesi Gyöngyösi Istvánra vonatkozó, irattanilag nem elválasztható adatok, megtévesztve Dugonicsot, ugyanúgy keverednek egymással a gömöri és az ungi Gyöngyösiről szólóak a területi érintkezés okán. Nemcsak az Andrássy-levéltárban, hanem a jászói és leleszi káptalan archívumában is. Lépre csalva jó egy évszázad múlva Nagy Ivánt is. E lelőhelyeken ugyanakkor lehetett volna paleográfiai támpontokat találni, hiszen az előbb ismertetett 1663-as *Divisio*

33 Bár a szakirodalom lapjain Baranyai Ilona már az 1660-as évek végén eltávozott az élők sorából, vélhetően még 1687-ben is élhetett. Badics Ferenc élénk képzelőerővel, Baranyai Ilona túlvilágra költöztetésével igyekezett áthidalni az ungi és gömöri kettős család problematikáját: „Gyöngyösi leányai pedig akkor növekedtek föl, mikor atyjok a nádor és özvegye szolgálatában lévén, csak igen ritkán látogathatott el családjához, anyjuk korai elhalálozása után pedig még kevesebb gond lehetett nevelésükre." Badics az 1663. évi zálogos szerződés nyomán felismeri, hogy az ungi gyerekek hosszú ideig nem jártak Csetneken, még akkor sem, amikor a költő 1697-ben ide költözött, hiszen 1707-ben azt sem tudták, hol fekszenek birtokrészeik. Magyarázata erre felekezeti jellegű: „Bizonyára nemcsak a távolság tartotta vissza őket a látogatástól, hanem talán az is, hogy Baranyay Ilonától származott gyermekei megmaradtak református vallásukban, atyjuk pedig konvertálása után buzgó katholikussá lett, s második házasságából származó gyermekeit ilyenekül nevelte." Badics, *Gyöngyösi István élete…*, *i. m.*, 110–111. – Gyöngyösi (soha meg nem történt) katolizálását a szakirodalom leginkább 1670–1671-re, és a Wesselényi-összeesküvést követő megtorlásokkal, karrierszempontokkal magyarázza, nem éppen előnyös színben feltüntetve a költő személyét. Ugyanakkor 1669-es, Széchy Máriához intézett híres levelének már idézett soraiból („Sancte Gyöngyösi") lehetett volna sejteni, hogy ekkor már biztosan katolikus. És arra is lehetett volna gondolni, hogy négy gyermeke közül ekkor még többen kiskorúak, tehát nem törvényes korúak lehetettek. (Első, sosemvolt házassága évéül 1652 szerepel.) Hogyhogy őket nem érintette apjuk felekezetváltása? És ki nevelte őket a messzi Ungban, gondoskodott javaik megmentéséről, ha Gyöngyösi hébe-hóba látogatta őket, anyjuk meg meghalt? Elég szembeötlő ellentmondások önmagukban is, amire talán korábban is fel lehetett volna figyelni.

34 Nagy, *Gyöngyösi…*, *i. m.*, 439.

35 MNL-OL MKL Szep. Kam. Lt., Repr., inform. et inst. (E 254); fasc. Mart. 1697, n. 171.; fasc. Apr. 1697, n. 103.: „Ego vero eo libentiori facerem id animo, quo magis desiderarem id tandem aliquando assequi, ut uno velaltero modo possim certum habere finem negotiorum meorum cum praelibatis Dominationibus Vestris iam per quator [!] circiter annos habitorum, ne deberem amplius tam easdem continuis instantiis et quaerelis molestare, quam me ipsum tot fatigiis, curis et expensis onerare, imo plane est haurire".

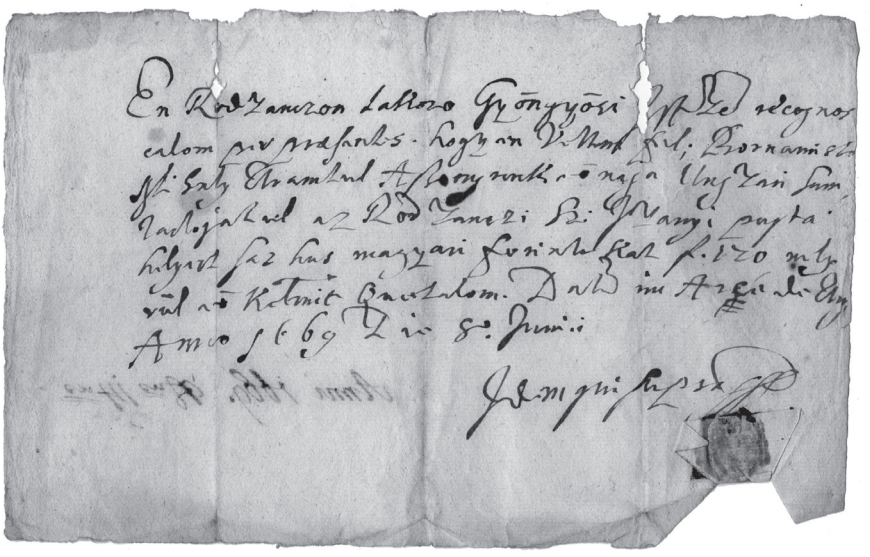

1. kép. *Az 1669-es nyugta a leleszi káptalan levéltárából (SNA)*

Bonorum Nagy szerint a tanú Gyöngyösi István saját kezű aláírásával és pecsétjével maradt fenn az Andrássy-levéltárban. Ugyanez áll a már korábban előkerült 1669. évi *Recognitionalis*ra (nyugtára), amely Nagy szerint a jászói káptalanban található. Ez a forrás a *Divisio Bonorum* mellett az egyedüli közvetlen említése Gyöngyösi radványi illetőségének.[36]

Ha meglátásaink helyesek, e két, kivételesen eredetiben fennmaradt dokumentum aláírásainak (és pecsétjeinek) eltérőnek kell lennie a költő Gyöngyösi leveleiétől (és pecsétjétől), hiszen nyilvánvalóan az ungi Gyöngyösi Istvántól származnak. Csakhogy Nagy Iván jórészt nem személyesen kutatott, hanem a helyi erők segítségével. A közreműködőknek közleménye végén köszönetet is mond.[37] A forrásokat paleográfiai szempontból tehát senki sem látta át együttesen. Mindkét irat: az 1663-as *Divisio* és az 1669-es *Recognitionalis* fellelése s itt megfogalmazott kritikánk végső igazolása (netalán cáfolata) az itt szereplő aláírásoknak paleográfiai vizsgálata és a költőéivel való összevetése a bizonyítás kiemelt feladata. Sőt, tulajdonképpen már az egyik forrás is döntő erejű *factum*ot jelenthet az argumentáció mellé, meggyőzően bizonyítva az eltérő személyazonosságot. E két doku-

36 Nagy, *Oklevelek…*, *i. m.*, 88 (VI).

37 Nagy, *Gyöngyösi…*, *i. m.*, 448. Meg kell említenünk, hogy Nagy ösztönei megsúgtak valamit arról, hogy az 1669-es nyugta nem illik bele a képbe. Ez ugyanis kifejezetten azt állítja, hogy Gyöngyösi István Radványczon lakik, miközben a költő köztudomásúlag Balogvár kapitánya volt már ekkor. Ám mivel az eredetit nem láthatta, nem tudott kikecmeregni csapdahelyzetéből. Helyette arra a meglátásra jut, hogy talán a költő apjáé lehet az irómány. Nagy, *Gyöngyösi…*, *i. m.*, 446. Badics szerint, láthattuk, a költő gyerekeit látogatta volna meg ekkor…

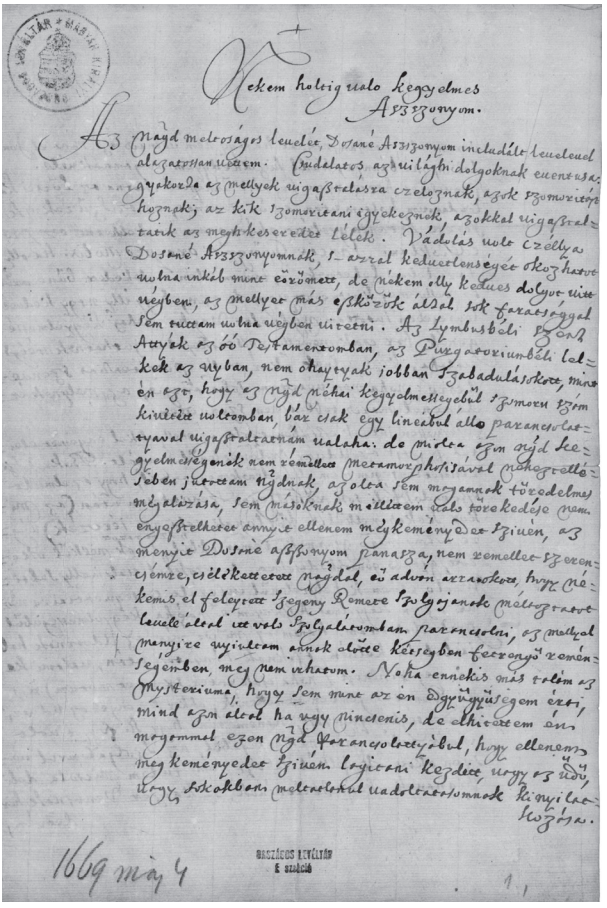

2. kép. *Gyöngyösi 1669-es levele ex arce Balog (E 204 Missiles)*

mentum kivételével az ungi Gyöngyösi István személye belesimul a protokollizált, jogbiztosító, hivatali iratok sűrűjébe. Ha nagyobb számban maradtak volna fenn tőle eredeti, netalán autográf levelek, a kutatás nyilván felfigyelt volna a veszélyre.

A Lőcsén található Andrássy-levéltárban őrzött *Divisio* fellelése egyelőre nem sikerült. A *Recognitionalis*é viszont már igen. Nagy Iván közlésével ellentétben nem a jászói, hanem a leleszi káptalan levéltárában maradt fenn.[38] A kézírás egyértelműen

38 Szlovák Nemzeti Levéltár, Leleszi Káptalan Hiteleshelyi Levéltára, Acta Iuridica, 1669, fasc. 1, n. 14/48 (Slovenský Národný Archív, Hodnoverné miesto Leles, Acta Iuridica a. 1669, fasc. 1, ur. 14, a. š. 48) *(1. kép)*. Az iratban említett „Asszonyom ő nagysága" minden bizonnyal Homonnai Drugeth Zsigmond felesége, Keglevich Terézia. – A jelek szerint az elődök által a leleszi konvent hiteleshelyi levéltárából származó iratok mind az ungi Gyöngyösire vonatkoznak, a földrajzi közelség ezt elégségesen magyarázza. A jászói protokollum-bejegyzések pedig (egy-két kivétellel) a gömöri, költő Gyöngyösit illetik.

más, mint a költő Gyöngyösi autográfjaié. Az itt mellékelt *facsimilé*kből az olvasó maga is meggyőződhet erről.[39]

Ki is volt valójában az ungi Gyöngyösi István? A költő Gyöngyösire irányuló kutatásnak hála rengeteget tudunk róla, családjáról, viszonyairól sok szempontból jóval többet és tán izgalmasabbat is, mint a költőről (lásd például az 1672-es nyomozást ellene).[40] Ezeket az információkat mi csupán egy adattal tudjuk gazdagítani. Az elődök által – érdemtelenül – halhatatlanná tett ungvári nemes úr, aki jó protestánsként az ungvári ecclesia javára is végrendelkezett,[41] nem csupán Homonnai Drugeth Zsigmond *fiscus*a volt 1682-ben,[42] hanem Vass Gáspár ungvári alispán javaslatára ungvári királyi fiskálisként ért pályája tetőpontjára 1691-ben.[43] Kedvező anyagi viszonyait mutatja, hogy tíz évvel később vélhetően ő kérvényezte eladásra a Kamarától a tolcsvai királyi fiskális házát.[44]

39 A másik *facsimile (2. kép)* a *Recognitionalis*hoz hasonlóan ugyancsak 1669-ben kelt, fentebb már említett Balogvárából Széchy Máriához írt levél (vö. fentebb, 15. jegyzet). A Thaly által pontos lelőhely említése nélkül közölt levelet Várkonyi Ágnes hamisítványnak tartotta, és hosszasan érvelt e mellett, vö. *A rejtőzködő murányi Vénusz,* Bp., Helikon, 1987 (Labirintus), 91–104. Az s. k. eredetire még doktoranduszként figyeltem fel az országos levéltárban. Közös, betűhív újraközlését sokáig terveztük Várkonyi Ágnessel, végül nem került rá sor. R. Várkonyi Ágnes, Tusor Péter, *Egy félreértett Gyöngyösi-levél korrekciója:* „Megjelenés előtt" megjelöléssel idézi: R. Várkonyi Ágnes, *„Ha Indiáig bujdosnak is, visszahozzuk őket": II. Rákóczi Ferenc és a jezsuiták néhány kérdéséhez = „Nem süllyed az emberiség…!": Album amicorum. Szörényi László LX. születésnapjára,* főszerk. Jankovics József, szerk. Császtvay Tünde, Csörsz Rumen István, Szabó G. Zoltán, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007, 1463–1475, 1473, 39. j.

40 Badics, *Megoldott problémák…, i. m.,* 18; Uő, *Gyöngyösi István élete…, i. m.,* 59–61. A szerző szerint Gyöngyösi még 1672 őszén eljött Gömörbe: „megszabadulván a zaklatásoktól, s családja ügyeit is elintézvén Ung megyében"; *uo.,* 61.

41 1705. jan. 24. Közölve: Nyárády, *i. m.,* 330–331.

42 Badics, *Megoldott problémák…, i. m.,* 7.

43 Kassa, 1691. július 14. A Szepesi Kamara levele [az ungi] Gyöngyösi Istvánhoz („Domino Stephano Gyöngyössÿ"). Ebben arról értesíti, hogy ungvári fiskálissá nevezték ki az ungvári alispán és Vass Gáspár javaslatára. MNL-OL MKL Szep. Kam. Lt., Minutae (Exp. cam.) (E 244), fasc. Iul., fol. 256. (73. cs.). E Gyöngyösi és István fia Ung vármegyei működésének néhány további adata a vármegyei levéltár protokollumaiból: Csűrös Ferenc, *Adalékok Gyöngyösi István és a Gyöngyösi család történetéhez,* ItK, 17(1907), 193–206.

44 „Qualemnam domum Tolczvansem fiscalem Egregius Stephanus Győngyossy sibi devendendam postulet, ex hocce accluso memoriali suo uberius intelliget Vestra Dominatio. An vero domus eadem Fisco Regio utilis et necessaria, vel vero minus necessaria adeoque vendibilis sit, idipsum nobis non constat. Ac proinde Vestra Dominatio genuinam informationem nobis submittere, si vero vendibilis foret, aestimationem illius transmittat. Etc." A Szepesi Kamara Homollyai Ferenchez. Fogalmazványa: MNL-OL MKL Szep. Kam. Lt., Minutae Neoregestratae (E 245), n. 259 (17. cs.). Keltezés nélküli, az 1701. év iratai között található, a rávezetett feljegyzés szerint expediálták. A címzett a Szepesi Kamara hegyaljai provizora lehetett. Vö. MNL-OL Szep. Kam. Lt., Repr., inform. et inst. [E 254], fasc. Sept. 1701, n. 31. és 121.; fasc. Oct. 1701, n. 111. és 134. (etc.). Az ügyről további iratot nem találtam, és tolcsvai ház egyik fentebb említett végrendeletben sem tűnik fel. A költő Gyöngyösinek Monokon, az unginak, ha hiteles az adat, Bodrogkisfaludon volt szőlője. Utóbbi esik közelebb Tolcsvához. – Ide kapcsolódóan kell megjegyezni, hogy a Szepesi Kamarához 1697-ben írt négy, kutatásaink során előkerült – és a költőétől szemlátomást eltérő írásképű – levél az 1669-es *Recognitionalis*éhoz képest (betűegyezések, a névírás erős hasonlósága ellenére) is más kéz írásának tűnik. A változást magyarázhatja az időközben eltelt majd harminc esztendő. Esetleg az, hogy

A Homonnai-familiáris, ungvári királyi fiskális Gyöngyösi István és a „magyar Ovidius", a „gömöri prókátor", a Wesselényi, Széchy, majd Andrássy familiáris, gömöri alispán Gyöngyösi István két különböző történelmi személy volt. Alakjuk összemosása a magyar irodalomtörténet és történettudomány ironikus, önmagát ismétlő tévedése. A költő eredetét, családját ott kell keresnünk, ahol szinte egész életét leélte, és ahová a korábbi hagyomány joggal kötötte: Gömör vármegyében.

1655-ös gömöri táblabírósági említése előtt egy információnk van róla.[45] Az 1651/1652-es tanévben ott találjuk a nagyszombati egyetem elsőéves *(Logici)* évfolyamának a városban lakó *(Externi)* hallgatói között, nem mással, mint a későbbi nádor Esterházy Pállal.[46] Az adat egyszerre szenzációs és szimbolikus. Önmagában már azért is érdekes, hiszen érthetővé teszi, miért is pottyant a nádori birtokadomány a kis gömöri alispán ölébe, s hogy miért állott meg a „méltóságos herceg" a költő „puszta háza" előtt „Jolsvárúl visszamentében" „sokáig beszélvén vele" – a régi iskolatárssal.[47]

A Pázmány alapította egyetem látogatása Gyöngyösi István pályáját egyenletes ívre helyezi, identitását egyértelművé, erőssé és magabiztossá teszi: éppen úgy, ahogy költészetéből, életművéből sugárzik. Gyöngyösi István egész életében annak a barokk katolikus művészetnek hiteles képviselője a magyar köznemesség részéről, melynek Esterházy Pál az arisztokrácia oldaláról. Műveltségük közös forrásból táplálkozott, tudásuk, eszményeik és céljaik személyes kölcsönhatásban formálódtak Nagyszombatban. Esterházy Pál a műkedvelő, alkotó mecénás szerepkörében hagyott maga után maradandót.[48] Gyöngyösi szorgos, mint egyetemet végzett, napi hivatali

---

még aláírásában sem s.k., tulajdonképpen kérvényszerű levelekről van szó. A „boldog emlékezetű Gyöngyösi János testvér atyámfiának" kitétel az ungi Gyöngyösi Istvánról közölt adatokkal vág egybe; vö. Gyöngyösy, *Adatok…* (1905), *i. m.*, 206–207. Egyúttal inkább kizárni látszik, mint nem, hogy az ifj. ungi Gyöngyösi Istvánról lenne szó. A költőnek tulajdonítva, „idegen kéz írása" megjegyzéssel kiadva: Jankovics József, *Gyöngyösi István Szepesi Kamarához írott leveleiből,* ItK, 108(2004), 692–696; János említése: 1. és 3. sz. Ne hallgassam el közreműködésemet: 1995-ben e levelek fénymásolatait is én adtam át Jankovics Józsefnek. – Ezen újabb, feltételezett, az irodalomtörténet számára azonban már közömbös probléma megoldása: hogy tudniillik nem lehet-e talán itt is szó még két személy kontaminálódásáról, további kutatás feladata. Nem tartom valószínűnek. De miért olvashatjuk azt 1697 augusztusában, hogy Sárospatak közelmúltbeli ostromakor „minden javuktól megfosztattak"? *Uo.,* 1. sz. Az egy évtizeddel későbbi osztozkodás során az ungi család nem tűnik túl szegénynek, a négy évvel későbbi tolcsvai házvétel esetében sem. A választ további kutatásoknak kell keresniük, és ugyanezeknek kell elvégezni a Gyöngyösy László által a legtöbb esetben lelőhely megadása nélkül közzétett szövegek nyelvészeti szempontokat is alkalmazó forráskritikai vizsgálatát.

45 Ugyanakkor korábbról, 1629-es születési évét leszámítva sem róla, sem családjáról egyelőre nincsen közelebbi támpontunk.

46 *Matricula Universitatis Tyrnaviensis 1635–1701: A nagyszombati egyetem anyakönyve 1635–1701,* szerk. Zsoldos Attila, Bp., ELTE, 1990 (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem Történetéből, 11), 72–73. További adat nincsen Gyöngyösi nagyszombati tanulmányairól. Köszönöm Szögi László szíves tájékoztatását.

47 Levele Koháry Istvánnak, Csetnek, 1699. június 6. Kiadva: Thaly, *Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor…, i. m.,* 331–332.

48 Esterházyra újabban, diákkori hatásokra is figyelmeztetve: *Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás: Egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és a művészet határvidékén,* szerk. Ács Pál, Bp., Reciti, 2015; Knapp Éva, *„Volucris rota, vertitur anni": Zrínyi Miklós, Listius László és Esterházy Pál szerencse-*

munkából élő tisztviselő[49] költőként túlszárnyalta nagyszombati diáktársát. Ő az első magyar honorácior.

R. Várkonyi Ágnes egyik könyvében *A rejtőzködő költő* címmel külön fejezetet szentelt életrajzának. Szélesebb olvasóközönség számára foglalta szép narratívába a pályaívet. Noha e fejezetből egész oldalak kitörölhetők, Gyöngyösi nem rejtőzködő költő többé. Ugyan már „se apja, se anyja, se hazája, se első felesége, se protestánssága" (Jankovics József kesergő szavai), azaz jóval kevesebb adatunk maradt életéről, mégis kevésbé homályosan látjuk, főként pedig értjük azt.[50]

és évszakverseinek poétikatörténeti hátteréhez, ItK, 118(2014), 3–30. Lásd még jelen lapszámban Tüskés Gábor és Knapp Éva tanulmányát Esterházy *Egy csudálatos ének*éről.

49 Legidősebb fia pályája hasonló, mint apjáé. Nagyszombatban egyetemista, majd ő is működött tizedszedőként, végül (udvari) kamarai tanácsosként hivatalnokoskodott. Tizedszedőségére lásd a Szepesi Kamara levelét Gömör vármegyéhez, Galli Andráshoz, Gyöngyösi Gábor és Lány Pál tizedszedőkhöz, tizedbehajtás határideje ügyében. Kassa, 1702. szept. 2. MNL-OL MKL Szep. Kam. Lt., Minutae (Exp. cam.) (E 244), fasc. Ian. 1702, fol. 14–15 (111. cs.), fogalmazvány.

50 R. Várkonyi, *A rejtőzködő Murányi Vénusz, i. m.,* 81–89.

ARADI CSENGE ESZTER

A kognitív metafora diskurzusteremtő ereje a 17. századi janzenista ihletettségű francia irodalomban, kitekintéssel Mikes *Törökországi levelei*re

Bevezetés

A kognitív metaforaelmélet megjelenésével[1] egy olyan kutatásmódszertani megközelítés bontakozott ki, mely lehetővé teszi a humántudományi kérdések összetett interdiszciplináris alapokon nyugvó vizsgálatát. Azáltal, hogy szintetizálja a nyelvtudomány, az antropológia, a pszichológia, az irodalom- és kultúraelmélet, valamint a filozófia legkorszerűbb eszközeit és eredményeit, a kognitív metaforaelmélet hozzájárul az irodalmi szöveg – és általánosságban véve az írott diskurzus – különböző aspektusait átfogó, az eddigieknél holisztikusabb értelmezéséhez.[2] Szüntelenül keresi a különböző tudományágak közötti kapcsolódási és átjárási pontokat, s ily módon együtt kezeli a szövegen belüli és szövegen kívüli valóságot, vizsgálja az azok között fennálló ok-okozati viszonyokat, a szöveg nyelvi jellemzői mögött meghúzódó pszichológiai (konceptuális), kulturális és ideológiai hátteret. Jelen tanulmány összegzése eddigi kutatásaimnak, melyekkel a 17–18. századi francia janzenista[3] irodalom helyét szeretném pontosabban meghatározni. A szövegek metafora- és metonímia-rendszereinek elemzésével, azok összehasonlításával a janzenista diskurzus olyan újszerű vagy rejtett aspektusai tárhatók fel, amelyek megmutatják, hogyan kapcsolódik be a kor irodalmi, vallási, szellemi és ideológiai folyamataiba.[4] Eddig végzett kutatásaimban elsősorban Blaise Pascal *Gondolatok* (*Pensées,* 1669) című apologetikus munkáját vizsgáltam az Isten–ember kapcsolat vonatkozásában, majd az itt levont következtetésekre támaszkodva elemeztem Pascal és La Rochefoucauld önszeretet-fogalmát, annak konceptuális alapjait és metaforikus megjelenéseit. Az eredmények azt mutatják, hogy a szövegkoherencia megteremtésében kitüntetett szerepet kap az ember és az emberi test, mely közvetlenül utal a létezés nagy lánca *(scala naturae)* világnézeti modellre s egyszersmind metaforára,[5] melynek dinamikája végig nyomon követhető a vizsgált

* A tanulmány szerzője az SZTE BTK Francia Nyelvi és Irodalmi Tanszéke francia irodalom doktori programjának másodéves hallgatója. A tanulmány másodmagával elnyerte a 2016. évi Hopp Lajos-díjat; előadásként 2016. szept. 20-án hangzott el az MTA BTK ITI XVIII. századi osztályán. Az előadást követő vitaülésen tett észrevételeket ezúton is nagyon köszönöm.

1 George Lakoff, Mark Johnson, *Metaphors We Live By,* Chicago, Chicago University Press, 1980.

2 Lásd pl. Kövecses Zoltán, *A metafora: Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*, Bp., Typotex, 2005.

3 Pontosabb megfogalmazás lenne a „janzenista/ágostoni hatású" irodalom.

4 Lásd Tüskés Gábor, *A janzenizmus kutatásának néhány kérdéséhez,* ItK, 119(2015), 161–181.

5 George Lakoff, Mark Turner, *More Than Cool Reason: A Field Guide to Poetic Metaphor,* Chicago, Chicago University Press, 1980, 160–213.

szövegekben. Mindez közvetlen hatással bír a test–lélek, ember–Isten, ember–társadalom relációk elgondolására és megjelenítésére.

A korabeli francia–magyar kapcsolatok és a korpusz kulturális kiszélesítésének igénye megengedi a magyar nyelvű janzenista hatású irodalom bevonását a vizsgálódásba. Irodalomtörténeti, nyelvi és nem utolsó sorban műfaji meggondolásokat követően úgy véltem, a *Törökországi levelek* (1717–1758, kiadva: 1794) beleilleszthető a korábban elemzett korpuszba, tekintve a Mikes Kelemen által felhasznált nagyszámú francia forrást, valamint a szöveg stílusjegyeit.[6] A *Törökországi levelek*ben erőteljesen megjelenő motívumok, mint a *tél,* a *hideg* és a *bujdosás* kapcsolatban vannak a szerző vallásosságával, Istenbe vetett hitével, amelyek megfelelő kiindulópontot jelenthetnek mind az elemzésekhez, mind pedig a francia szövegekkel való összevetéshez.

A kognitív metaforaelmélet elméleti alapjai, alkalmazása az irodalomtudományban

A kognitív metaforaelmélet (angolul *Conceptual Metaphor Theory*, *CMT*) a kognitív nyelvészet egyik dinamikusan bontakozó irányzatának alapja, melynek fő elveit az először 1980-ban megjelent *Metaphors We Live By* című nyelvfilozófiai munkájában fektette le George Lakoff és Mark Johnson. A kognitív nyelvészet a megismerés, a nyelv és a kultúra kapcsolatát vizsgálja a jelentésalkotás folyamatában,[7] tapasztalati szemléletű, holisztikus emberképre építő diszciplína.[8] A kognitív metaforaelmélet kiindulópontja, hogy az emberi gondolkodás – mely propozíciók és képi reprezentációk mentén szerveződik – nagymértékben figuratív, metaforikus.[9] Az elme fogalmi rendszere konkrét, tehát a fizikai világban létező és tapasztalható, illetőleg absztrakt, elvont fogalmakból épül fel. Az utóbbi feldolgozása, megértése komolyabb mentális erőfeszítést igényel, mely éppen abból adódik, hogy az absztrakt fogalmak – legyenek bár oly alapvetőek és nélkülözhetetlenek, mint például az igazság vagy a hit – nem megfogható, fizikai dimenzióval nem rendelkező elemek. A kognitív rendszerünkbe való beillesztéshez az elme a körülötte lévő világ információit használja fel, azaz a testi, képi, környezeti és szociokulturális tapasztalatok elemeit építi bele abba a gondolkodási kategóriába vagy sémába, amelyet a szakirodalom kognitív vagy fogalmi metaforának nevez. Példával szemléltetve: AZ ÉLET UTAZÁS vagy AZ ÉRVELÉS HÁBORÚ[10] olyan metaforák, amelyek események (utazás, háború) struktúráján keresztül értetik meg az elvont fogalmakat (élet, érvelés).[11]

6 Lajos Hopp, *Kelemen Mikes, l'auteur des Lettres de Turquie* = L. H., *Un épistolier et traducteur littéraire à l'orée des Lumières: Kelemen Mikes*, éd. Gábor Tüskés, Szeged, JATE Press, 2014, 66–68.

7 Kövecses Zoltán, Benczes Réka, *Kognitív nyelvészet,* Bp., Akadémiai, 2010, 13.

8 *Uo*., 18–20.

9 Lakoff–Johnson, *i. m.,* 6; Kövecses–Benczes, *i. m.,* 79–80.

10 A kognitív metaforaelmélet a fogalmi metaforát kis kapitálissal jelöli.

11 Kövecses, *i. m.,* 20–21.

Anélkül, hogy kitérnénk a metaforák tipológiájára[12] és az univerzalitás kérdésére, két kiegészítést fontos tenni. Az első, hogy mivel a metafora elsősorban fogalmi természetű, megjelenése nem korlátozódik a nyelvre, a megismerés más területein ugyanúgy megnyilvánul, szimbólumokban, mítoszokban, hagyományokban, a történelmi vagy politikai diskurzusban.[13] A második, hogy bár jelentős azon kognitív metaforák száma, amelyek általánosan minden eddig vizsgált kultúrában és nyelvben jelen vannak (ezáltal azonos, vagy legalább hasonló gondolkodási sémát feltételeznek), a metaforák szerkezetét és azok nyelvi megformálását lényegében határozza meg a kultúra, a kollektív és egyéni, pszichológiai és testi tapasztalat. Ez a folyamat természetszerűleg nem egyirányú, a kultúra, test és metafora dinamikus kölcsönhatásban formálják egymást.[14] Mivel a megismerés, a megértés legközvetlenebb forrása és (szubjektív) mediátora az emberi test és a tér, Lakoff bevezeti a testesültség *(embodiment)* fogalmát mint a gondolkodás fő attribútumát.

A testesültség, a testi tapasztalás elsőbbsége kiterjed a megismerés egészére, amely a hétköznapin túl az olyan összetett mentális folyamatokat is magába foglalja, mint az irodalom- és művészetértelmezés. A Reuven Tsur nyomán *kognitív poétiká*nak[15] nevezett tudományágat a kognitív nyelvészeten belül kibontakozó irodalomtudományi vizsgálódások alkotják. A kognitív poétika abból a megállapításból indul ki, hogy az irodalom az emberi megismerés és tapasztalás egyik speciális formája, egyik lehetséges módja a világ értelmezésének, mely ugyan az általános gondolkodási folyamatok terméke, de sajátos pszichológiai és társadalmi vonzatokkal rendelkezik.[16] Mindez azt jelenti, hogy az irodalom olvasata, többszörös beágyazottsága révén, együtt kell járjon a szöveg pszichológiai, társadalmi és kulturális valóságának és az e valóságok közötti szüntelen kölcsönhatások feltárásával, hiszen kulcsfontosságú a szöveg keletkezése és értelmezése szempontjából. A kognitív metaforaelmélet, interdiszciplináris filozófiájából adódóan, alkalmas az irodalom rendszerszintű elemzésére, a nyelviségen keresztül a szöveg–valóság dinamikájának megragadására. Tézisével összhangban állítja,[17] hogy az irodalmi és a köznyelvi metafora legfeljebb nyelvi kreativitás szintjén különböznek egymástól, míg a konceptuális megalapozottság szinte mindig ugyanaz: a megtestesült gondolkodás. Mindebből következik, hogy az irodalmi szövegben megjelenő metaforák elemzése egyrészt részletesebb, mélyebb és teljesebb képet adhat arról, milyen pszichológiai és szociokulturális folyamatok alakítják a szöveget, másrészt közvetlen hozzáférést biztosít az intra- és intertextuális koherencia[18] fogalmi aspektusához, azaz

12 Magyar nyelvű összefoglaláshoz lásd *uo.,* 45–58.

13 Lakoff–Johnson, *i. m.,* 159; Kövecses, *i. m.,* 69.

14 Yu Ning, *The relationship between metaphor, body, and culture = Body, Language and Mind (Vol. 2): Sociocultural Situatedness,* eds. Roslyn Frank, René Dirven, Tom Ziemke, Enrique Bernández, Berlin–New York, Mouton de Gruyter, 2008, 388.

15 Reuven Tsur, *Toward a Theory of Cognitive Poetics,* Amsterdam, Elsevier, 1992.

16 Joanna Gavins, Gerard Steen, *Contextualising Cognitive Poetics = Cognitive Poetics in Practice,* eds. J. G., G. S., London–New York, Routledge, 2003, 1–2.

17 Kövecses, *i. m.,* 49; Lakoff–Turner, *i. m.,* 53.

18 Kövecses Zoltán, *Metaphor: A Practical Introduction,* Oxford, Oxford University Press, 2010^2, 285.

megmutatja, mely fogalmak mentén szerveződik a diskurzus. Elena Semino és Gerard Steen felhívják a figyelmet arra, hogy a metafora irodalmi szerepét és megjelenési formáját a fentiek mellett a műfaj és a szerző egyéni választása is meghatározza.[19] Mindebből következik, hogy az elemzés során a kontextuális valóság mellett elengedhetetlen az idiografikus jegyek vizsgálata is. A kognitív metaforaelmélet ezen elméleti és egyben módszertani alapelveit alkalmaztam Blaise Pascal *Gondolatok* című poszthumusz kiadású apologetikus munkájának elemzésében.[20]

Az emberi test és a figurizmus Pascal apologetikájában

A *Gondolatok* első kiadása 1669-ben jelent meg, a Port-Royal szerkesztésében. Pascal eredetileg a keresztény vallás apológiáját tervezte megírni, de munkáját halála miatt nem fejezhette be. A *Gondolatok*at töredékes formája miatt gyakran befejezetlennek, részlegesnek tekintik, ugyanakkor – ahogyan arra Daniel Descotes[21] is rámutatott – Pascal egy olyan polifonikus diskurzust hozott létre, amelyben a legkülönfélébb filozófiai, teológiai és világi nézetek ötvözésével teremti meg a szöveg koherenciáját. Kígyózó struktúrát követő érvelésében a különböző nézőpontokat ütközteti, egyszer elfogadja, máskor kategorikusan elveti, s mindezt olyan rendszerszerűen és logikusan teszi, hogy az olvasónak nem marad más választása, mint Pascal tézisének elfogadása: Isten szava az egyedüli és valós igazság.[22]

Pascal tehát pragmatikai céljaihoz igazítja a diskurzust, egyedülálló argumentációs tehetségről téve tanúbizonyságot. Pavlovits Tamás[23] megállapítja, hogy filozófiai értelemben Pascal perspektivikus igazságfelfogást képvisel, amelyben a különböző nézőpontok meghatározott hierarchiába rendeződnek, és egy adott ponton valamilyen módon összefonódnak. A 328. töredékben Pascal ezt a módszert, az „*érvek és ellenérvek állandó cserélgetésé*nek"[24] nevezi. Michel Le Guern a metaforát a pascali érvelés motorjának tartja, részben képi és fogalmi gazdagsága, részben pedig a megértést megkönnyítő szerepe miatt.[25] Thomas Parker is hangsúlyozza a metaforák jelentőségét a *Gondolatok* argumentatív koherenciájának megteremtésében.[26] A szabad akarat kérdésének vonat-

19 Elena Semino, Gerard Steen, *Metaphor in Literature = The Cambridge Handbook of Metaphor and Thought,* eds. Raymond W. Gibbs Jr., Cambridge, Cambridge University Press, 2008, 238.

20 Ugyanakkor a janzenizmus vonatkozásában érdemes vizsgálni a Port-Royal-i retorika metaforával kapcsolatos elméleti hátterét is.

21 Daniel Descotes, *Introduction* = Blaise Pascal, *Pensées,* éd. Léon Brunschvicg, Paris, Garnier-Flammarion, 1976, 13–28 .

22 *Uo.*, 25.

23 Pavlovits Tamás, *Mi egy ember a végtelenben?: Pascal értelmezések,* Bp., Gondolat–Aeternitas, 2014, 10.

24 „Le renversement continuel du pour au contre". A Pascal-szövegekre a tanulmányban a töredék számát megadva, Pődör László magyar fordítását idézve hivatkozom: Blaise Pascal, *Gondolatok,* Bp., Gondolat, 1978. A francia eredetit lábjegyzetben adom meg (lásd a 35. jegyzettől).

25 Michel Le Guern, *L'image dans l'oeuvre de Pascal,* Paris, Armand Colin, 1969, 240.

26 Thomas Parker, *Volition, Rhetoric and Emotion in the Work of Pascal,* New York, Routledge, 2013, 55.

kozásában két példát is hoz: az *emberi test* és a *rossz mag* metaforáit,[27] anélkül, hogy ezek részletes elemzését adná. Valóban, Pascalnál az emberi test központi szerepet játszik mind a megismerésben, mind a janzenista kegyelemelmélet apologetikájában.[28] A karteziánus filozófiával ellentétben Pascal elismeri a test, az érzékelés szerepét a megismerésben, a test és a szellem (az agy) között pedig a szív közvetíti az információt. Ugyancsak a szívben található a tér, az idő és a szám ideája, valamint az axiómák. Fontos, hogy Pascal Isten létezésének igazolását is a szívhez köti: a szív az isteni szeretetet természetes módon érzékeli és ad rá választ, ezáltal egyszerre fiziológiai és spirituális természetű. Matematikai bizonyíték híján az ember nem megérti, hanem hiszi Isten létét.[29] Ez azonban csak azoknak adatik meg, akik birtokolják a *grâce efficace*-t, az Isten által kiválasztottaknak megadatott, visszautasíthatatlan kegyelmet,[30] melynek útján az ember ismét meglelheti azt a lelki egységet Istennel, amely a bűnbeesés előtti privilégiuma volt.

A *Gondolatok* 474–485. töredékei a janzenista kegyelemtan rendszerén belül tárgyalják az Isten–ember kapcsolatot és érvelnek a szabad akarat *(libre arbitre)* feladása mellett. Az argumentációban visszatükröződik Pascal test-koncepciója azáltal, hogy Istent a kegyelemtan középpontjába állítva a rendszer szívének tekinti.[31] Az Isten–ember kapcsolat megjelenítéséhez AZ ABSZTRAKT KOMPLEX RENDSZER AZ EMBERI TEST[32] fogalmi metaforát használja, pontosabban annak kiterjesztését: AZ ABSZTRAKT KOMPLEX RENDSZER SZERKEZETE AZ EMBERI TEST ANATÓMIÁJA. A céltartomány (az elvont fogalom, amelyet értelmezünk) az absztrakt komplex rendszer, jelen esetben Isten és ember egysége, a forrástartomány (a konkrét fogalom, amelyet felhasználunk az elvont fogalom megértéséhez) pedig az emberi test, illetve annak anatómiai felépítése. A legspecifikusabb metafora így az ISTEN–EMBER EGYSÉGE AZ EMBERI TEST. A metafora egy lehetséges sematikus ábrázolása a következő:

27 474–485. töredékek.

28 PAVLOVITS, *i. m.*, 26–27.

29 Lásd a 233. sz. *Végtelen-semmi* töredéket, ahol Pascal a fogadás *(le pari)* példáján keresztül érvel az istenhit mellett.

30 A *grâce efficace* a janzenista kegyelemtan alapja, mely Szent Ágoston tanaira nyúlik vissza.

31 ARADI Csenge, *Qui Adheret Deo Unus Spiritus Est: The Discursive Role of the Body Metaphor in Pascal's Pensées – A Study,* International Journal of Humanities and Social Science, (4)2015, 35–43; Uő, *La métaphore cognitive dans l'oeuvre de Pascal – analyse de discours dans les « Pensées »,* Acta Romanica I, Studia Iuvenum, 29(2015), 13–22.

32 A legáltalánosabb fogalmi metaforák magyar nyelvű listájának áttekintéséhez lásd KÖVECSES, *A metafora, i. m.*

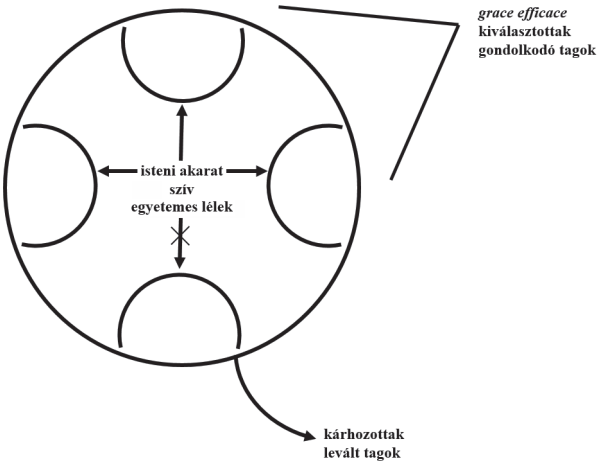

A pascali Isten–ember egysége az emberi test metafora[33]

A szív pascali megismerés-filozófiában elfoglalt helyével összhangban ebben a fogalmi metaforában az isteni akarat, az egyetemes lélek foglalja el a rendszer középpontját (mely a fontos középen van univerzális metaforára vezethető vissza). A megváltásra predesztináltak, a gondolkodó tagok az isteni szereteten keresztül részesülnek a kegyelemben, ahogyan a szív az érrendszeren keresztül pumpálja a vért a végtagokba. Az Isten–ember kapcsolat pascali elgondolása egyszerre metaforikus és metonimikus, mivel tisztán jelenik meg benne a rész-egész viszony, ahogyan ez a 474. töredékben[34] is kibontásra kerül.

> *Tagok. Kezdjük ezen.* – Ahhoz, hogy rendet teremtsünk a magunk iránt kötelező szeretetünkben, képzeljünk el egy olyan testet, amelyik csupa gondolkodó tag, hiszen mi magunk is az egész tagjai vagyunk, és aztán gondolkozzunk el rajta, hogyan kellene szeretnie önmagát minden tagnak stb…

Az absztrakt komplex rendszer szerkezete az emberi test anatómiája metafora egy implikációjának tekinthető a rendszer működése az emberi test egészsége metafora, mellyel összhangban a pascali rendszerből kiesnek a kegyelemből nem részesültek, akik felborítanák az Isten–ember spirituális homeosztázisát.

33 A szerző által készített ábra (angol és francia változatát lásd a 31. jegyzetben említett tanulmányokban).

34 „Membres. Commencer par là. – Pour régler l'amour qu'on se doit à soi-même, il faut s'imaginer un corps plein de membres pensants, car nous sommes membres de [du] tout, et voir comment chaque membre devrait s'aimer, etc." Felhasznált kiadás: Pascal, *Pensées, i. m.*

> Tagnak lenni azt jelenti, hogy csupán a testben lakozó lélek által és a testért élünk, létezünk és mozgunk. Az elszigetelt tagnak, amely nem látja többé a testet, amelyhez tartozik, immár csupán múlandó, veszendő a léte. Ő azonban azt hiszi, hogy egészet alkot, s mivel nem lát testet, amelytől függ, azt hiszi, csupán önmagától függ, és maga akar a középpont és a test lenni. De hiányzik belőle az életelv, ezért csak tévelyeg, és csodálkozik léte bizonytalanságán, jól sejti ugyan, hogy nem test, de azt mégsem fogja fel, hogy testnek a tagja. Ám amikor végül megismeri magát, olyan, mint aki hazaérkezett, s ettől kezdve már csak a testet szereti. Sajnálkozik egykori tévelygésein. (483. töredék,[35] szerző kiemelése)

A *grâce efficace*-tól elutasítottak képtelenek önnön szabad akaratuk feladására, az isteni szeretet érzékelésére, átélésére; ebből a hiányból eredően lehetetlenné válik az Isten–ember egységbe való integrációjuk, *beteg, nem gondolkodó tagok,* amelyeknek az egység egyensúlyának megőrzése érdekében le kell szakadniuk az egészről, tehát a kegyelemtan értelmében örök kárhozatra vannak ítélve.

Az egészségesen funkcionáló testben a részeknek tehát fel kell adniuk önálló működésüket, és alávetniük magukat a központi hajtóerő, a szív, azaz Isten akaratának: „Tagnak lenni azt jelenti, hogy csupán a testben lakozó lélek által és a testért élünk, létezünk és mozgunk" (483. töredék). Ezáltal tudnak a szív rendjének tagjaivá válni és a megváltás folyamatában egyesülni az egyetemes lélekben *(l'âme commune).*

> Hogy a tagok boldogok legyenek, az kell, hogy akaratuk legyen, s ezt az akaratot a testnek rendeljék alá. (480. töredék)[36]

Ugyanez a kijelentés olvasható a 483. töredék második felében,[37] mely egyben a pascali krisztológia alaptétele is:

> […] amikor a testet szereti, önmagát szereti, mivel csak általa és érette, benne létezik: *qui adhaeret Deo unus spiritus est.* A test szereti a kezet; a kéz pedig, ha volna akarata, bizonnyal ugyanúgy szeretné önmagát, mint ahogyan a lélek őt. Minden szeretet, amely

35 „Être membre est n'avoir de vie, d'être et de mouvement que par l'esprit du corps et pour le corps. Le membre séparé, ne voyant plus le corps, auquel il appartient, n'a plus qu'un être périssant et mourant. Cependant il croit être un tout, et ne se voyant point de corps dont il dépende, il croit ne dépendre que de soi, et veut se faire centre et corps lui-même. Mais n'ayant point en soi de principe de vie, il ne fait que s'égarer, et s'étonne dans l'incertitude de son être, sentant bien qu'il n'est pas corps et cependant ne voyant point qu'il soit membre d'un corps. Enfin, quand il vient à se connaître, il est comme revenu chez soi, et ne s'aime plus que pour le corps. Il plaint ses égarements passés."

36 „Pour faire que les membres soient heureux, il faut qu'ils aient une volonté, et qu'ils la conforment au corps."

37 „[…] Mais en aimant le corps, il s'aime soi-même, parce qu'il n'a d'être qu'en lui, par lui, et pour lui : *qui adhaeret Deo unus spiritus est.* Le corps aime la main ; et la main, si elle avait une volonté, devrait s'aimer de la même sorte que l'âme l'aime. Tout l'amour qui va au delà est injuste. *Adhaerens Deo unus spiritus est.* On s'aime parce qu'on est membre de Jésus-Christ, parce qu'il est le corps dont on est membre. Tout est un, l'un est en l'autre, comme les trois Personnes."

túlmegy ezen, igazságtalan. *Adhaerens Deo unus spiritus est.* Szeretjük magunkat, mert Jézus Krisztus tagja vagyunk. Szeretjük Jézus Krisztust, mert ő a test, amelynek tagjai vagyunk. Minden egy, az egyik a másikban van, mint a három isteni személy.

„Aki pedig az Úrral egyesül, egy lélek ő vele".[38] Isten–ember kapcsolata zárt egységet alkot, éppen úgy, ahogyan a vérkeringés rendszere is. Kétségtelen, hogy az alapvetően természettudományos gondolkodású Pascal megismerésfilozófiájára és apologetikájára nagy hatással volt William Harvey új, szívközpontú vérkeringési modellje és a nagy vérkör felfedezése. A pascali rendszerben a szív egyszerre bír konkrét (belső szerv, a megismerés folyamatának fő állomása) és metaforikus jelentéssel. A szív általában az emberi természet érzelmi vonatkozásaiban jelenik meg, erre példa A SZERETET FIZIKAI ERŐ *(meghasad/összetörik a szíve)* metafora is, valamint gyakran szolgál a már említett A FONTOS KÖZÉPEN VAN metafora forrástartományaként is *(a város szívében).* Logikus módon, ezek a metaforák beilleszthetők AZ ABSZTRAKT KOMPLEX RENDSZER AZ EMBERI TEST rendkívül gazdag, komplex fogalmi rendszerébe. A testesült tapasztalás vonzata, hogy az emberi test a metaforizáció alapvető forrástartománya, mivel ez az első és legközvetlenebb fizikai entitás a konceptualizáció folyamatában. A *Gondolatok* körülbelül 950 töredékében a szív több mint hetven alkalommal szerepel, ennek számottevő része apologetikai kontextusban jelenik meg. Pragmatikai, irodalmi és metaforaelméleti szempontból is jelentős megállapítás, hogy kettős – fizikai és elvont – értelmezéséből adódóan a *Gondolatok*ban a szív tehát forrás- és céltartomány is.[39]

A szív céltartományként jelenik meg A SZÍV AKTÍV CSELEKVŐ A MEGVÁLTÁS FOLYAMATÁBAN, valamint A SZÍV PASSZÍV CSELEKVŐ A MEGVÁLTÁS FOLYAMATÁBAN metaforák esetén. Összhangban az absztrakt rendszer-koncepció pascali megvalósításával, a szív (jelen esetben nem a fentebb sematikusan felvázolt Isten–ember rendszer, hanem a megváltásban részesülő egyén, a gondolkodó tag szívéről van szó) a megváltás központi eleme, melynek egyszerre van aktív és passzív szerepe:

> Istent a szív érzi, nem az ész. Íme, ez a hit, a szívünkkel, nem pedig az értelmünkkel érezhető Isten. (278. töredék,[40] szerző kiemelése)

> A mindent szelídséggel intéző Istennek az a módszere, hogy az értelembe észokokkal, a szívbe pedig kegyelme segítségével ülteti el a vallást. […] (185. töredék,[41] szerző kiemelése)

38 1Kor 6, 17.

39 ARADI Csenge Eszter, *La métaphore conceptuelle dans le discours pascalien – comment la métaphore de corps et de coeur humain établit-elle la cohérence textuelle et argumentative ? = Modèles et modélisation en linguistique, littérature, traductologie et didactique,* eds. Teresa TOMASZKIEWICZ, Grazyna VETULANI, Łask, Oficyna Wydawnicza LEKSEM, 2015, 139–156.

40 „C'est le cœur qui sent Dieu et non la raison. Voilà ce que c'est que la foi : Dieu sensible au cœur, non à la raison."

41 „La conduite de Dieu, qui dispose toutes choses avec douceur, est de mettre la religion dans l'esprit par les raisons, et dans le cœur par la grâce […]."

A szív mint ágens megjelenítése a metafora speciális esete, a megszemélyesítés; ezen felül metonímia is, hiszen AZ EMBER HELYETT TESTRÉSZ rész-egész viszonyt jeleníti meg. Az érez igén kívül a szív keres, hajlik, szeret, birtokol és szétszakad, ahogyan a 498.,[42] az emberi természet kettőségét fejtegető töredékben is olvashatjuk:

> Csak annyira szenvedünk, amennyire a természetünket jelentő bűn ellenáll a természetfölötti kegyelemnek; szívünk úgy érzi, szétszakad az egymásnak ellentmondó erőfeszítések között; nagyon igazságtalan dolog lenne azonban ezt az erőszakot a bennünket magához vonzó Istennek tulajdonítanunk, nem pedig a világnak, amely visszahúz [...] (szerző kiemelése)

E ponton érdemes megjegyezni, hogy a *szétszakad* ige *(se déchirer)* választása nem feltétlenül csak az érvelés (az ember kegyvesztett, lealjasult állapotában is vágyik az isteni szeretetre, és ez a paradox állapot szüntelen belső feszültséget okoz) megerősítését szolgálhatja, hanem esetlegesen jelezheti annak a 17. századi tendenciának az elterjedését, melynek során az író a bibliai szövegek nyelvezetét idézve vagy imitálva építi fel retorikáját.[43] A 498. töredék igehasználata AZ ÉRZELEM FIZIKAI ERŐ metafora háttérben való működését feltételezi, melyet a téma és a kontextus is alátámaszt. A *szétszakad* szó asszociál a seb, sebesülés fogalmakkal, amely közvetlenül visszautal a Szentírás seb-képére: a fizikai és lelki sebesülés a válságban vergődő lélek szimbóluma. A nyelvhasználat makroszintű folyamatokban való keresése kézenfekvő és reális, ugyanakkor Pascal esetében apologetikai rendszerét lényegében határozza meg a figurizmus. Pascal az Ótestamentumot figurák (metaforák) rendszerének tekinti, melynek egyszerre tárgya és kulcsa Jézus Krisztus. Más szóval, az Ószövetségben minden jel (szó, személy, esemény) figuratív módon Krisztus eljövetelére utal, de a figurák megértése, dekódolódása csak Krisztusban, a szeretet rendjében történhet meg.[44] Az Ószövetség mint figura koncepciója kihat a pascali argumentáció metaforarendszerére is, melyre szembetűnő példaként szolgálnak az *amour-propre*-ot (önszeretetet) megjelenítő metaforák.

Az amour-propre metaforikus megjelenítései

A 17. századi erkölcsi gondolkodásban az *amour-propre* az önelégültség, egoizmus szinonimája, a hazugság, a társadalmi látszatkeltés forrása. Pascal apologetikájában az *amour-propre* a bűnbeesés következményeként „szerzett", második, lealjasult természetünk terméke, mely gátolja az Istennel való kapcsolat kialakítását.[45] „Az én gyű-

42 „Nous ne souffrons qu'à proportion que le vice, qui nous est naturel, résiste à la grâce surnaturelle ; notre cœur se sent déchiré entre des efforts contraires ; mais il serait bien injuste d'imputer cette violence à Dieu qui nous attire, au lieu de l'attribuer au monde qui nous retient [...]."

43 Sarah COVINGTON, *Wounds, Flesh and Metaphor in Seventeenth-Century England,* New York, Palgrave Macmillan, 2009, 154–155.

44 PAVLOVITS, *i. m.,* 142.

45 *Uo.,* 79.

löletes" – írja Pascal a 455. töredékben, rámutatva az ember alapvető romlottságára, arra, hogy Istenhez képest semmi; ennek felismerése, megértése az öngyűlölethez kell, hogy vezessen. Az *amour-propre* azonban tovább generálja önnön magunk szeretetét, a társadalmi szerepjátékot, a képmutatást, aminek egyedüli célja önmagunk tökéletlenségének, jelentéktelenségének tagadása, elfojtása.[46] Önmaga illuzórikus középpontba állításával az ember Istent játszik, és egyben újra és újra vét a szeretet rendje ellen.

A *Gondolatok*ban Pascal felváltva használja az *amour-propre* és a *vanité* szavakat, utóbbit mindkét jelentésében: hiúság és hiábavalóság, megvilágítva az önszeretet társadalmi és teológiai vetületét. Törekvő, csendes, az ember számára láthatatlan, a tudat alatt működő entitás, amely saját, önálló akarattal rendelkezik:

> *Önszeretet.* – Az önszeretetnek és az emberi *én*nek az a természete, hogy csak magunkat szeretjük, és csak magunkra vagyunk tekintettel. De aztán? Nem tudhatja megakadályozni, hogy a szeretett tárgy ne legyen teli hibával és gyarlósággal: nagy szeretne lenni, de látja, hogy kicsiny; boldog akar lenni, és azt látja, hogy nyomorult; tökéletes akar lenni, és azt látja, hogy csupa tökéletlenség; azt szeretné, ha az emberek szeretnék és megbecsülnék, és azt látja, hogy hibáival csak ellenérzéseket és megvetésüket érdemli. E kínos helyzete az elképzelhető legigazságtalanabb és legbűnösebb indulatot váltja ki belőle, mert halálos gyűlölet kél benne ez ellen az igazság ellen, amely újra meg újra úrrá lesz rajta, és meggyőzi fogyatkozásairól. Szeretné nyomtalanul eltörölni, mivel azonban magát az igazságot nem képes elpusztítani, kitörölni igyekszik a maga és mások tudatából; egyszóval a tőle telhető módon leplezi gyarlóságait mind mások, mind önmaga előtt, nem bírja elviselni sem azt, hogy figyelmeztessék rájuk, sem azt, hogy mások meglássák őket. (100.[47] töredék, szerző kiemelései)

Tekintve, hogy az önszeretet elvont fogalom, a 100. töredék egy kidolgozott megszemélyesítés, melynek általános struktúrája a következőképpen határozható meg: AZ ÖNSZERETET EMBERI LÉNY.[48] A szövegben ez a metafora következetesen végigvonul az *amour-propre*-argumentáció egészén (lásd például 11., 161., 544. töredékek): a tudattalanba beférkőző, láthatatlanul manipuláló *amour-propre* kígyóként mérgezi az emberi

46 Pierre MAGNARD, *Pascal ou la vanité de l'ego,* Études, 12(2008), 631–642.

47 „[Amour-propre] – La nature de l'amour-propre et de ce moi humain est de n'aimer que soi et de ne considérer que soi. Mais que fera-t-il ? Il ne saurait empêcher que cet objet qu'il aime ne soit plein des défauts et de misère ; il veut être grand, il se voit petit ; il veut être heureux, et il se voit misérable ; il veut être parfait, et il se voit plein d'imperfections ; il veut être l'objet de l'amour et de l'estime des hommes, et il voit que ses défauts ne méritent que leur aversion et leur mépris. Cet embarras où il se trouve produit en lui la plus injuste et la plus criminelle passion qu'il soit possible d'imaginer ; car il conçoit une haine mortelle contre cette vérité qui le reprend, et qui le convainc de ses défauts. Il désirerait de l'anéantir, et, ne pouvant la détruire en elle-même il la détruit, autant qu'il peut dans sa connaissance et dans celles des autres ; c'est-à-dire qu'il met tout son soin à couvrir ses défauts et aux autres et à soi-même, et qu'il ne peut souffrir qu'on les lui fasse voir ni qu'on les voie."

48 ARADI Csenge Eszter, *La métaphore conceptuelle dans le discours moralisateur sur l'amour-propre au dix septième siècle – Pascal et La Rochefoucauld,* konferencia-előadás, Francontraste 2016, Zágráb, 2016. ápr. 8–10.; megjelenés előtt.

lét mindennapjait. A leírás a nyelvi szint mögött húzódó az önszeretet kígyó metaforára utal, ennek egy specifikus változatára, az önszeretet a paradicsomi kígyóra. Ugyanakkor az első embereket a Paradicsomban megkísértő kígyó maga is figura, a gonoszt szimbolizálja, annak földi megtestesítője. Az önszeretet emberi lény és a kígyó szimbólumának összetételéből a metafora elnyeri végső formáját: az önszeretet a gonosz. Az Ótestamentum kulcsmozzanatának ily módon történő megjelenítése egyrészt koherensen illeszkedik az apologetika érvrendszerébe, másrészt lenyomatát képezi a pascali figurizmusnak. Metaforaelméleti szempontból az önszeretet a gonosz fogalmi és strukturális szinten is rendkívül gazdag és összetett,[49] s három, szorosan egymásra épülő fogalmi szintet alkot. Az első szint az állat nominációja: a kígyó (*serpent*) etimológiája mind az uráli, mind az indoeurópai nyelvekben az élőlény tipikus tekergő mozgására utal. A megnevezés metonimikus jellege gyakran megfigyelhető az olyan tabuállatok esetében, amelyek potenciális fenyegetést jelentenek (pl. a *farkas,* vagy a szláv eredetű *medve* szó). A második fogalmi szint kulturális vonatkozásában kapcsolódik az elsőhöz: a zsidó-keresztény kultúrában a kígyó szimbolikája ugyan ambivalens, de az Ótestamentum olvasásán keresztül elsősorban negatív konnotációi ivódtak be a köztudatba. Elképzelhető, hogy a kígyó fizikai attribútumai (alakja, mozgása, mérge) és bibliai szerepe között van összefüggés, azaz az állat tapasztalt viselkedése már előzőleg meghatározta a róla való hétköznapi vélekedést, mely tükröződik bibliai antropomorfizációjában. E ponton szükséges bevezetni a létezés nagy lánca világnézeti modellt és egyben fogalmi metaforát, mivel a harmadik fogalmi szint ezen a rendszeren belül nyeri el értelmét.

A létezés nagy lánca az univerzum hierarchiája, mely – ellentétben az általános vélekedéssel, miszerint a posztindusztriális társadalmakban már nem domináns világnézeti modell – a mai napig a kollektív és egyéni tudat alapját képezi.[50] A korai kereszténység idején felállított hierarchia magába foglalja az élő és élettelen létezőket, a következő sorrendben: a képzeletbeli piramis csúcsán helyezkedik el az ember, a felsőbbrendű létező. Őt követik az ösztönlényként számon tartott állatok, majd a kizárólag biológiai szinten leírható növények. A piramis alsó felét a komplex (struktúrával és funkcióval bíró) tárgyak, valamint a természeti jelenségek foglalják el. Lakoff és Turner[51] a létezés nagy láncának egy olyan, strukturálisan és fogalmilag kiterjesztett változatát írják le, amely a társadalmat, az univerzumot és Istent az ember fölé helyezi, ezáltal teljessé téve a zsidó–keresztény kultúra világi és vallási hatalmi viszonyrendszerét.

Strukturális szempontból elengedhetetlen, hogy a létezés nagy lánca nem elmozdíthatatlan, egymástól tökéletesen elszigetelt kategóriák együttese, hanem egy konceptuálisan dinamikus, a szintek között minden irányban átjárhatóságot biztosító hierarchikus rendszer. Más szóval, a magasabb rendű lények meghatározhatók az alsóbb

49 A fogalmi metaforákkal történő műveletekhez (beleértve a megszemélyesítést is) lásd: Lakoff–Turner, *i. m.,* 67–80, magyarul: Kövecses, *A metafora, i. m.,* 61–64.

50 Lakoff–Turner, *i. m.,* 167.

51 *Uo.,* 171.

rendűeken keresztül, és *vice versa*.[52] Már most, éppen ez a rugalmasság teszi lehetővé az önszeretet a gonosz metafora gazdagságát: a megszemélyesítés folyamatában a kígyó egy szintet feljebb lép, az *amour-propre* pedig – lévén elvont fogalom, társadalmi szinten megnyilvánuló jelenség – egy szinttel lejjebb kerül. A kettő találkozásakor, a hierarchia emberi lény szintjén jön létre az önszeretet a gonosz összetett metafora.

A létezés nagy lánca tehát általános világnézeti modellnek tekinthető, s ily módon a korábban elemzett Isten-ember egysége az emberi test metafora ugyanígy értelmezhető e modell rendszerében. Az *amour-propre* fogalmánál maradva érdekes párhuzam La Rochefoucauld *Maximes et réflexions diverses* (*Maximák,* 1664) című munkája. Bár jelen tanulmány terjedelme nem ad lehetőséget a La Rochefoucauld és Pascal műveiben megjelenő fogalmi metaforák részletes összevetésére, mindenképpen érdemes kitérni a la rochefoucauld-i az önszeretet a tenger[53] metaforára. Ez az összetett metafora egyrészt nélkülöz minden vallási színezetet, másrészt pedig aktívan építkezik az élet tengeri utazás, valamint annak legáltalánosabb formája, az élet utazás metaforákra. Fontos megállapítás, hogy habár Pascalhoz hasonlóan La Rochefoucauld is ágostoni eszméket vallott, a *Maximák*ban egy alapvetően világi, a kegyeleti kérdéseket gyakorlati alapokra helyező gondolkodás jelenik meg.[54] A *Gondolatok* és a *Maximák* rávilágítanak a korabeli janzenista ihletettségű morális próza sokszínűségére; az a tény pedig, hogy a kegyeleti és laikus hangnem egyidőben, egymással párhuzamosan létezett, szemlélteti azt az átmenetet, melynek eredményeképpen átalakul az irodalom fogalma. E változásnak kulcsfontosságú eleme a laicizálódás, melynek során az irodalom retorikus-didaktikus jellegét felváltja a világi szemléletű, gyakran moralizáló, szórakoztató funkciót is betöltő szépirodalom.[55]

A janzenista ihletettségű irodalom magyar vonatkozásai a metaforaelmélet tükrében: a Törökországi levelek

Az irodalomtörténeti változás e két pólusának (vallási és világi) metszéspontjaként értelmezhető a *Törökországi levelek*. Mikes Kelemen fiktív leveleiben számos esetben bármiféle átmenet nélkül taglal vallásos és profán kérdéseket, a meditatív narratíva minden előzményt hanyagolva vált anekdotikus stílusra. A *Törökországi levelek* könnyed, szórakoztató, játékos, ugyanakkor gyakran nosztalgikus, elmélkedő hangneme, a számos forrás felhasználásából fakadó témabeli változatosság bizonyítja: Mikes tisztában volt az irodalom státuszának átalakulásával, korábbi tanulmányainak köszönhetően pedig átlátta a filozófia irodalmi gondolkodásban betöltött szerepét.[56] Az

52 *Uo.,* 167.

53 La Rochefoucauld metaforáinak elemzését lásd Aradi, *La métaphore conceptuelle, i. m.*

54 A kérdést tárgyaló jelentős szakirodalmak: Alain Brunn, *La perspective morale des Réflexions diverses : sur la confiance, le langage et la vérité,* Dix-septième siècle, 267(2015), 255; Jean Lafond, *Préface* = François de La Rochefoucauld, *Maximes et Réflexions diverses,* éd. Jean Lafond, Paris, Gallimard, 1976, 24–25.

55 Hopp, *Un épistolier, i. m.,* 67–68.

56 *Uo.*

alapvetően barokk irodalmi hagyományokat követő Mikes átfogóan ismerte a kortárs európai, elsősorban francia irodalmat és gondolkodást, a rokokót, megértette a levél mint irodalmi műfaj működését.[57] A levelekben visszakövethető francia nyelvű források számottevő hányada egyben részét képezte Mikes fordítói munkásságának.[58] A mély vallásosság és a világi szemlélet ily mértékű összefonódása, a korabeli francia–magyar kapcsolatokból fakadó irodalmi, kulturális és politikai kapcsolódások indokolják a *Törökországi levelek* kognitív metaforaelmélet keretein belüli vizsgálatát. A levelek mind tematikusan (szemléletmód és források), mind műfaji (rövid szépprózа) és rendszerszinten illeszkednek az eddig végzett kutatásba. Rendszerszinten megállapítható, hogy a laicizálódás folyamatában a mű a *Gondolatok* és a *Maximák* között helyezkedik el, ezáltal egyszersmind tükrözi az irodalmi paradigmaváltást, a kialakuló új világrendet, és hozzájárul a janzenista ihletettségű szépírás átfogó, nemzeti irodalmon túlmutató értelmezéséhez, az intertextuális koherencia feltételeinek feltárásához.

A *Törökországi levelek* tematikai rendszerét egyszerre határozza meg a bujdosók életkörülményeinek alakulása, mely összefügg a nemzetközi politikai eseményekkel; a kis jégkorszak klimatikus, gazdasági és társadalmi szinten is megmutatkozó hatása;[59] valamint Mikes Kelemen e tényezők által is meghatározott megfigyelései, irodalmi tapasztalatai, lelki diszpozíciója. A levelek tartalmának elemzése például megmutatja, hogy *a tél*, *a hideg* és *a bujdosás* kulcsfogalomként értelmezhetőek, és koherens keretet adnak a mű egészének. A hideg motívuma leggyakrabban a tél közeledtével jelenik meg, és e fizikai tapasztalás lélekállapotot tükröző metaforikus vonatkozása is hangsúlyos a műben. Ezt a párhuzamot hasznosítja a 6. levél (Drinápoly, 1717. december 10.), melyben Mikes kifejezi aggodalmát törökországi tartózkodásuk bizonytalanságával kapcsolatban, és meglehetősen negatív képet ad a török fogadásról:

> De reménség igen-igen kezd fagyni bennünk. A' való, hogy nagy hidegek is járnak, hideg házakban is lakunk, de ugyan csak a bennünk való meleg megoltalmazná a fagyástól a reménséget, ha más nemzettel volna dolgunk. De mi lehet e világon hidegebb való dolog, mint a törökkel való dolog.[60]

Nem sokkal később, a 10. levélben (1718. március 15.) Mikes azt írja, „[…] a hideg házban nem lehet sokat írni", mely egyszerre utal az időjárásra és a bujdosók életkörülményeinek viszonylagos szegényességére is. E két példa jól szemlélteti a hőmérséklet és az érzelmek kapcsolatát, amely A HŐMÉRSÉKLET AZ ÉRZELMEK INTENZITÁSA, szövegspecifikusan pedig A HIDEG NEGATÍV ÉRZELEM metaforák működését feltételezi. A metafora fizikai és lelki tapasztalatba való erős beágyazottsága ismételten bizonyítja a megtestesült gondolkodás produktivitását.

57 *Uo.*, 66.

58 Hopp Lajos, *A fordító Mikes Kelemen,* Bp., Universitas, 2002 (Historia Litteraria, 12), 8–10, 23–72.

59 R. Várkonyi Ágnes, *Mikes és a kis jégkorsza = Eruditio, virtus et constantia: Tanulmányok a 70. éves Bitskey István tiszteletére,* szerk. Imre Mihály, Oláh Szabolcs, Fazakas Gergely Tamás, Száraz Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011, I, 272–280.

60 Mikes Kelemen, *Törökországi levelek,* Bp., Unikornis, 1997 (A Magyar Próza Klasszikusai, 50), 14.

A levelekben a bujdosás és a halál motívuma elválaszthatatlan Mikes Kelemen vallásos meggyőződésétől.[61] Gyermekkorában kálvinista hitben nevelkedett, majd édesanyja újraházasodásával a család áttért a katolicizmusra, ezt követően Mikes a kolozsvári jezsuita gimnáziumban tanult. Később II. Rákóczi Ferenccel együtt a grosbois-i kamalduli kolostorban töltötte az 1715 és 1717 közötti időszakot, ahol az ágostoni teológiának és a janzenizmusnak szentelték magukat.[62] A bujdosás és a vallás összefonódására ad példát a 63. (Rodostó, 1725. szeptember 7.) és 85. levél (1727. november 8.). Utóbbiban a bujdosás összekapcsolódik a zarándokság fogalmával:

> Aztot meg kell vallani, édes néném, ha suhajtással is, hogy a mi életünk, úgy minden kereszténynek is az élete csak szarándokság, de a miénk duplán. Mert ha annak, aki jószágában lakik, úgy kell magát tekinteni, mint szarándoknak e földön, és mint örökös hazáján kívül valónak, hát mi, akiknek egy lábnyi földünk nincsen, [...][63]

A hideg fogalmához hasonlóan a zarándoklat is több szinten értelmezendő, ahogy azt Mikes nyíltan megfogalmazza („de a miénk duplán"). A metaforizáció első szintjén a keresztény életet azonosítja a zarándokúttal, a La Rochefoucauld-nál már említett AZ ÉLET UTAZÁS metaforát felhasználva, majd a zarándokút jegyeit saját helyzetükre vonatkoztatja, ily módon vallási színezetet adva bujdosásuknak. Ez a gondolkodási séma világosan tükrözi a világi és vallási lét összeolvadását, a világi életmód keresztény értékrend általi meghatározottságát. A levél további részében Mikes erkölcsi kérdéseket fejteget, és hangsúlyozza az isteni elrendelés elfogadásának szükségességét: „Ő [Isten] tudja egyedül, meddig kell tartani a nyomorúságnak, és mikor kell annak véget szakasztani [...]".

Tekintve, hogy a *Törökországi levelek* anekdotái, parabolái, enciklopédikus bejegyzései rendkívül változatos forrásokból származnak, melyek számottevő része kortárs francia irodalom, szükségessé válik a levelekben elemzett fogalmi metaforák irodalomtörténeti vizsgálata, annak megállapítására, hogy a metaforák és azok nyelvi szintű megvalósulásai nem vezethetők-e vissza az eredeti francia nyelvű műre. Amennyiben valamely metafora esetében egyezés található (tehát teljes átvételről van szó), úgy újabb kapcsolódási pontokat lehetne megállapítani a francia–magyar irodalmi kapcsolatokban és ezek metaforalméleti vonatkozásaiban.

61 Mikes janzenizmushoz fűződő kapcsolatáról lásd Dieter BREUER, *Kegyeség a száműzetésben: Vallásos értelemkeresés Mikes Kelemen Törökországi leveleiben = Amicitia: Tanulmányok Tüskés Gábor 60. születésnapjára / Beiträge zum 60. Geburtstag von Gábor Tüskés,* főszerk. LENGYEL Réka, szerk. CSÖRSZ Rumen István, HEGEDÜS Béla, KISS Margit, LÉNÁRT Orsolya, Bp., Reciti, 195–205.

62 HOPP, *Un épistolier, i. m.,* 53–55.

63 MIKES, *i. m.,* 132.

Konklúzió, kitekintés

Jelen tanulmány elsődleges célkitűzése volt, hogy rámutasson a 17–18. századi janzenista hatású irodalom kognitív metaforaelméleten keresztül történő átfogó, rendszerszintű elemzésének működőképességére. Az eddigi eredmények elsősorban Pascal és La Rochefoucauld munkáinak elemzéseire támaszkodnak, azonban az általános érvényű konklúziók levonásához nélkülözhetetlen a korpusz szerzői és kulturális kiszélesítése. Ennek megfelelően, valamint tekintettel a korabeli magyar–francia politikai és kulturális kapcsolatokra tettem javaslatot Mikes *Törökországi levelei*nek kutatásba történő bevonására. A *Törökországi levelek* metaforaelméleti megközelítésben való elemzése kettős célt szolgálhat. Egyrészt hozzájárulhat a kutatás megfogalmazott törekvéseihez, másrészt kiegészítheti és segítheti a Mikes-életművel kapcsolatos forráskutatásokat azáltal, hogy a megállapított fogalmi metaforákat mind konceptuális, mind nyelvi szinten összeveti a Mikes által fordított és a levelekben megjelenő francia szövegek metaforakészletével. A későbbi kutatásokban – teljességre és irodalomtörténeti következetességre törekedve – hasonlóképpen indokolt lehet II. Rákóczi Ferenc meditatív és vallásos írásainak korpuszba történő beemelése és vizsgálata. Az ily módon feltárt kapcsolódási pontok egy újabb lépést jelenthetnek a janzenista irodalom nemzetközi kontextusban történő értelmezésében.

Irodalomtörténeti Közlemények (ItK)
121(2017)

FRIED ISTVÁN

Szereplői párhuzamok *A kőszívű ember fiai*ban

„Az igaz, hogy igen szép hölgy volt,
eszményi arc, alak. Finom, tökéletes
vonások, nemes hajadoni tekintet, báj
és kellem minden arcjátéka."

„A szépség ideálja az – hatvan évvel."[1]

A kőszívű ember fiai sem kerülhette el sorsát: csak az utóbbi két-három évtized megújuló Jókai-olvasmányai[2] szabadították ki a „kötelezők" bezártságából, mutattak rá, miféle nyelvek miféle rendszere árnyalja, módosítja a regényből viszonylag könnyen kiolvasható elbeszélői utasításokat. A forradalomnak és a szabadságharcnak különféleképpen reprezentatív képviselői között vívott élet-halál küzdelmet eszerint „eposzként"[3] megírt-olvasott alakzat formájában lehet, kell beiktatni a „nagy könyvek" közé, melyek példásan valósítják meg a nemzeti narratíva szépirodalmi változatát. Az emelkedett tónusú fejezetek és a nem kevésbé emelkedett tónusban lényegi kérdésekről megnyilatkozó szereplők közé becsempészett, feszültségoldó szerepű zsánerfigurák jellemzése nem mond lényegesen ellent az akár egyoldalúnak nevezhető olvasatnak, inkább a Jókai-hang sokszólamúságát igazolja. A folytatásos regényhez szokott, sőt olvasóit is ahhoz szoktató író jellemzései mindig kiemelik a fordulatos meseszövésben szerzett érdemeket, ez még következetes bírálói előtt sem kétséges. Más Jókai-regények szolgáltak az ábrándos tekintetű „mesemondó"[4] számára mentségül, a lélektani indokoltság, a lélek-

* A szerző a Szegedi Tudományegyetem professor emeritusa.

1 Jókai Mór, *A kőszívű ember fiai,* s. a. r. Szekeres László, Bp., 1964 (Jókai Mór Összes Művei: Regények, 27–28), II, 315, 306. Az innen származó idézeteket a továbbiakban nem hivatkozom.

2 Bibliográfiai felsorolás helyett csak utalok Bényei Péter, Eisemann György, Hansági Ágnes, Margócsy István, Szajbély Mihály és Szilágyi Márton tanulmányaira. Nyilasy Balázs eltérő irányt követ. Jogosultságát nem tagadom, de magam másfelé tájékozódom.

3 Ragaszkodva az elemzendő regény utasításaihoz, az *Egy nemzeti hadsereg* c. fejezet önminősítéseiben tallózom: „mesemondás", „ősmondabeli erő", „az újabb korszak Nibelungen-éneke". Hogy ez utóbbit olvasta-e Jókai, vagy csak olvasott róla, szempontomból kevéssé érdekes. A *Nibelung-ének*ből vett, időszerűvé tehető idézettel találkozhatott Heinének a levert szabadságharcról írott versében: „hírnévkoszorúzta hősök". A verset (1849 októberében) első ízben tudomásom szerint Gyulai Pál fordította le.

4 A mesemondás Jókait jó darabig mentő jellemzésként keringett irodalomtörténészi-olvasói berkekben, a cselekményességnek az árnyaltabb előadás helyébe lépő tulajdonságaként. A 2. jegyzetben említett szerzők e leegyszerűsítő Jókai-értelmezést vitatják. Már Négyesy László szóvá tette, hogy mesemondásra volna szűkíthető Jókai művészete. „Jókai képzelete a meseszövő típus felé hajlik, de

rajz mélysége szempontjából *Az arany ember,* a visszafogottság és megszerkesztettség tekintetében *Az új földesúr,* valamint több anekdotikus elbeszélés. A Jókai-kutatásban magam azt igyekeztem bizonyítani,[5] hogy *A kőszívű ember fiai* „hite", hagyományértelmezése iránt kétség támadt írónkban, a Baradlayak hősies magatartása a kiegyezést követő periódusban természetszerűleg válik megismételhetetlenné. Ha például Berend Iván sok mindent örökölt is 1848/49 hőseitől, alkalmazkodnia kell az ipari-kereskedelmi korszak szakértelmet igénylő követelményeihez, az önfeláldozó hazaszeretet lírája (és eposza) helyett számára a mérnöki munka prózája jut osztályrészül. Ami a szerelmi „lírát" illeti, oly indulatok, ösztönök, érzéki-érzelmi hányattatások epizódjaiba keveredik, amelyek nyilvánvalóan teljesen idegenek Baradlay Ödön és Richárd harmonikus házasságban kikötő sorsától. (S a tökéletes-eszményített hős parodisztikus színben jelenik meg a beszédes című *Egy ember, aki mindent tud*ban.) Ide tartozik annak a dezillúziónak cselekménybe foglalása, amely a hajdan vitézkedő-hősies figurák erkölcsi romlásáig, az új korszak másféle helytállást igénylő magatartásformát megélni képtelenségéig vezeti azokat a Baradlay-utódokat, akikre nem várhat semmiféle családi, társadalmi béke.

*A kőszívű ember fiai*val mintegy lezárulni látszik, legalábbis Jókai regényírói pályáján, az eposzba emelő emlékezet „regénye"; s noha további működése nem távolodik el a romantikától, számos alkotása nem a Todorovtól fantasztikus irodalomnak[6] nevezett alakzattól, továbbra sem jár (kritikusai szerint) az igényelt „realizmus" útján.[7] Annyi azért elfogadható, még a közönségigénynek megfelelő boldog befejezésű regényekben is egyre inkább hallhatóvá válik a kiábrándulás,[8] némely pozitív szereplőben ott munkál a kielégítetlenség, hangot kap a „kivonulás" a társadalomból, a „világ"-ból, a kisközösségnek vagy éppen kizárólag az egyénnek megteremthető utópia, a (senki) szigetébe rejtőzés (kívánása). Kérdés: *A kőszívű ember fiai* leírható-e egy némileg egyszerűsített, kétosztatú (mi–ők) elbeszélés stratégiáját beteljesítő epikus elképzelés szerint?[9] Vajon a többféle szólamot megszólaltató regény az átlag-romantika hívő, „nemzeti", eposzi,

---

nem kirekesztőleg oda tartozik. Ő egyúttal lélekrajzoló is." Vö. Négyesy László, *Jókai költői és nemzeti értékei,* AkadÉrt, 36(1925), 113. Ezzel szemben a modernség költői közül Juhász Gyula és Emőd Tamás a mesemondót ünneplik és „merengő harangszavá"-t.

5 Fried István, *Öreg Jókai nem vén Jókai,* Bp., 2003; Uő, *Jókai Mórról másképpen,* Bp., 2015.

6 Tzvetan Todorov, *Bevezetés a fantasztikus irodalomba,* ford. Gelléri Gábor, utószó Maár Judit. Bp., 2002.

7 Megtévesztő lehet, hogy Jókai mást értett realizmuson, mint szigorú kritikusai (Gyulai Pál, Péterfy Jenő). Egy meglehetősen egyoldalúan olvasott Balzac-életmű, valamint Kemény Zsigmond prózapoétikájának kiragadott elemei felől talán Jókai elmarasztalható lenne. Csakhogy Todorov a *Szamárbőr*rel érvel a Balzac-próza „fantasztikum"-a mellett, s így nincs szükség néhány más mű (Sarrasine, Séraphita stb.) emlegetésére. Egyébként Jókai könyvtárában megvolt Balzac franciául, Dickens angolul. „Egy ember, akit még nem ismerünk." *A Petőfi Irodalmi Múzeum Jókai-gyűjteményének katalógusa: Könyvtár,* szerk. Csorba Csilla, Bp., 2006.

8 A *Szerelem bolondjai,* az *A mi lengyelünk* álljon itt ellenpéldaként, de erősítő például hivatkozom Gyulai Pál *Egy régi udvarház utolsó gazdája* c. regényére.

9 Jókai mitizálásra hajlamáról vö. Kerényi Ferenc, *„Szólnom kisebbség, bűn a hallgatás": Az irodalmi élet néhány kérdése az abszolutizmus korában,* Gyula 2005, 129–140. *A kőszívű ember fiai* általam is említett fejezetéről: 140.

a „démonizált" erőkkel harcra kelő alakjainak történetmesélése-e? „Mesemondás", mely szerint elkülöníthetők a szembenálló felek? Ezúttal nem egyetlen, hanem több szereplőnek kell akadályokat leküzdenie, igaz, ezek az akadályok a személyes pályák különböző történelmi fordulatainak egymásra játszódásától igen eltérők lehetnek. Leküzdésük korántsem minden esetben csupán személyes rátermettség, bátorság, elszánás következménye. Olykor természeti tényezők jelentik az akadályt: Baradlay Ödön és Leonin „fantasztikus" útjában az időjárás, a „farkaskaland", a lék a jégen s egyéb természeti jelenségek gátolják és teszik lehetővé Richárd útját Bécstől Magyarországig. Akad olyan gátló tényező, amely egy ellenkezőjére fordult rosszakarat „eredménye": Alfonsine közbeavatkozása nélkül Haynau minden bizonnyal kivégeztetné Richárdot, az elbeszélő megjegyzi, hogy Alfonsine hibás pszichológiai előfeltételezésből indult ki. A regény közvetítette „történelem" bevonásától (az adminisztrátori rendszertől a bécsi forradalomig, onnan Buda bevételéig, majd Haynau rémuralmáig, utóhangként a provizóriumig) átszíneződik a mesei elem. Ez a regény első fejezetétől érzékeltethető. Az élete végét másodpercnyi pontossággal megérző, utolsó akaratát közlő, diktáló apa a későbbiekben sem szűnik meg szereplőként létezni, a történések meghatározott pillanataiban Baradlayné megszólítja, vitatkozik vele, a festményként jelenlévővel önmagát igazolja; a végrendelet minden egyes pontjának magatartásával cáfolatát adja, ilyen módon szinte az utolsó jelenetig, a kiegyenlítődésig a kép formájában szerepet betöltő kőszívű ember és felesége dialógusa szinte keretet ad a cselekménynek (a monológ is valakihez szóló beszéd).[10] A kiegyenlítődés mozzanata megismétlődése egy korábbinak, mely hamar említődik: a legifjabb Baradlay, Jenő közvetít (még halálában is, elsősorban ott) a végrendeletet hagyó és a végrendelet ellenében cselekvő között. Hogy a „közbenjáró" alakja beiktatódik a cselekménybe, s a „legkisebb fiú"-ra ruházódik, ez már a mesének, a mesei motívumnak átíródása, ellépés a mesétől.[11] Hiszen ahhoz, hogy a történések a boldog befejezésbe érjenek, valakinek áldozatot kell hozni, s ezt az emberáldozatot a mesében sosem a célját elérő legkisebb fiú hozza meg. Emiatt sem a mesei (idillbe érő), sem az „akart" eposzi végkicsengés nem lehet zavartalan. Elégikus tónus árnyalja, olyan lírai alakzat, amely egyébként nem idegen Jókai regényszerkesztésétől: gondoljunk Kőcserepy Vilma halálára a *Kárpáthy Zoltán* befejező fejezeteiben, vagy az *Egy magyar nábob* kettős halálára, melynek „ellensúlyozása" az új élet, a folytatásban regénycímet kölcsönző *Kárpáthy Zoltán* születésével történik meg.

*A kőszívű ember fiai*ban azonban olyan elbeszélői elképzelések is megvalósulnak, amelyek sokáig azért nem kaptak jobb megvilágítást, mert a „kötelezők" számára fenntartott szemlélet jóval inkább egy, a történetírástól elvárt elbeszélői stratégiát vélt fontosnak; s ha nem is Gracza György[12] (egyébként is századvégi) vállalkozásával pár-

10 M. M. Bahtyin, V. N. Volosinov dialógus-felfogását elemzi Peter V. Zima, *Komparatistik: Einführung in die Vergleichende Literaturgeschichte,* unter Mitwirkung von Johann Strutz, Tübingen, 1992, 63–64.

11 „[...] nemcsak mesekitaláló fantáziája van drámában és epikában. Van amellett lélekteremtő, van jelenetalkotó fantázia. [...] A lélekalkotó fantázia lélektani kompozíciót szeret, lelki motívumokból sarjasztja a mesét, az eseményeknek nem tarkaságára törekszik, hanem szervességére." Négyesy, *i. m.,* 113.

12 Gracza György, *Az 1848–1849-iki magyar szabadságharc története,* Bp., [1895], I–V.

huzamosan, de a három Baradlay fiú szó szerint érthető *sor*történetében a reformkori-forradalmi-szabadságharcos emlékezet példás megvalósulását igyekezett elfogadtatni. A magam részéről nem vitatom, hogy elképzelhető (bár a regény összetettségét, differenciáltabb szerkesztését figyelmen kívül hagyja) egy olyan értelmezés, mely a regényt ugyan nem történeti dokumentumnak tartja, de egy meghatározott korszak történelemszemlélete szépirodalmi változatának, „történelmi" regénynek. Ez esetben ragaszkodnánk Jókai (és műve?) intenciójához, miszerint eposzi kor eposzi történéssorozatát olvassa össze azokkal a „reáliákkal", amelyekre a regény valóban támaszkodik (például Richárd és Palvicz Ottó párbaját festve), s amelyet Jókai kortársként megélt. Azt azonban az újabb Jókai-olvasás többszörösen tanúsította, hogy az efféle magyarázat erősen leszűkíti annak az elbeszélői stratégiának (nem félek kimondani) korszerűségét, amely e „kötelező"-vé vált regényben is tetten érhető. Mivel részint a három Baradlay fiú történetének három szála, részint a következőkben majd tárgyalandó szereplői, az eseményeket színre állító párhuzamok valójában nem egyetlen regényalakzat létrejöttét segítik, hanem többét (kalandregény, társadalmi regény, érzékeny regény). E regényalakzatok közül nem egy kapcsolódik az európai regénytörténet fontos szerzőinek nem egy fontos alkotásához (Salamon úgy ismeri a legfelső réteget, mint Balzac Gobseckje). Minthogy másutt már szóltam erről,[13] ezúttal csak röviden. Elsősorban az Edit–Richárd cselekményszál származtatható a Dickensnél és Balzacnál fontos változatként funkcionáló *titokregény*ből.[14] Történetesen egy eltitkolt örökség körül forognak az események, valakiknek az érdekében áll, nemegyszer anyagi létük függ ettől, hogy bizonyos feltételek a kívánt módon teljesüljenek vagy ne teljesüljenek. Elbeszélés-technikailag kiválóan megfelel a titokregény megszerkesztettségének a folytatásos közlés, ez nem volt idegen sem Balzactól, sem Dickenstől. Az érthetetlennek, nemegyszer öncélúnak tetsző intrikák, egy cselekményszál kibontását akadályozó (így az elbeszélés folyamatosságát is gátló) tényezők eltérítik a történéseket, félrevinni látszanak az eseményeket, magyarázatokat igényelnének. Ám ezek a magyarázatok akkor és ott elmaradnak, így a szereplők félreértések sorozatának vannak kitéve. *A kőszívű ember fiai*ban a Plankenhorst-hagyaték a lényege az eltitkolt örökségnek. Alfonsine-nak és Editnek egyaránt van esélye, hogy elnyerje a különcnek tekintett nagybácsi örökségét, amennyiben – hadd ismételjem – bizonyos feltételek teljesülnek vagy nem teljesülnek. A Plankenhorst hölgyek azt hiszik, hogy kizárólag ők a titok birtokosai, ennek a tudásnak „birtokában" igyekeznek (erkölcsi) romlásba taszítani Editet. A háttérben ezzel összefüggésben lappang egy másik titok: Alfonsine-é, a házasságon kívül született gyermeké. A titokregény technikája szerint úgy derül fény a „rejtély"-re, hogy a lehetséges legszűkebb körben marad; és ott is maradna, ha a „véletlenek" összjátéka által nem kerülne be a Baradlay-történet egyik – nem mellékes – ágába. Az alakzat akkor mutatkozik a legsikeresebbnek, ha minél kuszábbnak látszik,[15] mind több (regé-

13 Fried István, *„becsületes embernek lenni igen jó gscheft!" (Zsibárus a regényírói gépezetből) = Scheiber Sándor emlékezete,* szerk. Domokos Tamás, Bp., 2013, 165–177.

14 Viktor Sklovszkij, *A szépprózа: Vélemények és fejtegetések,* ford. Lányi Sarolta, Bp., 1963, 309–348. A vizsgálódás középpontjában Dickens áll, *Dombey és fia,* valamint *Kis Dorrit* c. regényeivel.

15 Ebből a szempontból olvasható *A lélekidomár,* de *A Kráo* is.

nyünk esetében öt) szereplőt von be a meglepetésekkel, váratlan fordulatokkal gazdag kibontakozásba. S ha ez a kibontakozás fokról fokra történik. Ilyenkor megtörténhet (regényünk esetében megtörténik), hogy egy epizódszereplő a rejtély feltárulásának folyamatában fő-, de legalább kulcsszereplővé válik. Egy színpadias nagyjelenetben megneveződik a titok, regényünkben a leleplezéssel/lelepleződéssel egyenértékű féligkimondás; s mindennek olyan összegződése, amely visszafelé gondolva rendezi logikus történésekké az eddig az elbeszélő számára is (valóban vagy látszólag) ismeretlen, titkokkal teljes eseménytöredékeket. A lelepleződés a párhuzamos jelenetezés során kitetsző ellentétes magatartások szembesülésével szolgál.

A regényben mesteri módon szövődnek a romantikus rekvizitumok a történések közé. A szegénnyé lett Richárd és Edit szerelme kontrasztja Palvicz és Alfonsine szenvedélyes szerelmének, melyből származó gyermekét Alfonsine elrejti a nyilvánosság elől, Palvicz hiába keresi; Alfonsine még akkor sem tudja, nem akarja vállalni, amikor hozzámehetne Palviczhoz. A társasági hölgy, a kor szerint értett botlását eltitkolni kívánó nő nem vállalja anyaságát, mivel feltehetőleg meginogna a helye a társaságban, s az örökségről is le kellene mondania, ha Edit megőrzi magát a kísértésektől. Vele szemben Edit elfogadja a gyermeket, jóllehet semmit nem tud róla, akár magához is venné (később ez megtörténik). Ő viszont arról nem tud, hogy Richárddal kötendő házasságát majd az elnyert örökség koronázza meg. Alfonsine a bécsi társaság ünnepelt, körülrajongott asszonya, ugyanakkor nemcsak a szerény, áldozatkész Edit ellenpárja, hanem az otthoni, vidéki nyugalmát, a gyermeknevelésben élete célját meglelő Arankáé is. Egyáltalán: a Plankenhorst és a Baradlay hölgyek akár párhuzamosnak is tekinthető történetében a női szerepfelfogás mellett (sem Edit, sem Baradlayné nincs megadásra, passzivitásra kárhoztatva, mindketten tevőlegesen „beleszólnak" a cselekmény alakulásába!) az általuk létrehozható „világ" eltérései nevezhetők rendkívül fontosnak. A Plankenhorst hölgyek „bárósága"-a legalábbis vitatható, szalonjukba nem a társadalmi elit jár, főrangú ott nem fordul elő (Rideghváry – főtisztviselői? – státusáról lehet töprengeni), inkább csak minisztériumi titkárok – feltétlenül a jobb körök tagjai, mégsem a birodalom vezető rétegéhez tartozó személyek. Baradlay Ödön apja jogán, elsőszülöttként a megye örökös főispánja; Richárd és Jenő „karrier"-je magasba ívelne, ha a történelem nem zökkentené ki mindkét család „pályá"-ját.

Nem árt megjegyezni, hogy az egymással ellentétes életutat befutó családok történetéhez sem a Bécs–magyar vidék, sem az osztrák–magyar érdekek, felfogások, magatartásformák nem feltétlenül perdöntőek. Az ellenszenves magyar és a rokonszenves osztrák szereplők cselekvései rétegzik a történéseket, a Baradlay Kazimir végakaratában[16] megjelölt politikai és személyes következményekkel járó kijelentések-utasítások

16 Baradlay Kazimir konzervatív szemlélete rokonítható az *És mégis mozog a föld* a legkevésbé sem ellenszenves nádoráéval. Csakhogy a nádor a magyar nemzeti ébredés mellett a nemzetiségek hasonlóképpen nemzeti ébredésére figyelmeztet. Ennek *A kőszívű emberi fiai*ban még nincs nyoma, utalásképpen kerül elő, hogy a nemzetiségek (persze nem a szerbek meg a horvátok) a magyarokkal együtt küzdöttek. Jókai a névadással is jellemez. A „kőszívű embert" a németes-szlávos Kazimirnak nevezi el, a magyar változat Kázmér lenne. Ez a kortárs olvasókat Batthyány Kázmér (1807–1854) 1849-es külügyminiszterre emlékeztetné.

alapján vonódik be az európai környezet (Szentpétervártól Bécsig), a bécsi és a magyar forradalom, a hadjárat (melynek során Palvicz kötelességteljesítése a heroizáló elbeszélés része). Kérdés, Baradlayné regény eleji elhatározásában mennyire tudatosul vállalásának politikai következménye, az elbeszélésben eleinte a személyes vonatkozások látszanak hangsúlyosabbnak, Aranka és Ödön szerelmi románcának boldog befejezését elősegítendő; utóbb azonban fiainak hazahívásakor már nyilvánvaló lesz politikai elkötelezettsége. Éppen ezen a cselekményszálon fut egy, az ellentétekre kihegyezett történés: Alfonsine és Baradlayné rejtett küzdelme, mely csupán két alkalommal fogalmazódik meg világosan.

Előbb azonban az ellentétek (és párhuzamok) néhány, jelentéktelennek tetsző részlete. A Baradlay-ház patinás méltóságával szemben a Plankenhorstéké (a hangos estélyek ellenére) szegényesnek tűnhet, az ódon ház földszinti szobáit kiadták boltoknak. A látszat mintha uralkodna a talminak bizonyuló gazdagságon. A Plankenhorst-ház „fényűzés"-ének alapjául a nagybácsi vagyonának megöröklési lehetősége szolgál. Magatartásuk fő jellemzője a megtévesztés, olyasminek a rejtegetése, amit a legszívesebben önmaguk elől is elrejtenének. A mottóban idézett jellemzés, Alfonsine leírása, így folytatódik:

> De milyen sötét lélek lakott ez angyalarcon belül.
> Ez a két ragyogó, égszínkék szem balcsillagzat volt: minőről azt mondta az asztrológia:
> „Aki a csillag alatt útra indul, elvész az!"

(Emlékeztetnék Ödön oroszországi hazaútjára, a két pár csillag – szem – vezérli: Arankáé és anyjáé.) Nem kerülheti el figyelmünket, hogy a jellemzés a „transzcendenciá"-ba csap át (angyal-ördög), a titokregénynek megfelelően szüksége van démoni elemre. Haynau szerint is: „Hisz az nem nő, hanem ördög." Ez megfelel Victor Hugo groteszk-felfogásának, a csillogó vagy szentséget sugalló külső és az ördögi belső ambiguitása *A párizsi Notre Dame* történéseit határozza meg, akár Ruy Blas titkári szolgálata és szerelme a királyné iránt, Triboulet bohóckodása és atyai jósága szintén e körbe sorolandó. Estellának és kecskéjének attribútumai egymással ellentétesek, a cselekmény során külső erők látják a sztereotípiákat erre a párosra. Ehhez képest Edit képtelennek tetsző cselekvéssorozatát Richárd mentésére az elbeszélő indokolni igyekszik, olyan kiszámítottságot, ravaszságot és tettre készséget tulajdonít a leánynak, melynek magyarázata öntudatra ébredésében, Richárd iránt érzett szerelmében leli indoklását.[17] S ha Alfonsine démoni magatartása[18] nem utolsósorban beteljesületlen (és kielégítet-

17 Illik ide Négyesy megállapítása: „A biztos jellemrajzzal […] úgy vagyunk, hogy inkább a jellemfejlesztés nem biztos és egységes Jókainál, de lélekrajz van nála s jeleneteiben, minden személy lélekrajza oly elevenséget és kölcsönös feszültséget mutat és általában oly biztos, hogy az olvasónak akárhányszor a legnagyobb élvezetet okoz." *I. m.,* 112. Edithez hasonló tettre kész leányalak jelenik meg *A kis királyok*ban és a *Tégy jót* c. kisregényben. A gyermekifjú (lányka) bölcsessége igen régi toposz (puer senex).

18 Alfonsine-hoz hasonló Athalie *Az arany ember*ben, Szunyoghy Ozmonda a *Szeretve mind a vérpadig* c. regényben.

len) szerelmi szenvedélyéből következik; cselekvéseivel Edit sem marad el mögötte, csakhogy áldozatvállalásával nem romlásba dönt, hanem életet ment. Alfonsine színjátszása megtéveszti Baradlay Jenőt, elhiteti önnön kiszolgáltatottságát, őszinte érzelmeit, a bécsi forradalmárok előtt patriótaként viselkedik – leplezetlenül csak ritka pillanatokban mutatkozik (Palvicz halálhírét meghallva, leveti álarcát, bosszúvágyát érleli), Edit önuralmával és véghez vitt tettével tűnik ki (a Richárd üldözésére szánt Palvicz csapatát téveszti meg); Alfonsine félelmetes dühkitörésének pillanatában is megőrizni látszik nyugalmát, kettejük jelenete (Antoinette itt csak statisztál) a démoni és az angyali jellem összecsapása, mely a realizmust igénylő esztétika nézőpontjából bizonyára megrovást érdemel (a romlatlan gyermek, a megronthatatlan kiskorú Dickens regényeinek is szereplője). A 19. században fölmerült, hogy a regény az eposzt váltja le (vö. a tézist a polgári kor eposzáról), ám ezt kevéssé alkalmazhatjuk a titokregényekre. Azok dramaturgiája szerint olyan epizódot fedezünk föl *A kőszívű ember fiai* néhány jelenetében, mely szerint a végsőnek tekinthető konfliktus, a lelepleződés előtt még feltétlenül szükséges egy, a szereplők teljes félreértését tanúsító (eposzba semmiképp nem illő) fejezet. Ezt megfontolva tovább érvelhetünk mind Edit jellemének, mind a följebb említett jelenetnek elfogadhatósága mellett. Victor Hugo regényeiben is föllelhetjük a bűnös környezet által meg nem fertőzött, mert megfertőzhetetlen személyiségeket (Estella, Cosette), a titokregényekben meg éppen az efféle figurák vannak ugyanígy áldozatul kiszemelve (Twist Olivér), mégsem esnek áldozatául (csak majdnem), mivel a rejtély feltárulása nemcsak (a jellemet próbára tevő) hányattatásaikra kínál magyarázatot. A leegyszerűsítettnek tetsző, de az elbeszélés logikájába beleillő személyek egymás ellen feszülő végletessége tartja fenn a cselekmény feszültségét. Mégsem leegyszerűsítve a „mesei" jó–rossz megoszlásban méretnek meg az elbeszélő mérlegén a cselekvések, hanem két végakarat, a részben publikus apáé és az elrejtett titok, az egykori vétek miatt veszélybe került Plankenhorst-örökség a kiindulópontja a történéseknek. *A kőszívű ember fiai* cselekménysorozatában kaland és idill váltakozik, mind Ödön és Aranka, mind Jenő és Alfonsine kapcsolatait tekintve, a titokregényi szál Edit és Richárd első olvasásra bonyodalmas, utólag tekintve összefüggő események egymásutánjában. Természetesen a másik két Baradlay fiú sorsa sem függetlenedhet a „titokregényt" mozgató, számunkra feltáratlanul maradó machinációktól, de a három fiú életének alakulását Baradlayné és Alfonsine „küzdelme" határozza meg. Alfonsine a két idősebb fiút elveszejtené, a legfiatalabbat magához láncolná; Baradlayné a végakarattól eltérően intézi a fiai sorsát, majd a két ifjabbat kimenti abból a (katonai és érzelmi) cselszövényből, melyet nem láthatnak át, melynek az asszonyi beavatkozás nélkül áldozatai lennének. Baradlayné és Alfonsine személyesen csupán a regény befejező jelenetében találkoznak, addig legfeljebb hírből ismerhetik egymást. Baradlayné elhatározása szabja meg fiai útját, Alfonsine magatartásával hasonlóképpen jelölné meg Jenő, majd Richárd pályáját. Baradlayné az ellentett világszemlélet alapján az apával ellenkező cselekvéssorban jelöli meg a fiúk lehetőségeit, Alfonsine-t kizárólag a maga önös – elsősorban anyagi – célja vezeti. Mindez a történelem forgandóságának van (és lesz) alávetve. Az országos és a személyes érdekeltségek találkoznak, ütköznek, a két asszony ellentétes törekvéseivel

párhuzamosan alakítja a történelem a személyes sorsokat. Ennek a történelminek és személyesnek párhuzamai, esetenként szétválásai hátterében a két végakarat, a két örökség teljesítése, tagadása rejlik. A folyamatoknak a szereplők tevőleges részesei, egyben kiszolgáltatottjai: Ödön és Richárd részt vesz a szabadságharc csatáiban, életben maradásuk azonban egy másik személynek (Pál úrnak, illetve Alfonsine-nak, sejtetve Ramiroff Leoninnak) köszönhető, majd a végzetesnek bizonyuló névcsere jelzi, miféle véletlenektől függ élet és halál. Alfonsine nemcsak azzal ítéltetik bukásra, hogy merő bosszú, a feljelentésben örömöt, kétes elégtételt lelő rosszindulat irányítja tetteit, hanem azzal is, hogy túlértékeli befolyását, nem számol a véletlennel, így annak a talán egyetlennek halálát okozza, aki mindennek ellenére őszintén szerette, s szereti halálba indulásakor is. Eközben Baradlayné folytatja vitáját a képpel, nem sejtve, hogy készülőben van ama „közbenjárás", amely az egykori házastársak vitájában egykor közvetített.

Különféle élettervek bukkannak föl a regényben, csakhogy ezek nem olyanformán teljesülnek, ahogy elképzelték. A történelem, melyet a szereplők fölismerni és irányítani szeretnének, a maga narratíváját érvényesíti, a legjobb esetben engedi csupán meg a személyes elképzelések részleges megvalósítását. Plankenhorsték ügyeskedése, manipulációs technikája csak látszatra sikeres, Richárd meglepetésszerű megjelenése a szalonban szétfoszlatja reményeiket: a történelem nem egészen abba az irányba tart, ahogy ők azt kigondolták, a személyes sorsot tekintve majd egy újabb végakarat teljesítése semmisíti meg az élettervet. A szabadságharc bukásával Ödön belső emigráns lesz, akinek a családi ház védettsége ideig-óráig szolgálna menedékül, ha egy „elírás" – mint láttuk – nem segítené megmenekülését. Viszont az, aki lényegében kimaradt a történelemből, aki Bécsből távozván függetlenségét mentette meg, hogy aztán passzivitásával őrizze a családi ház nyugalmát, akaratán kívül mégis történelmi személy lesz, akarata ellenére vértanú, magára vállalván, amit nem volt sem terve, sem módja elkövetni. A történelem „csele" (nem az ész csele, nem a szenvedély indul ezúttal harcba) maradéktalanul érvényesül: a szabadságharc katonái tovább élnek, az otthon maradó, semmiféle, a megtorló hatalom által felróható cselekedetet el nem követő Jenő golyó általi halált hal. Semmiféle élettervéből nem következhetett a történések ilyetén alakulása, erre sem Baradlayné, sem a megtorló hatalmat szolgáló-sürgető Alfonsine nem számít(ha)tott.

Ha az eposzokban a kiismerhetetlen, megosztott szándékú istenek küzdelme képződik le, az istenek döntése szabja meg győztes és vesztes sorsát, Jókai regényében ennek az isteni döntésnek csak ritkán tapasztalhatjuk meg földi jelenlétét, pl. Lánghy Bertalan sorsában. Ehelyett a történelmi eseményekben a maga ereje és hite szerint részt venni képes személyiség kénytelen rádöbbenni a maga végességére, nemegyszer kiszolgáltatottságára (jó példa erre Ödön elfogása, majd szabadulása), az események igazi természetére ráismerés nem adatik meg a személyiségnek. Ezt csupán az utólagosság két évtizedes távlatából tudhatja az elbeszélés és az elbeszélő, aki nemegyszer mindent tudni látszik (Haynau fejgörcsét, Alfonsine machinációit), máskor kölcsönzi e mindentudást egyik-másik szereplőjének. Jó példa erre a regény elején és végén felbukkanó zsibárus Salamon (egy zsibárus mint mindentudó elbeszélő: nem rejlik ebben

legalább némi irónia az elbeszélői kompetenciával szemben?),[19] aki az elején még csak annyit árul el magáról, hogy nem egészen titok előtte Richárd magánélete, a regény végén azt is tudatja, hogy a „titokregény"-nek ő a megfejtője, a Plankenhorst-ház rejtélyének megoldását adja. Hogy a regény elején a Richárdnak adott kardnak szerepe lesz a Palviczcal vívott küzdelemben, szintén nem hagyható figyelmen kívül. Ezúttal azonban egy korábbi előfeltételezésemre emlékeztetek. E helyen nem azt hangsúlyoznám, hogy Salamon elbeszélésében újrajátssza Edit és Richárd, valamint a Plankenhorst hölgyek „regény"-ét, megvilágítván, miféle erők igyekeztek történelmet és történetet csinálni, hanem arra kívánok nyomatékosan utalni, hogy ez a Jókai-regényt csak részben átszövő, a későbbi műveiben olykor főszerephez jutó „látszat és valóság" hogyan példálózik mint fölszíni és mélyebb világértelmezés.

A zsibárus „látszólag", ismert foglalkozásához híven (Dickens egy regénycímét kérem kölcsön) az ódon ritkaságok boltjában tevékenykedhet. Aki betér hozzá, a földszinten kacatgyűjteményre bukkanhat, kuriozitás-kabinetre, ahogy valaha nevezték. E bolt berendezésének felel meg Salamon bőbeszédűsége, körmönfontsága, amelyből csak néha villan ki, többet tud, mint amennyit elárul. Az üzletecskének azonban van egy lépcsője, mely a felső emeletre vezet, s a fönti szobába benyitva ugyancsak elámulhat, aki oda bebocsáttatik. Igazi műgyűjteményre lelhet, kincsekre, valódi értékekre; hiszen Salamon nemcsak az, akinek látszik, hanem valaki más is, akit Bécsben és külföldön „bizonyos" körök ismernek, akinek (akár felsőbb körökkel) számottevő összeköttetései vannak. A felszínes látás megelégszik a *lent*tel, az ódon ritkaságok boltjával, mely kétségkívül létezik, és nem fedi föl, hogy más is van. Ehhez az emeletre kell fellépni, rányitni a fentre, az értékekre, melyek rejtettségükben sem káprázatok: vannak, léteznek. Ez a fent–lent, látszat és valóság a történet elbeszélésével a Plankenhorst-ház megfelelője (lenti boltok, fenti csillogás), de allegóriájaképpen is felfogható, mely rokonul azzal a történelemmel, amelybe a szereplők belevetik magukat, amelynek változásait, forgandóságát elfogadni kénytelenek. Baradlayné létrehozná a maga ellentörténetét, és jó darabig sikereket könyvelhet el, Alfonsine ugyanezt teszi, neki is ellentörténete van, csakhogy az ő narratívájába olyan titok ékelődött, amelynek jegyében él, bármikor lelepleződhet. S amikor úgy véli, eljött az ő ideje, éppen közbeavatkozása téríti ki az események várható menetét, fordítja ellenkezőre az ítélkezést. Baradlayné a döntő pillanatban nem ismeri föl talán legkedvesebb gyermeke tettének lehetséges mozgatórugóját, alaposan félreértelmezi távozási szándékát. Alfonsine rossz pszichológusnak bizonyul, amikor Haynauval közli azonnali fölmentését. Mindkét asszony a maga szempontjából a *látszat* szerint helyesen cselekszik, Baradlayné nem ismervén a Jenő által olvasott levél tartalmát, Jenő magatartására egy korábbi, nem látott, talán Jenő által elbeszélt lehetőséget olvas rá, olyan ismétlődést feltételezve, amely nem *látszik* ellentmondani a helyzet logikájának. Alfonsine nemkülönben érti félre Haynau reakcióját: el sem tudja képzelni, hogy a véres ítéleteket sorozatban szállító Haynaut vérig sérti a bécsi döntés, amellyel a megtorlást az ő számlájára akarja írni, ironizáló döntéssel mintegy elébe megy a felmentésnek, az

19 Fried, *„becsületes embernek lenni…", i. m.*

ígért halálos ítéletek helyett kegyelmet gyakorol. S hogy iróniája tévedhetetlenül a célba érjen, Alfonsine-t megtéveszti a névsorral, melyben Richárd neve pirossal alá van húzva. Mindkét esetben a következtetések természetesnek tűnő logikája mond csődöt, az események nem mindig kiszámíthatók, nem minden esetben az történik, aminek látszólag a legnagyobb az esélye.

Az ismétlődésekre újólag felhívnám a figyelmet. Jenő kap egy levelet, majd ír egy levelet. A hadbíró közli Richárddal szabadlábra helyezését, a jelenet a változó kontextus szerint újra lejátszódik a Plankenhorst-szalonban – Richárd előadásában. Kitérőképp jegyzem meg, hogy a leghősiesebb szerep nem a küzdő felek legbátrabbjainak jut; az elcsendesülő, elnémuló események más műfaji megfontolások szerint szerkesztődnek meg. Eszerint az „eposzi" elszánás, írói stratégia felszámolná magát? A megkerülhetetlen történelmi fordulatokban az események szoros egymásból következése időnként helyet ad a kiszámíthatatlannak, a véletlennek. Sem Baradlayné, sem Alfonsine nem azt tervezte el, ami bekövetkezett. A Baradlay fiúkkal sem élettervük szerint alakultak az események.

Az *írói* terv mintha nem olyképpen realizálódna, ahogy egy „kötelező"-vé váló műtől elvárható lenne. Eszerint mindazok (nem voltak kevesen, nem pusztán néhány évtizedre szólt a minősítés), akik elsősorban az „eposzi" vonatkozások regényi megvalósulását vélték *A kőszívű emberi fiai* fő jellemzőjének, egy szűkebb körű nemzeti narratíva keretei között látták, talán nem tévedtek olyan nagyot, a nemes ellenfél, az önfeláldozás belefér. Csupán eltekintettek mindattól, ami e narratíva körén kívülre került. Pusztán a heroikus és heroizáló történésekre vetették figyelmüket, s részben kisebb jelentőséget tulajdonítottak, ha tulajdonítottak, a romantikából is értelmezhető titokregényi vonatkozásoknak, s részben a zsánerfigurák benépesítette epizódokat inkább feszültségoldó technikának minősítették, noha a folytatásos regényben elfoglalt helyük sem jelentéktelen. Persze a regény jó darabig lehetőséget nyújt arra, hogy regényeposzként olvassák (az *Egy nemzeti hadsereg* fejezettől), főleg akkor, ha az odavetettnek tetsző, a valósként funkcionálót a látszattal elfedő mozzanatok az értelmezésben nem kapnak szerepet.

Ezután azt szeretném bemutatni, hogy egy jelenetben miféle szövegi instrukciók térítenek el a leegyszerűsítő értelmezéstől; milyen, nem puszta elszólásként fölfogható elbeszélői megnyilatkozások olvasandók össze szereplői szólamokkal. A cselekmény színhelye a kórház, ahová behozzák Alfonsine-t, Baradlayné éppen látogatóban van az általa alapítványi hellyel segített intézményben, melynek színhelye Pest vagy Buda. Richárd nevelt fiát a fináncc-hivatalban helyezte el, Bécsben nem lévén ismerősei, Pest-Budán meg bizonyára igen. Alfonsine az elvesztegetett palotából fiához utazik, hogy segítséget kapjon. Az ifjú Palvicz azonban elmenekül előle; ekkor esik össze az utcán Alfonsine. Az idők változatával újjászerveződő társadalmi-társasági rendben Baradlayné már betölthet közéleti szerepet, jótékonykodhat. A mottóban idézett sort az alábbi leírás előzi meg: „Az egyik úrhölgy magas, fennkölt alak volt; halovány, szép matrónaarc, mely ifjúdadnak volna még mondható, ha minden ezüst nem volna már rajta, haj és szemöldök és szempillák. Pedig a szemek még most is oly ragyogók, tele fénnyel, tele lélekkel." A másik „úrhölgy"-et az utcáról szedték össze, betegen hozták

be. „A beteg nő arcán két tűzfolt gyullad ki ez alak láttára. Megismerte a közeledő nőt. Baradlay Kazimirné az." A szőrszálhasogató, nem teljesen jogosulatlan kritika közbevethetné: hogyan ismerhette meg? Sosem látták egymást. (Ilyen jellegű kifogás a későbbiekben is fölmerülhet. Egyelőre azonban olvassunk tovább.) Az orvos felvilágosítja Baradlaynét, ki fekszik a betegágyon. „– Az nem lehet! Én ismertem azt a hölgyet közelről. Az egy ideál szépség volt." A szereplők ragaszkodnak ahhoz, hogy (noha sosem találkoztak) ismerték egymást. Nagy valószínűséggel Jenő elbeszéléséből – próbáljuk meggyőzni az okvetetlenkedő ítészt. Más kérdés is időszerű. Miért fordítja Baradlayné a szót franciára? Nem tételezi föl egy szalon ünnepelt szépségéről, a jó társaság úrhölgyéről, aki a maga köreiben grande dame volt, hogy ért franciául? Magyarul bizonyára nem, honnan is tudna; a Baradlay fiúk Bécsben szolgáltak, kellett tudniuk németül, Alfonsine (és Edit társaságában) nem volt megértési problémájuk. Richárd Salamonnal is (hogyan másképp?) németül beszélt. Rideghváryval talán magyarul. Csakhogy a társaság nyelvéről nem szükséges beszámolnia az elbeszélőnek, oly magától értetődő, hogy Bécsben németül társalogtak, s talán időnként franciára fordították a szót. Erre utal a folytatás: „A beteg pedig ért franciául, s a szóknál elsápad az arca. / Tehát annyira el kellett veszítenie magát, hogy még csak el sem hiszik neki, hogy ki volt…" Egyébként Antoinette és Alfonsine beszélgetésében van utalás arra, hogy franciául is beszélnek: Antoinette Editről mondja, hogy *indomptable* (fékezhetetlen).

Itt tanácstalan lettem. Baradlayné meglehetősen kegyetlen elszólása egyben tökéletes diadalának kinyilvánítása a „vetélytárs" bukását látva? De ezt akarja-e? A fejezet hátralévő részében az ellenkezőjéről győz meg. Igaz, Alfonsine semmiféle eszköztől nem riadt vissza, hogy a Baradlaykat elveszejtse. Azt, aki párbajban halálra sebezte szerelmét, azt, akinek osztályrészül fog jutni, ami neki sohasem: a boldog családi élet, s bizonyára nem csekély keserűséggel gondolt arra, akinek menyasszonyául tudta magát. Alfonsine „ördögi" (Haynau) praktikáival szemben Baradlayné tiszta célokért tiszta eszközökkel küzd. Távol áll tőle a bosszúállás, a megalázó helyzetbe jutott, egykori ellenség továbbalázása. A feltehetőleg szájára önkéntelen kívánkozó megjegyzés önmagában indokolható lenne, de a váratlan francia nyelvű megszólalás?… Nem lenne hihetőbb, logikusabb, a helyzetnek inkább megfelelő az Alfonsine-nak idegen magyar párbeszéd? Igaz, a környezet nyelvi viszonyairól nem kapunk felvilágosítást, pusztán arról, hogy Baradlayné nem hagy föl „közéleti" munkálkodásával, s ez a fajta közéletiség tagadása egy hagyományozott életformának és életelvnek. Emlékezzünk: Lánghy Bertalan temetési beszédében nem számon kérő hangsúllyal, csupán a pontos megnevezéstől vezettetve hangzik el, miszerint a kőszívű ember nem gyámolította az elesetteket, nem gondolt a rászorulókkal. A Plankenhorst hölgyek önfeledt hedonizmusában sem volt hely a jótékonykodásnak.

A kétféle életelvet megtestesítő asszonyok olyan határhelyzetben találkoznak, amelyben ott rejlik a konfliktus lehetősége, ez végül némajátékban, hangtalanul, nem kettejük között, hanem a közös emlékek kettős felidéződésének közegében játszódik le. Az úrnő feltehetőleg folytatja a történetét franciául (?), elbeszélvén Jenőnek immár publikussá tehető önfeláldozását és ennek tárgyi emlékét, a fekete láncon hordott ólomgolyót, az egyiket, amely a kivégzésre emlékeztet. Méghozzá nemcsak a történet

elbeszélőjét, hanem azt is, aki meghallgatni kényszerül, aki érti a mondottakat. A folytatásban szerep jut egy nem felejthető levélrészletnek Jenő búcsúleveléből, amelyben ismét egy üres helyre döbbenhetünk rá. Jenő írja anyjának a kivégzés előtt: „Bocsáss meg annak, ki vádjával siettetett a sírhoz; és egykor tudasd vele, hogy nehéz tettével nagy jót cselekedett. Megkönnyítené rám nézve a meghalást."

Az természetesnek vehető, hogy a körülményeknek megfelelően Jenő enigmatikusan fogalmaz. Az azonban töprengésre adhat okot, honnan tudta (a fogalmazás e téren elég határozott, ezért nem írhatom, hogy sejtette) Alfonsine szerepét a megtorlásban. Mindenesetre a búcsúlevél egyben végakarat. Baradlayné nem sejthette (itt nyugodtan írhatom le, hogy sejthette), hogyan adja tudomására a meg nem nevezett címzettnek egykori szerelme üzenetét, nem múló szerelmének kifejeződését. Ebben a kórházi jelenetben megteremtődik erre (is) az alkalom. Csakhogy a párbeszéd másik szereplője nem Alfonsine, hanem az orvos. Baradlayné annak tudatában (?) beszéli el a fekete láncon hordott golyó történetét, hogy Alfonsine nem érti. Újabb nyelvváltásról nem esik szó. Ellenben aligha kétséges, hogy Baradlayné ismét nem teljesít egy végakaratot, nem közli Alfonsine-nel Jenő végső üzenetét. De vajon tudja-e, hogy kire célzott a legkisebb fiú? Nagy valószínűséggel: igen. Hiszen azt feltételezte: a levélben Bécsbe hívják Jenőt, a Plankenhorst-szalonba vagy Rideghváryhoz, hogy hivatalba helyezzék, mint régebben. Újra olyan mozzanat ötlik föl a regényben, amely amellett, hogy többféleképpen lehet értelmezni, az elbeszélés logikáját kétségesnek láttatja. Baradlayné nem teljesítette férje végakaratát, ezzel elhárította a veszélyt, amely fiaira leselkedett, hogy akaratuk, hajlamaik, nézeteik ellenében éljék le életüket, a legkisebbet érzelmi ráhatással térítette ki, ennek viszont – mint a búcsúlevél tanúsítja – Jenő otthon titkolt érzelmi élete szenvedte kárát. Jenő végakaratának teljesítése sem volna könnyebb „feladat", szembenézni a társasági sikereket elért, divatos hölggyel, akit Jenő távozása (minthogy egyedül Palviczot szerette, nála jobban csak társasági–társadalmi státusának fenntartását) részint kínos meglepetésben részesített, részint csábos hatalmának látványos kudarcára döbbentett rá. Ez a kudarcérzés nem szűnik meg az ólomgolyó történetét meghallva, Alfonsine-nak nemcsak korábban már összeomlott életterve részesül újabb csapásban, hanem annak szájából kell meghallania (megértenie?) cselekedetének nem várt következményét, akivel valójában „párbaját" vívta Jenő megnyeréséért.

A páros jelenet egyben az elbeszélői igazságszolgáltatás kegyetlenségének megjelenítésével zárul. Az elbeszélő az evilági-földi dimenzióból (ismét) átlendít az a transzcendentálisba, anélkül, hogy az eposzi szándék újra fölmerülne; úgy zárja le és hagyja nyitva az immár bevégződött „párviadalt", hogy a kiegyenlítődés, a sorok beteljesülése igazolja vissza a végakaratok tagadásának és teljesülésének kanyargókkal teli elbeszélését. Senki nem tudott „minden"-t, a résztudások összegződnek… „Az úrnő" elmondván az orvosnak a történetet, a legkisebb fiú emlékére alapítványt tesz, mely a másik asszony számára menedék, s erről személyesen nyugtatja meg (németül?). Ez az egyetlen közvetlen személyes kapcsolat köztük. Az „úrnő"-nek beszéde közben „dicsőülten derengett arca. Nem sírt. […] Hanem az a másik asszony ott a kórágyon a pokol minden vízióit végigszenvedte e néhány szó alatt." Mintegy a jelenetet utóhangjaként: „Az ősz úrnő tovahalad a termeken; ő pedig ott marad egyedül, lelkének soha nem alvó kísérteteivel."

A kőszívű ember fiai olvasóit nemigen zavar(hat)ta a följebb említett néhány, alig magyarázható hely. Feltehetőleg elégtétellel vették tudomásul a nemes szándékok diadalát, a gonosz machinációk okozta bukást. Hiszen a két asszony életében úgy volt párhuzamos sorsuk megannyi fordulata, hogy amikor az egyik mintha sikerei csúcsára ért volna, a másik a leszálló ágban volt, legalábbis számottevő nehézségekkel küszködött, sőt, az egyik boldogságát a másik szerencsétlenségnek érezte és megfordítva. Így a cselekvések közvetlenül vagy közvetve a másik ellen irányultak. S ha nem találkoztak is, közvetve sejthették a másik szándékát, a Baradlay fiúkon keresztül érzékelték az asszonyoknak a fiúkra tett hatását. Ilyen módon helyezhetők a történések középpontjába: saját jogon és a Baradlay fiúk jogán. Ennek nem feltételezése, hanem a cselekményben létrejövő helyzet- és önértékelés/értelmezés irányítja a két asszony (mindig kockázatos) akcióit.

A párhuzamosságokba rejtett ellentétek szinte a regény minden eseménysorát áthatják, Rideghváry és Baradlay Ödön jelenetei, Bécs mint a lelkes forradalmárok és a csőcselék városa, a veszélyeket rejtő és segítő természet, Salamon üzletének lentje és fentje… Akad még bőven szembesíteni való; ezúttal az Alfonsine–Palvitz és az Edit–Richárd kapcsolat alakulására utalok. Alfonsine elveti magától a gyermeket, ám nyomoztat Richárd után, így tudja meg, hogy Richárd egy előtte ismeretlen gyermekről gondoskodik. A szembesülés drámai pillanataiban Richárdot zsarolná tudásával, (ismétlek) Edit a jelenet végén vállalja az ismeretlen gyermeket. A kétféle magatartás kontrasztja egyben megalapozza a későbbi fejleményeket, Salamon híradása pedig egyfelől helyzetmagyarázat és leleplezés, jövendölés és jóvátétel, másfelől egy korszak lezárulása; a hősi korszakot (Baradlay Richárd katonáskodásának időszakát) felváltja a pénz korszaka (Baradlay Richárdnak polgári állást kell vállalnia); s míg az előző korszakban tág tere nyílt a Plankenhorst hölgyek hedonista életvitelének, az új korszakban a pazarlás bukáshoz, csődhöz vezet. Az eposzi kor visszavonhatatlanul a múlt – a jelen meg a jövő a Berend Iványoké lesz.

A kérdés: hol, mikor dől el a két asszony párviadala? Egy szinte mellékesnek tetsző mondatot érdemes kiemelni. Palvicz a halálos ágyon beszéli el a végakaratának teljesítésére vállalkozó Richárdnak: „A gyerek nyakán egy zsinóron kettétört rézpénz fele csüng, a másik fele az anyjánál van. – Ha még el nem hajította azt." Egy lépéssel hátrébb lépve: a kétfelé tört emléktárgy a birtokló két fél időn és téren túli összetartozását hirdeti. Ha hosszabb távollét után találkoznak, ráismerhessenek közösségükre. Valójában az antikvitásból üzen a két fél által őrzött, kettétört emléktárgy „legendá"-ja, az egymásra ismerések eszközként funkcionáló darabja, amelyet akár szó szerint, akár az irodalomban meghonosodott nevén, *szümbolon*nak, jelképnek (latinul *symbolum*nak) nevezünk. Két darabra tört felismerési jelként tartották számon a régi görögök, a *szümballein* azt jelenti: 'összetartozni'. Azt állíthatjuk, hogy e (köz)tárgyi jelentés valami magasabbra vonatkoztatható, e tárgyak a költészetben, mint azt *Szimbólumtár*unk Goethétől idézi: „mélységes jelentést hordoznak, s ennek forrása az eszményi, mely mindig valami általánosságot is rejt magában".[20] Ha ezt a regénybeli mondásra fordít-

20 *Szimbólumtár: Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából,* szerk. Pál József, Újvári Edit, Bp., 1997, 10. Az idézet forrása: Goethe, *Antik és modern: Antológia a művészetekről,* összeáll., szerk.,

juk át, akkor egyrészt az Alfonsine és a gyermek közti kezdeti kapcsolat megszakítását konstatáljuk, Alfonsine kilép a szimbólumok meghatározta körből, ezzel nem ismeri el a maga részére kötelezőnek a szimbólumban rejlő és az összetartozásra utaló jelentést, hanem a maga számára új jelentést generál, amelyet majd a kettétört rézpénz másik tulajdonosa is megtagad. Ilyen módon esik szét az Alfonsine által végszükségében fölfedezett anya–fiú kapcsolat. Alfonsine kihull a szimbólum meghatározta világból, s a kórház szomorú realitásába bukik le. Szembetalálja magát Baradlaynéval, aki fekete láncon hordta az ólomgolyót, amelyet Jenő testéből szedtek ki. Nem a hagyományos (vagy eredeti) értelemben vett felismerési jel jut vissza Baradlayné hoz, de valami, ami fia emlékezetét sugallja; *fiúi üzenet*ként a tárgy éppen az emlékezet éltető erejével lesz több önmagánál, és Baradlayné testéhez simulva tanúsítja, mely testből vétetett. Ezáltal Baradlayné fia emlékezete révén lép be a szimbólumok világába, innen (is) árad rá a dicsőültség fénye.[21]

Ebben az értelmezésben elhalványodik annak fontossága, hogy egy egészen aprólékos vizsgálódás talál-e, ha igen, mert igen, miféle réseket az elbeszélés folyamatában; mi minden volna felróható egy a részletek hézagtalanságával törődő elemzés szerint a jelképiségbe „felemelt" beszédnek. Jókai ellen a gondatlan szerkesztés, hanyagság vádja több ízben felhangzott, ráadásul a lélektani motiválatlanság vétkében is elmarasztaltatott. S az sem mellőzhető, hogy a fordulatos, több szálon indított cselekmény egy közbevetéssel fölveti az eposzba fordíthatóság lehetőségét. Csakhogy (nem pusztán a befejező jelenetre szorítkozva állítható) mindez valószínűleg a közönséget megcélzó elbeszélői intenció; az *intentio narrationis* szintjén tematizálhatóvá válik: az *intentio operis* „másfelé" mutat.

A végső jelenetben és annak elszórt, közvetlen előzményeiben (mint Palvicz vallomásában) már egyre határozottabb utalásra lelünk az elbeszélő és az elbeszélés mögött rejtőző, nem pusztán elsődleges vonatkozásokra, nevezetesen arra, hogy a párviadalban nem csekély szerepet játszik a szimbólummá váló „szerződés" tagadása és elfogadása. És ha jobban odafigyelünk a hol a szereplőtől, hol az elbeszélőtől származó (olykor rejtett) információkra, akkor az írói nyelv önmozgását, erejét, a szimbólumoknak cselekményt alakító jellegét fontosabbnak látjuk, mint azt az eddigi elemzések sugallták, ha egyáltalában sugallták. *A kőszívű emberi fiai*nak van tehát egy mögöttes világa, egy kevésbé pittoreszk, a kalandos fordulatok forgatagába belekáprázva észre nehezen vehető, elfedett „tartalma", amely Jókai romantikájához hozzáadja a jelképiségbe emelkedés sugalmazását.

Ideiglenes lezárásul (merthogy a kutatásnak folytatódnia kell) az eddigieket még inkább aláhúznám: Baradlay Kazimir haldoklásától kezdve két síkon bonyolódnak a

---

bev., jegyz. Pók Lajos, Bp., 1984, 162–163. Vö. még: „Az igazi szimbolika, ahol a különös képviseli az általánost, nem mint árny és álom, de mint feltárhatatlanság eleven, azon-pillanatnyi kinyilatkoztatása." *Uo.,* 788.

21 Emlékeztetőül: Baradlayné keresztneve Mária, Marie-ként szólítja a „kőszívű ember", leírásában dominál az ezüst, mely nem pusztán női princípium, hanem „[a] keresztény hagyomány az ezüstöt Mária alakjához köti". *Larousse: Szimbólumok lexikona,* szerk. biz. Michel Giullemot, Bethsabée Bleimel, ford. Gelléri Gábor, Bp., 2009, 132. Fia halálára emlékezve Baradlaynéban „*boldoggá szentesült* az érzés". (Kiemelés tőlem: F. I.)

történések, a látványosabb, a romantikának az olvasók előtt talán máig népszerű kalandregény síkján, mely átalakul az eposzi küzdelem történései során, hogy elégikusan fejeződjék be. A másik, a rejtettebb, melynek kiindulása szintén Baradlay Kazimir halódása, a transzcendenciába hajló, a mögöttes tartalmaké, az „égi" meg a „démoni" erőké, melynek során az elhunytról készült festmény éppen úgy szereplővé válik, mint azok a tárgyak, melyek jelképi jellegüknél fogva az összetartozás és ennek megtagadása körében hatnak vissza sorsokra. A jelképekben érvényre jutó „üzenet" vállalása versus eltitkolása, a gyermek elvetése versus visszafogadása (még ha tárgyi emlék alakjában is), az öncélú hedonizmus versus önfeláldozás egy magasabb ügyért, az eposzi gondolatra ráépülve, egyben annak korszerűsítését is elvégezve osztja ki a szerepeket a regényfigurák között, emeli a cselekményt a pillanatnyi-kortársi időszerűségből, a különösből a szimbolikusba, az általánosba (Goethe). Ebből a perspektívából szemlélve leegyszerűsítésnek hat, ha pusztán a nemzeti nagyelbeszélés „kötelező"-jeként olvassuk a regényt.

Az elsődlegesnek tekinthető, kalandos eseménysor nemcsak a humoros jelenetekkel szakad meg, hanem a titokregényi mögöttes regénnyel is; hogy a váratlanul fölmerülő jelképi jelentés részleteződjék, cselekményesedjék: az utolsó jelenetben aztán a két úrhölgy (a leírásban jelenlévő attribútumaikkal) képviseljenek önmaguknál többet. Szimbolikusat. Itt is fölvethető az *intentio auctoris* szerinti értelmezés lehetősége, amelynek alapján jutott a regény a „kötelező"-k közé. Nemcsak ennek mindig bizonytalan tolmácsolása, hanem az elbeszélői tervnek nem ellenében munkálkodó, mégis annak logikáját következetesebben, differenciáltabban és szélsőségesebben érvényesítő *intentio operis* erőteljesebbnek bizonyul, s létrehozza a regény mögé rejtőző regényt, amelyben (mint volt róla szó) a nyelv önmozgásával elhárítja a romantika vagy az érzékenység sztereotípiáinak esetleges dominanciáját, és a jelképesbe utalja azt, amivel *A kőszívű emberi fiai* túllép a kalandregényi heroizáláson. S egy korszakról, ennek múlt jellegéről meg egy korszakváltásról szó fordulatos történetet. A történet többfelé mutatkozik nyitottnak. Lezár egy elbeszélésmódot, de nem véglegesen. Az elbeszélés elemei változatos formában élnek tovább az életműben.

KOROMPAY H. JÁNOS

Az Arany János által 1834-ben készített prédikáció[1]

A nagyszalontai múzeum őrzi Arany János munkásságának legkorábbi kéziratát, amelynek tartalma még ismeretlen a szakma és a tágabb közönség számára. Leírása szerepel a kritikai kiadásban, a nagyszalontai iratok Dánielisz Endre által összeállított jegyzékében: „füzetalakra hajtogatott, összevarrt" levelekből áll, a prédikáció textusának megjelölésével,[2] első oldalainak képét pedig a Magyar Irodalmi Lap című honlapon láthatjuk.[3] A prédikációt Arany János 17 éves korában írta le: 1833 és 1836 között a debreceni református kollégiumban tanult, de annak költségeit nem tudta kifizetni, így 1834 márciusától 1835 áprilisáig Kisújszálláson tanított, abban az iskolában, ahol a későbbi református püspök, Török Pál volt a rektor-igazgató.[4]

A címlapon szereplő *Communes* a latin *loci communes* rövidítése lehet, amelynek jelentése: 'közösen elfogadott teológiai tételek'. A *Közönséges Tanitás* pedig mindenkihez szóló, vasárnapi tanítás, mint ahogy Csokonai Vitéz Mihály Csurgón írt prédikációjának címe is *Közönséges Tanittás* volt.[5] Lényeges a megjelölt időpont: november 3., azaz hétfő, tehát a tanítás első napja, mert az akkori iskolai év november 1-jén kezdődött és húsvét előtt ért véget, második féléve pedig szeptember 15-éig tartott. Arany János tehát az 1834-es tanév kezdetén írta le a prédikációt.

A címlap hátoldalán szereplő héber írás Bányai Viktória szakértői véleménye szerint nem szöveg, hanem betűgyakorlat, amelynek nincsen kapcsolata a prédikáció bibliai versével. Az elemzés tárgya a Prédikátor könyve I. fejezetének 14. verse: „Láttam minden dólgokat, mellyek lesznek a' nap alatt, hogy mind ezek hijába valóságok, és a' Léleknek gyötrelmei."

* A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének tudományos tanácsadója, osztályvezető.

1 A prédikáció bemutatása 2017. március 2-án Nagyszalontán, az Arany János-emlékévet megnyitó első rendezvényen, az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet tudományos ülésszakán történt. Készült az OTKA NKFI 108.503 sz. pályázat támogatásával.

2 Arany János, *Hivatali iratok 1: Nagyszalonta – Nagykőrös – Budapest (1831–65),* szerk. Keresztury Dezső, s. a. r. Dánielisz Endre, Törös László, Gergely Pál, Bp., Akadémiai, 1966 (Arany János Összes Művei, 13), 466. Jelzete: Nagyszalonta, Arany János Emlékmúzeum, 34. 21×13 cm, 8 fol.

3 http://www.irodalmilap.net/?q=cikk/arany-janos-kezirata-koezoenseges-tanitas–6 (letöltés: 2017. 04. 06). Az első kép alatt Kisújszállás helyett Kiskúnszállás szerepel, a modernizált átírásban több hiba található.

4 Vö. Dénes Szilárd, *Arany János kisujszállási tanítósága,* BpSz, 49[1921], 185. kötet, 49–62.

5 Csokonai Vitéz Mihály, *Szépprózai művek,* szerk. Szilágyi Ferenc, Szuromi Lajos, s. a. r. Debreczeni Attila, Bp., Akadémiai, 1990 (Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei), 153–158.

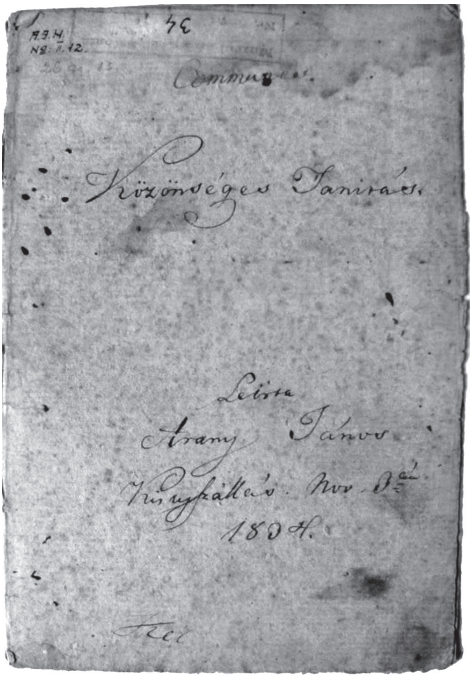

A kézirat kiadatlan voltát elsősorban az magyarázza, hogy a kutatás nem tudott választ adni a következő kérdésekre: 1) Milyen célból keletkezhetett ez a szöveg? 2) Mit jelent az, hogy Arany János „leírta": másolást vagy bizonyos mértékben önálló munkát? 3) A prédikáció milyen kapcsolatban van az ő életművével? Az első kérdésre csak feltevéseink lehetnek: esetleg legáció volt a megbízatás célja, de erre nézve semmilyen dokumentum nem maradt fenn; inkább föltehető azonban, hogy homiletikai, azaz egyházretorikai gyakorlatként kellett elkészíteni ezt a szöveget.

Mit jelenthet az, hogy Arany leírta? Erre a kérdésre már több bizonyossággal adhatunk választ. Egyrészt maga a szöveg árulja el, hogy nem pusztán másolásról van szó: ezt a következő javítások bizonyítják. Három példát idézek: Néró nem „palotájának szegletébe", hanem „legrejtekebb hellyébe kereste a' soha fel nem talált nyúgodalmat"; másodszor: a vallás és (az itt erényt jelentő) virtus, amelyek „állandó javai az életnek" nem „a' síronn tul", hanem a „halál után is meg maradnak"; harmadszor pedig: a halál jeleinek felsorolásában a szemek nem „el lankadnak", hanem „bé esnek". A stiláris korrekciók tehát önálló fogalmazást jelentenek.

A prédikáció tanítása nem a Kölcsey Ferenc által írt *Vanitatum vanitas* című verséé, amely szerint Salamon tanítása az, hogy

> Mikép széles e' világon
> Minden épűl hitványságon,
> Nyár és harmat, tél és hó,
> Mind csak hijába való![6]

– hanem „azok a' dolgok, mellyeket az emberek úgy néznek mint fő czélt csak mellesleg valo eszközök azok hoz képpest, mellyekbenn az valódi tsupa bóldogság áll, és azok ezekhez képpest merő hijába valóságok és a' léleknek gyötrelmei". Tehát nem minden hiábavaló, hanem csak azok, amelyeket a valódi értékek pótlására választottak.

6 Kölcsey Ferenc, *Versek és versfordítások*, s. a. r. Szabó G. Zoltán, Bp., Universitas, 2001 (Kölcsey Ferenc Minden Munkái), 116.

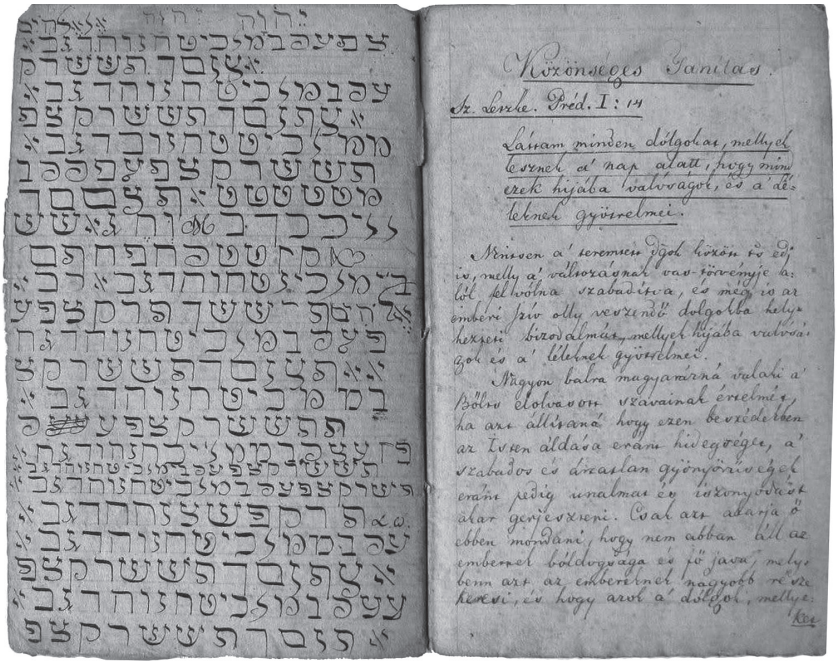

Kölcsey versének jelentése az ő számára, mint erről Tompa Mihálynak beszámol, máskor csak tréfa volt, 1859-ben, az Ausztria, Piemont és Franciaország között kitört háború idején azonban – a református istentisztelet „hiszem, vallom és követem" szavaival – másképp látta, fejből idézve a költeménynek nem utolsó, hanem utolsó előtti versszakát. A „Sorssal, virtussal, nagysággal" sor helyett levelében „Sorssal, kincscsel, méltósággal" szerepel, a prédikációnak azt a részét idézve fel, amely a boldogság akadályairól szól, hiszen a kincs és a méltóság ezek közé tartozott.[7]

Az, hogy Arany nem *írta,* hanem *leírta* a prédikáció szövegét, valamilyen előzményt sejtet. Sikerült megtalálni a kézirat egyik fő forrását: négy évvel korábban, 1830-ban a Vörösmarty Mihály szerkesztette Tudományos Gyüjteményben Jerémiás (később Jeremiás) Sámuel református lelkész terjedelmes tanulmányt közölt *Az ember' boldogságának Feltételei* címmel.[8] Ez is hivatkozik a Prédikátor könyvére, amelynek központi üzenete megegyezik Arany prédikációjának alapversével: „E'kor tekinték minden én dolgaimra, mellyeket tselekedtenek vala az én kezeim, és az én munkámra, mellyet szorgalmatossággal szerzettem vala; imé pedig ezek mind hijába valóság, és a' léleknek gyötrelme, elannyira, hogy nintsen a'nak semmi haszna a' nap alatt" (II. 12).[9]

7 Arany János levele Tompa Mihálynak, 1859. június 4. = Arany János, *Levelezés (1857–1861),* szerk. Korompay H. János, s. a. r. Korompay H. János, Bódyné Márkus Rozália, Jankovits László, Bp., Universitas, 2004 (Arany János Összes Művei, 17; a továbbiakban: AJÖM XVII), 305.

8 Jerémiás Sámuel, *Az ember' boldogságának Feltételei,* TudGyüjt, 14(1830)/10, 3–43.

9 *Uo.,* 7–8.

A két szövegnek megegyezik logikája és szerkezete. A tanulmányban a boldogság akadályai: az elégedetlenség, hiúság és önzés, valamint a szerencsétől függő gazdagság, társadalmi tisztség és a kötelességeinket kizáró gyönyörűségek keresése.[10] Arany esetében pedig: „Azokról a dólgokról, a' mellyekben a' bőlts hijába keresi a' bóldogságot és a' mellyekről azt mondja, hogy azok a' léleknek gyötrelmei": a gazdagság, rang és hatalom, valamint a gyönyörűségekben való elmerülés. A tanulmány szerint a boldogság feltételei között szerepel a teljesített kötelesség, a sztoikus mértékletesség és az erényt jelentő virtus.[11] A prédikáció szerint pedig az élet nem mulandó, hanem állandó javait a vallás tanításának, a jócselekedeteknek gyakorlása, a vallás és az erény jelenti. Jerémiás Sámuel tanulmánya nemcsak az Arany-kéziratnak, hanem a folyóiratszerkesztő Vörösmartynak is forrása lehetett. *A' merengőhöz (Laurának)* írt vers híres sorai: „Mi az, mi embert boldoggá tehetne? / Kincs? hír? gyönyör?" ehhez a gondolatmenethez kapcsolódnak.[12]

A magasabb társadalmi polcra törekvés által nem lehetünk boldogabbak, hirdeti a tanulmány, mert „a' nagyoknak sokkal több bajaik és tűnődéseik vagynak, mint az alatsony sorsúaknak, és szegényeknek" –– „nem külömben mint a' magas hegyek' tetején lévő fák szüntelen ki vagynak téve a' szélveszek' és menykövek' ostromainak, a' midőn az alatsony völgyekben lévő cserjék csendes bátorságban vagynak".[13] Arany János kézirata ugyanezt és hasonló kifejezésekkel tanítja: „valamint a' magas hegyek és épűletek tetejeinn a' szélveszek, és égi háborúk dühösségei gyakrabban uralkodnak, mint a' vőlgyönn, és az alatsony kunyhók körűl". Ennek történelmi példájaként Jerémiás Sámuel Nagy Sándort idézi: „ollyan telhetetlen lévén az emberi szív, hogy minél többje van, a'nál többet kíván, úgy hogy ha a' föld' kerekségének nagy részit birná is, sírva fakadna Nagy Sándorral, hogy miért nints még más világ a' mellyet meghódoltasson?"[14] Arany János prédikációja ugyanezt teszi: „Ama hires Nagy Sándorról azt jegyzették fel a' történetkönyvek, hogy minekutánna az akkor esmeretes világnak nagyobb részét meg hódoltatta vólna, azon panaszolkodott miért nem teremtett még az Isten más világot is hogy azt is hatalma alá hajtaná".

A forrásként használt tanulmány szerint a célok eszközét nem szabad céllá tenni, így mértékletességben kell élnünk, mert „a' ki vagy kell vagy nem, eszik, iszik, csak azért mert van mit, az azon ingertől fosztja meg magát, mely az evést és ivást gyönyörűségessé tészi, sőt lealatsonyitja magát a' barmok' sorsára, czéllá tévén az életben azt, a' mi csak eszköz a' czélra".[15] A prédikáció itt is követi Jerémiás Sámuelt: „Gyönyörködni módjával a' világbann bőlts emberhez illik, de ezekbenn el merűlni, és magát a' testi gyönyörűségeknek rabúl adni, a' kivánságoknak szólgalni, ez az a' mi az embert egész a' baromig lealatsonyitja."

10 *Uo.*, 6.

11 *Uo.*, 11, 19, 28.

12 Vörösmarty Mihály, *Kisebb költemények, III. (1840–1855)*, szerk. Horváth Károly, Tóth Dezső, s. a. r. Tóth Dezső, Bp., Akadémiai, 1962 (Vörösmarty Mihály Összes Művei), 69.

13 Jerémiás, *i. m.*, 15.

14 *Uo.*, 3.

15 *Uo.*, 20.

Az elmondottak alapján azt a következtetést engedhetjük meg, hogy a fiatal Arany János azt a megbízást kaphatta, talán Török Páltól, az iskola rektorától, akinek könyvtárát tanulmányozhatta, hogy az 1834–1835-ös tanév kezdetére készítse el a Prédikátor könyve kiválasztott versén alapuló prédikációját; ehhez forrásként megkapta a Tudományos Gyüjteményben megjelent tanulmányt. Az, hogy a prédikációt „leírta", azt jelentheti, hogy összefoglalta és saját kiegészítéseivel fogalmazta meg a felhasznált forrást, esetleg más forrásokat. A munka feladat voltát igazolja a héber betűk gyakorlása is.

Ha összehasonlítjuk ezt a kéziratot és Arany János életművét, milyen összefüggéseket találhatunk? A költő levelezéséből két példát idézek. A prédikációban ezt olvassuk: „a' nagy méltoságba helyheztetett emberek szintúgy, vagy még jobbann ki vagynak téve a' veszedelmeknek, mint a' Közönséges emberek". A Gyulai Pálnak írt önéletrajzi levélben pedig Arany ezt írta saját irodalmi érdeklődésének első korszakáról: „Mindez házasságomig tartott, akkor föltettem magamban, nem olvasni többet, hanem élni hivatalomnak, családomnak, lenni közönséges ember, mint más."[16] Egész életében mindig a „tekintetes" és sohasem a „méltóságos" megszólítást kívánta. Az a tanulmányban és a prédikációban is szereplő ellentét viszont, amelynek meggyőző erejét a földrajzi és társadalmi magasság és mélység párhuzamai bizonyítják, „hogy valamint a' magas hegyek és épületek tetejeinn a' szélveszek, és égi háborúk dühösségei gyakrabban uralkodnak, mint a' vőlgyönn és az alatsony kunyhók körűl", az ő életében fordítva érvényesült: „Rám nézve nem a [!] teljesűlt, hogy a villám inkább magas bérczre húll, mint alacsony dombokra" – írta, csaknem 30 évvel később Szász Károlynak.[17]

Két versbeli példa is bizonyítja, hogy a fennmaradt kézirat nemcsak ifjúkori próbálkozás volt, hanem életreszóló tanulságokkal is járt. Az a megállapítás, mely szerint „az emberi szív olly veszendő dolgokba helyhezteti bizodalmát, mellyek hijába valóságok és a' léleknek gyötrelmei", visszatér *A hajótörött* című versben, amikor, Világos után, maga is tönkrement:

Féljétek Istent, emberek!
Veszendő e világi jó;
A holnapig sem biztosít
Tömött szekrény, rakott hajó.[18]

Arany János felfogásában a vallás és a költészet szorosan összefügg: ez a rokonság felfedezhető a prédikációbeli hitvallás és *A vigasztaló* című vers között is. Az első így hangzik: „De a' vallás, ez az égből alá szált vigasztaló és oltalmazo Angyal bóldog állapotunk ba vélünk van, szerentsétlenségünkbe meg segit, Örömünket tetezi, bánatunkat enyhiti, egésségünket fűszerezi, betegségünket gyogyitja". *A vigasztaló* pedig így:

16 Arany János levele Gyulai Pálnak, 1855. június 7. = Arany János *Levelezése (1852–1856),* szerk. Keresztury Dezső, s. a. r. Sáfrán Györgyi, Bisztray Gyula, Sándor István, Bp., Akadémiai, 1982 (Arany János Összes Művei, 16), 560.

17 Arany János levele Szász Károlynak, 1861. augusztus 22. = AJÖM XVII, 569.

18 Arany János, *Kisebb költemények,* s. a. r. Voinovich Géza, Bp., Akadémiai, 1951 (Arany János Összes Művei, 1), 93.

S mire nincs szó, nincsen képzet:
Az vagy nekem, oh költészet! […]
Jókedvem te fűszerezed,
Bánatomat elleplezed[.][19]

Az elmondottakat összegezve megállapíthatjuk, hogy a *Közönséges Tanitás* Arany János első fennmaradt munkájának tekinthető.

Communes.
Közönséges Tanitás.
Leirta
Arany János
Kisujszállás. Nov. 3án
1834.

[Egy oldalnyi héber betűk]

Közönséges Tanítás.
Sz[ent]. Letzke. Préd. I:14
Láttam minden dólgokat, mellyek lesznek a' nap alatt, hogy mind ezek hijába valóságok, és a' Léleknek gyötrelmei.

Nintsen a' teremtett d[ol]gok[20] között ts[ak] edj is, melly a' változásnak vas-törvényje alól fel vólna szabadítva, és még is az emberi szív olly veszendő dolgokba helyhezteti bizodalmát, mellyek hijába valóságok és a' léleknek gyötrelmei.

Nagyon balra magyarázná valaki a' Bőlts elolvasott szavainak értelmét, ha azt állítaná hogy ezen beszédekben az Isten áldása eránt hidegséget, a' szabados és ártatlan gyönyörűségek eránt pedig unalmat és iszonyodást akar gerjeszteni. Csak azt akarja ő ebben mondani, hogy nem abban áll az embernek boldogsága és fő java, melybenn azt az embereknek nagyobb része keresi, és hogy azok a' dólgok, mellyeket az emberek úgy néznek mint fő czélt csak mellesleg valo eszközök azok hoz képpest, mellyekbenn az valódi tsupa bóldogság áll, és azok ezekhez képpest merő hijába valóságok és a' léleknek gyötrelmei.

Ezenn beszédeknek alkalmatosságával akarok elmélkedni előttetek

1ör Azokról a dólgokrol,[21] a' mellyekben a' bőlts hijába keresi a' bóldogságot és a' mellyekről azt mondja, hogy azok a' léleknek gyötrelmei

2or pedig azt mondom meg mi tészi az embernek fő javát és bóldogságát.

---

19 *Uo.*, 201, 202.

20 A kézirat rövidítései: dg̃ok – dolgok; eg̃reknek – embereknek; g̃ – meg; hm̃ – hanem; Iň – Isten; K. – keresztyén(ek); Kereszty! – Keresztyének!; ṅ – nem; ň – nem; tš – tsak; u – ugyan; vā – van; vgi – világi; v̄k – vannak, vō̄n – vagyon; Vš, vs – vallás; Xtus – Krisztus. A rövidítéseket []-ben feloldottuk.

21 **a dólgokrol** – egyb.

Azt lehetne gondolni K[eresztyének]! hogy mikor a' [Krisz]tus a' földre le szállott és a' K[eresztyén]. vallás fundamentomát meg vetette, annyira el űzte mennyei tudományjának jóltévő világával a' babonaság sűrű homállyát, hogy a' bálványimádásnak, legalább azok között a' nemzetek között, kik az ÚrJézus[22] nevéről neveztetnek, egészszen vége szakadt. De fájdalommal kell meg vallani hogy a' Keresztyének között is többnyire mindennek van egy kebelebéli bálványja, melynek naponként áldozik, ugyanis melly sokan találkoznak, a' kik mint a' Mózes idejebeli Zsidók imádják a' néma aranyat! – Nagy része a' halandóknak el felejtkezvénn rendeltetéséről, a' kints keresést tészi czéljává az életnek. De hát azok, a' kik a' pénzt hathatós<oknak> eszközöknek nézik a' fő jó el nyerésére, el juthatnak é ez által ezen czélra? Eppen[23] nem K[eresztyének]! mert igaz ugyan hogy a' pénzenn mindent meg lehet szerezni, a' mi ételünkre és ruházatunkra szükséges, de ollyat a' mi a' bóldogságra tartozik egyet sem. – Hogy testünket és lelkünket betegségtől meg oltalmazhassuk, meg őrizhessük, arra a' világnak kintse sem elégséges; szerezhettz magadnak gazdagsággal barátokat, vagy inkább körűllötted csapodárkodó hízelkedőket, de igaz barátokat, kik nélkűl pedig az életnek minden édessége keserű a' halandóra ne[m] csak egyet sem. Mig bóldog vagy nyomba követnek azok tégedet, de szerencsétlenségedben futnak tőlled, vagy pedig még[24] ki is[25] nevetnek. Nem említem azokat a' sok álmatlan éjszakákat mellyeket az ő kintsének szaporításan való gondolkodásba tőlt el a' fösvény, nem említem azt a' szüntelen való rettegést, melybe ejti, mellyel kinozza őtet az a' félelem, hogy nétalán vagy erőszak, vagy valamely szerentsetlenség által meg fosztódhatik javaitól. Mit tehetnek a' levegőbe magossan felnyúlt paloták, mellyek kevéllyen hirdetik birtokosoknak gazdagságát és méltóságát, eljő a' tűz, pusztítva rohan ki a' víz árkaiból az elementumok felháborodnak, s kő halommá tészik a' büszke épűleteket. És mikor fejed felett menyköves fellegek csoportoznak öszve, villámlásokkal és menydörgésekkel rettentvén szívedet, midőnn a' mint sz[ent]. Dávid énekel, az úrnak szava megdördűl a vizekenn, mídőnn az Úrnak szava le töri a' Czédrus fákat, az Úr letöri a' Libanus Czedrusait és meg tomboltatja[26] azokat mint a' tulkokat, a' Libánust és Síriont mint az egy szarvú fiait, midőn az Úrnak szava botsájt lángos tüzet, midőn meg reszketteti a' pusztát, a' Kádes pusztáit, akkor mondom bátorságba helyhetnek[27] é kintseid s meg gátolhatják é a' hartzoló egeket? – Vagy mikor a' döghalált okozo gőzök, és nyavalyák meg vesztegetik a' levegő-eget, ellent álhat é arannyaidnak özöne hogy azok hozzád ne férjenek – vagy végezetre mikor a' mind ezeknél rettenetesebb szélvész, a' lelki esméret, az elkövetett gonoszok' emlékezte feltámad szivedbenn, le tsendesithetik é azt temérdek kintseid? Oh nem! Keresztyének, a' kintseknek nintsen ennyi ereje, nem helyheztethetnek ők bennünket bóldogságba, és igy nem méltánn el mondhatjuk é hogy azok tsak hijába valóságok, és a' léleknek[28] gyötrelmei?

22 **J** – **j**-ből javítás
23 **E** – **e**-ből jav.
24 **még** – beszúrás
25 **is** – besz.
26 tom**b**oltatja – **b** jav.
27 helyhetnek – helyhez**te**tnek helyett
28 lél**e**knek – **e é**-ből jav.

Továbbá: láthatjuk, és tapasztalhatjuk, hogy némelly emberek rangjokba és méltóságokba hellyheztetik legfőbb javokat. Igaz ugyan hogy szép dolog azokkal birni: de ezek<.> szint úgy nem segíthetnek az emberekenn ott ahol leg nagyobb szükség vólna a' segedelemre, és a' nagy méltoságba helyheztetett emberek szintúgy, vagy még jobbann ki vagynak téve a' veszedelmeknek, mint a' Közönséges emberek. Mert úgy tapasztaljuk hogy valamint a' magas hegyek és épűletek tetejeinn a' szélveszek, és égi háborúk dühösségei gyak<ortabban>rabban[29] uralkodnak, mint a' vőlgyönn, és az alatsony kunyhók körűl: azonképpen azon személlyek körűl vagynak leg bokrosabban, a' gondok, a' búk, a' bánatok, a' félelmek és rettegések a' kik a' világi méltóságnak magasabb pólczainn űlnek. A' nyavalyák a' betegségek, a' döghalál rettenetességei szintúgy uralkodnak a' fejedelmekenn, mint a' porba csúszkáló kóldúsonn. – De ha mind ezek ellen óltalma volna is, valyon hol van az a' hatalom[30] melly a' fel hábórodott lelki esméretnek ellent állhasson, hol van a' meltóság mely annak kétségbe ejtő szemre hányásai, és mardosásai ellenn bátorságba helyheztetné magát?

Ama hires Nagy Sándorról azt jegyzették fel a' történetkönyvek, hogy minekutánna az akkor esmeretes világnak nagyobb részét meg hódoltatta vólna, azon panaszolkodott miért nem teremtett még az Isten[31] más világot is hogy azt is hatalma alá hajtaná – és még is midőn hirtelen haragjába leg kedvesebb barátjának szívét által ütötte volna, a' lelki esméret benne feltámadvánn mérget vett bé, és azzal vetett véget tulajdon életének.

Hasonloképpenn egy Néró nevű kegyetlen Római császárról olvassuk hogy minekutánna két feleséget, mostoha öttsét, legjobb Tanitóját, és végre a' maga tulajdon édes anyját is ártatatlanúl megölette volna: annyira gyötrettetett az ellene feltámadt biró, a' lelki esméret által, hogy minden menydörgésbenn az Istennek[32] ellene kiáltó boszszúálló szavát, minden villámlásbann[33] életét eloltó fegyverét képzelte<.> azért palotájának <szegletébe> leg rejtekebb hellyébe kereste a' soha felnem talált nyúgodalmat. – És igy Kereszty[ének]! nemde nem azt mondhatjuk é a' világi fényről hatalomról és meltósagról is hogy azok is tsak hijába valóságok és a' léleknek gyötrelmei.

A világi múlandó jók között továbba, a' melyekbe a' halandó bízakodni szokott nem utólsó hellyet foglal a' szépség – de ezis tsak merő hijába valóság.

Ugyanis a' bársonyos mezőket egy éjjeli dér meg fosztja zőld szinektől, a' tavasznak legfőbb ekességei a' sokszinű virágok, a' nap égető tekintete előtt el hervadnak. Igy múlik el a' szép ábrazat a' piross orcza, midőn azokat a' nyavalyák, a' vénség, és halal ki vetkoztetik deli formájokból.

Van még egy neme az e[mbe]reknek a' mely még sokkal repedezettebb nádszalhoz ragaszkódik, mint az eddig említettek. Ezek azok kik a' világi gyönyörűségekben helyheztetik fő javokat és bóldogságokat.

Gyönyörködni módjával a' világbann bőlts emberhez illik, de ezekbenn el merűlni, és magát a' testi gyönyörűségeknek rabúl adni, a' kivánságoknak szólgalni, ez az a' mi

29 gyak**rabban** – **rabban** besz.
30 hatal**om** – **om** jav.
31 **I**sten – **I i**-ből jav.
32 **I**sten – **I i**-ből jav.
33 villámlásbann – **l** besz.

az embert egész a' baromig lealatsonyitja. Jó ugyan a' mi szemeinkel nézni a' napot, és édesek az életnek gyönyörűségei, de ezekis akkor hagyják el az embert, mikor leg több szükség vólna reájok. És ha szinte a' tetsző gyönyörüségekbenn és örömökben zajogja is el valaki életének azon korát, mellybe mint testi mind lelki ereje épségbenn van: csak ugyan eljő ő reá is a' vénség – őszhajak fedik bé zavart fejét, de a' mellyek nem lengenek – nem hamvadnak el tiszteletesenn. El jő a' sírnak éjjele, bé zárja szemeit, és a' mi kevés gyönyörűsége lett vólna <is> még annak latásától is meg fosztja azokat. Avagy tehát <Kereszty!> a' gyönyörűségek is nem hijába valók nem a' lélek gyötrelmei vóltak é ő reá nézve?

Meg értvenn már ezekből K[eresztyének]! hogy az eddig elő számlaltak közzül egygyikbe sem lehet bizni lássuk már

2^{or} mi teszi hát az ember fö javát és bóldogságát?

Az ember fő javának esmertető béjjege ez hogy a' míképpen az I[ste]n változhatatlan: úgy az ember az ő jótselekedete által meg nyeri azt, hogy midőn az éltető állatok meg olvadnak is és a' világ alkotmányja öszve dűl gyözedelmesenn áll meg a' maga lelkének erejébenn és az Isteni kegyelemtől gyámolíttatva, azoknak öszve roskadó hantjai felett. Ezenn fö jó már a' Vallás, és annak gyümölcsei a' jó tselekedetek. Az eddig elő számlált világi jók csak bizonyos időbe nyújtanak vigasztalást, és akkor hagynak el bennünket midőnn a' segittségre leg nagyobb szükségünk va[n]. De a' vallás, ez az égből alá szált vigasztaló és oltalmazo Angyal bóldog állapotunk ba vélünk van, szerentsétlenségünkbe meg segit, Örömünket tetezi, bánatunkat enyhiti, egésségünket[34] fűszerezi, betegségünket gyogyitja: egy szóval a v[allá]s[35] egy bennünk lakozó I[ste]nség, mely nemcsak bóldog oráinkat kedvesebbekké, hanem a' keserűeket is édesekké változtatja.

A' vallás u[gyan]: is az a' mely meg őrzi a' gazdagnak szívét a' kevelységtől, és fösvénységtől, az erősset a' vétkes magába bízakodástól, a' szegényt az el csüggedéstől, és kéttségbe eséstől. Tegyetek ti magatok itt bizonyságot vallást szerető K[eresztyének]! hányszor merítettetek vigasztalást a' vallásból, midőn azt minden gazdaságtokban, méltóságtokban, és erőtökbenn fel nem találtátok. Hányszor csendesitette le életadó vigasztalással fel háborodott lelkiesméretetek az Isten kegyelmességébe, irgalmasságába való bizodalom. Szóljatok ti utolsó szüksegre jutott szűkölködők, ti az élet terhe alatt el alélt nyomorúltak kik mindentől el hagyattatvánn gyakran a' kéttségbe esés örvénnyéhez közelitettetek szóljatok mondom ha n[em] a' vallás[36] vólt é az, melly lágy írat kötött meg sebhedt szíveitekre ezenn szókkal vigasztalván: Jöjjetek én hozzám, kik [me]g fáradtatok és meg terheltettetek én [me]g könnyebbitlek titeket.

Úgy v[agy]on K[eresztyének]! a' V[allá]s és Virtus azok az állandó javai az életnek, a' mellyek még a' <síronn tul> halál után[37] is meg maradnak. A' gazdagságonn hatalma van a' szerentsének, a' rangonn <pedig> a' történeteknek a' vallás pedig és a' jó cselekedetek ezekenn is győzedelmeskednek. Mikor a' testnek sátora bomlani kezd, mikor megszű-

34 egésségünket – **s** jav.
35 **a vs** – besz.
36 v**a**llás – **a á**-ból jav.
37 **halál után** – besz.

nik bennünk munkálkodni az életerő, és a' vér az erekbe meg fagy, mikor a' szemek <el lankadnak> bé esnek,[38] az ajakak meg kékűlnek, az ortzák el halványodnak, mikor a' koporsó ködei, sötét ejtzakába borítják a' lételt: akkor is a' V[allá]s az I[ste]nnek irgalmasságát előnkbe terjesztvénn a' halált édessé teszi minekünk. E' tanit meg bennünket hogy úgy nézzük a' világi életet mint el kezdetét az örökké valóságnak, és a' sirt mint ollyan hajlékot mellynek ajtaja paraditsomra nyilik. Bóldog Ország! szeretetre méltó haza! meg elégedés és öröm lakik te benned, a' bánatok és nyomorúságok idegenek te benned! Gazdagság rang és pompa mint hijábavalóságok és Lélekk gyötrelmei ki v[anna]k te belőlled vettetve. Egyedűl a' vallás és jó cselekedetek az örök bóldogság fundamentomi élnek te benned!

Ezekigy levén K[eresztyének]! ne ragaszkodjunk felettébb a' v[ilá]gi múlandó jókhoz h[ane]m a' vallás és Virtus által vezéreltetvénn keressük az odafel valokat. Igy ha az utólsó ellenséggel a' halállall szembe szállunk igy bíztatjuk magunkat: Kitsoda vólna az egekbenn te nálladnál több? Én tenálladnál egyébbenn nem gyönyörködöm e' földönn ha bár elfogyatkozik az én szivem és testem de az én szivemnek kő sziklája és az én erösségem te vagy egyedűl óh Isten mind örökké Ámen. – Nov. 3^{án} 1834. A. J.

38 **bé esnek** – besz.

Irodalomtörténeti Közlemények (ItK)
121(2017)

Amicitia. Tanulmányok Tüskés Gábor 60. születésnapjára

Főszerkesztő Lengyel Réka, szerkesztők Csörsz Rumen István, Hegedüs Béla, Kiss Margit, Lénárt Orsolya, Budapest, Reciti, 2015, 542 l.

Miután a születésnapi köszöntő kötetek összeállításának nagy munkáját a szerkesztők vállalják magukra, az egyes tanulmányok bemutatásakor viszont a recenzensek éppen velük nem foglalkoznak, engedtessék meg, hogy először kifejezetten az ő munkájukra fordítsam a figyelmet. A kötet főszerkesztője, Lengyel Réka, valamint szerkesztői (Csörsz Rumen István, Hegedüs Béla, Kiss Margit és Lénárt Orsolya) valamennyien Tüskés Gábor legközvetlenebb munkatársai, már felnőtt kutató korukban is tanítványai. Elmondható, hogy kevesen ismerik olyan jól az ünnepelt szakmai, tudományos vezetői és emberi oldalát, mint ők, akik munkaidejük nagy részét közvetlen közelében, tudományos tevékenységük szintén el nem hanyagolható részét pedig a mester távoli – szigorú – irányító tekintetét magukon érezve végzik. Ezért, a kötet megismerésekor úgy éreztem, egy vizsgamunkát tartok a kezemben: a szerkesztők az mondták: „Kedves Tanár úr, erre tanítottál bennünket, ez tellett tőlünk, mérd le az igyekezetünk eredményét."

A körültekintő szerkesztői munka igyekezett elkerülni azokat a buktatókat, amelyeket a korábban is elemzett hasonló köteteknek bizony nem sikerült. Kezdjünk mindjárt a címadással. Az *Amicitia* jelképes értelmezéséről majd később ejtünk szót, most inkább az alcímet dicsérjük. A szerkesztők szerencsésen elkerülték az *emlékkönyv* megjelölést, hiszen az óhatatlanul azt sugallná, hogy a megnevezett személyre már csak emlékezni lehet, és ugyancsak mellőzték a német – ugyan kevésbé múltidéző – de nagyon gyakori *Festschrift* kifejezést is. A német könyvtárak központi katalógusa, amikor tíz évvel ezelőtt a műfajt szemléztem (*Az emlékkönyvek hasznáról és káráról,* Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, 29[2006], 199–210), 20 000 (!) Festschriftet tartott számon, ez mára 45 500-ra emelkedett, természetesen itt nemcsak a humán tudományterületeket katalogizálták). A kötet alcíme tehát tárgyszerű és pontos: *Tanulmányok Tüskés Gábor 60. születésnapjára – Beiträge zum 60. Geburtstag von Gábor Tüskés.*

A köszöntő kötetek másik és a címadásnál sokkal komolyabb buktatója, hogy valójában már a kiindulópont is a szerkesztetlenségen alapul. Elindul a felhívó körlevél mindenkinek, aki valamilyen okból ismeri az ünnepeltet, a szerkesztők pedig begyűjtik, ami a – többnyire nagyon rövid – határidőig beérkezik. Így aztán sok szerző őszinte jó szándékkal kívánja ugyan ünnepelni a szerzőt, de éppen nem foglalkozik odaillő anyaggal, vagy van ugyan kiadatlan cikke, amit jobb híján elküld, esetleg gyorsan kiemel egy kötetfejezetet a folyamatban lévő munkájából, aminek ugyan semmi köze nincs az ünnepelt érdeklődési területéhez – de a szerkesztők a köszöntendő személy és tisztelője közötti barátságot, kapcsolatot figyelembe véve nem merik visszaadni a dolgozatot. Végtelen sokáig sorolhatnék példákat a vegyes kötetekre, ahol a szerkesztő munka csak a technikai tennivalókra korlátozódott és a tartalmi

összehangolásra a legkisebb figyelmet se fordították. Mivel a gyűjteményes kötetek könyvtári analizálása is többnyire elmaradt, szakkatalógusbeli elhelyezésük pedig leginkább az „emlékkönyvek" tárgyszó alá kerül, a vegyes témájú tanulmánykötetek tartalma, a cikkek későbbi utolérhetősége szinte a nullával egyenlő. A cikktemetővé válás veszélyén próbált segíteni az a repertóriumkötet, amely a történettudomány művelőinek emlékkönyveit, ünnepelő köteteit dolgozta fel az egyes cikkek analitikus feltárásával. (*Történeti emlékkönyvek repertóriuma: magyar tudósok és tanárok tiszteletére megjelent emlékkönyvek és emlékszámok történeti vonatkozású tanulmányainak válogatott jegyzéke (1884–2004),* szerk. Lakatos Bálint, Bp., ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék–Eötvös Collegium, 2006 [Történeti Adattárak és Bibliográfiák, 1]. A volt Eötvös collegisták hatalmas munkájának egyetlen nagy hibája, hogy az egyes tanulmánykötetekből csak a történettudományinak vélt dolgozatokat emelték ki, hogy mi tartozik a történettudományhoz, azt pedig saját szubjektív megítélésük alapján döntötték el. Ezért kell tehát most nagyon hangsúlyosan kiemelnünk, hogy a Tüskés Gábor köszöntésére készült kötet szerkesztői kiváló munkát végeztek. Nagyszerűen ismerve az ünnepelt tudományos munkásságát, érdeklődési körét és nem választva a mindenkinek szóló felkérő körlevél kényelmes álláspontját, határozott tematikus elképzelésekkel úgy kértek fel szerzőket, hogy biztosak lehettek benne, minőségi munkát kapnak, amely pontosan illik az ünnepelthez, és nem kelti a csak udvariasságból készült, hirtelen előrántott dolgozat látszatát. Munkájukat megkönnyítette azonban Tüskés Gábor rendkívül széles spektrumú tudományos munkássága, korok és szakterületek összefonódása, amely tematikus fejezetek létrehozását és mégis sokszínű, tartalmas kötetet hozott létre.

A kötet szerkezetét meghatározta, hogy Tüskés Gábor német nyelv és irodalom, történelem és néprajz szakon szerzett egyetemi diplomát, a történelem(néprajz) tudomány kandidátusa és az irodalomtudomány doktora. Már ezek a tények és tudományos rangok is eredményezhetnék a tanulmánykötet sokrétűségét, a szerkesztők azonban ennél jóval szigorúbb és tudatosabb elveket követve olyan nagy fejezetekbe sorolták a megjelent dolgozatokat, amelyek valamilyen módon különösen kötődnek Tüskés Gábor közel négy évtizedes tudományos munkásságához. Részben a néprajzi előtanulmányokhoz, a népi vallásosság megjelenítési formáihoz és a 16–18. századi egyházi kultúra kiadványainak tanulmányozásához kapcsolódik az első fejezet tíz dolgozata. A maga idejében nagy visszhangot, nemzetközi támogatást és publicitást kiváltó, Zrínyit érintő kapcsolattörténeti konferencia megszervezése eredményezte, hogy négy tanulmány a *Zrínyiana* fejezet összefoglaló cím alatt került a kötetbe. Mikes Kelemen halálának 250. évfordulójára nemcsak nemzetközi konferenciát szervezett Tüskés Gábor, hanem ennek aktáin kívül számos egyéb fontos kiadvány és rendezvény is az ő kezdeményezése nyomán született és valósult meg (Mikes-bibliográfia, Mikes-levelei franciául, a kiváló Mikes-kutató, Hopp Lajos posztumusz tanulmánykötete, az alkotótárs, Knapp Éva által rendezett Mikes-kiállítás, a Mikes-szótár létrehozásának programja stb.). Mindezek ebben a tanulmánykötetben is indokolttá tettek egy Mikes-köré szervezett tanulmánycsokrot,

három magyar és három német résztvevő tollából. A felvilágosodás felé vezető utat elsősorban francia témájú dolgozatok képviselik, a 18–19. századi magyar irodalmat szintén részben francia és vallásos kiadványok feldolgozása jeleníti meg, de ide kapcsolhatjuk a világirodalom fejezet Goethével foglalkozó dolgozatait, továbbá a színház- és drámatörténet világába kitekintő komparatisztikai írásokat is. Az ünneplő kötetet Tüskés Gábor tudományos érdeklődési területét tényszerűen regisztráló (420 tételes) bibliográfia zárja le. Csak dicséret illeti a szerkesztőket, hogy nem mulasztották el a nagyon pontos névmutató és a magyar nyelvű tanulmányok német vagy angol rezüméjének elkészítését sem.

A tanulmánygyűjtemény harminchét tanulmányának csupán bibliográfiai adatait (szerző, cím, alcím) felsorolni sem lehetséges, hiszen az is kimerítené a rendelkezésre álló rövid terjedelmi keretet. Tehát amikor minden fejezetből csupán néhány dolgozatot emelek ki, az nem értékítélet, hanem, miként a szellemes bevezető erre utal: előétel (bár én inkább étvágycsinálónak mondanám) a kötet teljes terjedelemben történő megismeréséhez.

Elsőként a kötet közepéről emelnék ki egy dolgozatot, azért is, mert talán ez az egyetlen, amely első olvasásra kicsit kilóg a feszesen megszerkesztett kiadványból. Kovács Ilona *Egy újító szemléletű francia esszéista* címmel rövid írásban hívja fel a figyelmet Pierre Bayard kortárs szerzőre, röviden ismertetve Bayard köteteit Agathe Christie-től Dumas-ig, amelyek közül a legtanulságosabbnak tekinthetjük a magyarul is olvasható *Hogyan beszélgessünk olyan könyvekről, amelyeket nem olvastunk?* címűt (Szeged, Lazi, 2007).

A kötet első fejezetének nyitó darabja Wolfgang Brückner würzburgi professzor emeritus *„Religiöse Volkskunde" und „popularis religiositas"* című tanulmánya, amely nem fogalmi tisztázásra törekszik, hanem a vallásos néprajz és a populáris vallásosság politikatörténeti beágyazottságáról vet föl elgondolkodtató összefüggéseket. Szörényi László egy Itáliában elhangzott előadása magyar változatában friss olasz szakirodalom közvetítésével arra keres magyarázatot, miért szerepel a Kapisztrán Jánossal Magyarországra jövő Márkai Szent Jakab élete Bonfini magyar történeti művében a valóságtól eltérő módon stilizálva. Szörényi dolgozatának szakmai hozadéka mellett az is elgondolkodtató, hogy a magyar könyvtári ellátottság vagy inkább ellátatlanság következtében a Bonfinit kiválóan lefordító, sajtó alá rendező Kulcsár Péter mindezt azért nem tudta tisztázni, mert soha nem kerülhetett kezébe a Szent Jakab élettörténetét feldolgozó dokumentumkiadás, amely a világ nagy könyvtáraiban már 1974 óta megtalálható volt. Nagy Imre *Jeruzsálem pusztulásának emlékezeti alakzata a 16. századi protestáns énekköltészetben* című tanulmánya nem csupán önmagáért érdekes, hanem azért az aktuálissá lett vonulatért is, amelynek egyik műhelytanulmánya Tóth Gergely *Bizánci korona, görög hittérítés, „protestáns" Szent István: Az államalapítás alternatív elbeszélése az evangélikus és protestáns történeti irodalomban a 17–18. században* címmel váltott ki nagy vitát a BTK Történettudományi Intézetében. És ide kapcsolható a fejezet következő tanulmánya is, Bitskey István *A vértanú és a király. Pázmány Péter Istvánnapi prédikációjáról,* amelynek szakmai inspirációja Tüskés Gábor–Knapp Éva *Népi vallásosság Magyarországon a 17–18. században* című kötete volt (Bp., Argumentum, 2001).

Lőkös Péter német nyelvű dolgozata az 1687-es nagyharsányi csatát mint Balthasar Knellinger jezsuita hitszónok prédikációjának témaválasztását veszi elemzés alá. Gábor Csilla *A* Lelki paradicsom *és forrásvidéke(i)* című dolgozatában a jezsuita hitszónok, Baranyi Pál művével foglalkozik, amelyet a szakirodalom korábban alig tárgyalt, Tüskés Gábor a jezsuita meditációs irodalom fejlődéstörténetébe helyezve foglalkozott vele, és ugyanő Knapp Évával közösen írt könyvében a populáris grafika megjelenéseként elemezte Baranyi kötetének címlapillusztrációját. Az *Egyházi műveltség, vallásos irodalom* című fejezet további tanulmányai rendtörténettel, egy-egy katolikus szempontból fontos helység vonzáskörzetének 17–18. századi történetével foglalkoznak, szervesen kapcsolódva Tüskés Gábor kutatási területéhez. Kilián István új forrásokat tár föl az egri, marosvásárhelyi és a győri jezsuita rendház történetéhez, Szelestei Nagy László Lancsics Bonifác-leveleket közöl a ravazdi Szent Villebald-templom építéstörténetéhez, Knapp Éva *A mesztegnyői ferencesek kolduló körzete a 18. században* című írásában témáját Tüskés Gábornak az andocsi ferencesekről szóló kutatási eredményeivel veti össze. Ugyancsak győri témájú Medgyesy S. Nobert tanulmánya a 18. századi győri Szent László-tiszteletről, amelyben többek között Tüskés Gábor és Knapp Éva említett kötetének *Laikus vallási társulatok* című fejezetére épít.

Tüskés Gábor 2007-ben nemzetközi Zrínyi-konferenciát rendezett a két Zrínyi Miklós tiszteletére, amelynek német nyelvű kötete Tübingenben jelent meg 2009-ben. E konferenciához kapcsolható mostani kötetünk *Zrínyiana* fejezete. Laczházi Gyula, Bene Sándor, Jankovics József, Tátrai Júlia tanulmányai önmagukban is külön elemzést kívánnának, helyhiány miatt csupán néhány – talán ide tartozó – adalékot említünk meg. Laczházi egészen új szempontból elemzi a *Syrena* kötet szerkezetét, vitába bocsátkozva Kovács Sándor Iván több korábbi megállapításával. Bene Sándor *Zrínyi álmai*ról értekezik, itt azt hiányolom, hogy éppen a legelőször a Bene–Borián-féle kötetben (*Zrínyi és a vadkan,* Bp., Helikon, 1988) ismertetett, Forstall Márktól származó álomleírás maradt ki az áttekintett anyagból, főleg, mert Zrínyi utolsó éjszakája és álmából felriadása (vágtató szekerekről álmodik) a halála körülményeit különbözőképpen értelmező német röplapirodalomban is többször előfordul. Jankovics József *Zrínyi Péter pálfordulása (A levelek és a vallomások énképéről)* című dolgozata – úgy tűnik – egy erőteljesebb Zrínyi Péter-kismonográfiát előlegez, hiszen az ItK 2015/3. számában *A „Murányi Vénus" tanúvallomásainak tükrében* című írás a Wesselényi-összeesküvés kapcsán is fontos megállapításokat tesz Zrínyi Péterről. Felhívjuk a figyelmet arra, hogy a költő és hadvezér Zrínyi testvérének kétséges megítéléséről még a 17. század végi német regényes irodalom is furcsán nyilatkozik. Eberhard Werner Happel hatkötetes *Kriegsroman*ja és Winkler *Der Edelsmann* című regénye például belekeveri Zrínyi Pétert Miklós meggyilkolásának – még akkor is – tisztázatlannak tartott történetébe. Tátrai Júlia ikonográfiai tanulmánya számos értékes illusztrációval gyarapítva a kötetet, kapcsolódik a Magyar Nemzeti Galéria 2014-ben rendezett kiállításához és Tüskés Gábor két, ugyancsak a Zrínyi-ábrázolásokkal foglalkozó tanulmányához.

A 2011-ben megrendezett Mikes-év Tüskés Gáborhoz köthető rendezvénye-

it és kiadványait már említettük: talán először ekkor sikerült nemzetközi érdeklődést kiváltó szerzővé tenni Mikes Kelement, és külföldi résztvevők idegen nyelvű dolgozataival az európai 18. század irodalmi áramlatába is bekapcsolni. A mostani Mikes-fejezetben három német szerző szerepel, akik nemcsak gyakori részvevői a magyar irodalom megismertetése érdekében szervezett komparatisztikai konferenciáknak, hanem publikációjuk bizonyítja, hogy Mikes Kelemen leveleivel is behatóan foglalkoztak. Dieter Breuer *Kegyesség a száműzetésben* című dolgozata több Tüskés Gábor által publikált vagy szerkesztett kiadványhoz kapcsolódik, a folytatáshoz ajánlhatjuk a legfrissebbet, az ItK 2015/2. számában megjelent Tüskés-tanulmányt *A janzenizmus néhány kérdéséhez*. Klaus Haberkamm Liselotte von der Pfalz és Mikes Kelemen összehasonlításával kísérletezik, mindkét szerzőt a felvilágosodás olyan előfutárának tekintve, akik a toleranciát hirdetik, de nem fordulnak a vallás ellen. Hans-Jörg Uther egyetlen Mikes-levél (a *Törökországi levelek* 192. darabja) motívumtörténeti elemzésével kapcsolja be a szerzőt „a nemzetközi elbeszéléskincs közegébe". A Mikes-fejezet magyar szerzői közül – a Kundera-címadást felidéző – dolgozatával *A lét elviselhetetlen átmenetisége* Tóth Zsombor Mikesnek az „emigrációs léthelyzet és a kulturális másság naponkénti megtapasztalásának" élményét ütközteti. Szilágyi Márton a *Mulattságos napok* és Faludi Ferenc *Téli éjtszakák* című művével foglalkozik, bizonyítva, hogy ugyan a kései publikálás miatt Mikes regénye a magyar poétikai irodalomra nem tudott hatást gyakorolni, de utólag látható, hogy abban a korban a magyar irodalomban teljesen ismeretlen szerkesztési módot valósított meg.

A világirodalmi, illetve a magyar irodalom 18–19. századi kapcsolattörténeti fejezeteiből hely hiányában valóban csak néhányat említenék meg. Berkes Tamás Balbín *Dissertatió*járól írt, akinek magyar kapcsolatairól legutóbb éppen egy csehmagyar konferencián Szörényi László előadását hallgathattuk. Kovács Eszter módszertanilag is tanulságos munkája Montesquieu virtuális könyvtárának teszteléséről számol be, Penke Olga Voltaire természetfilozófiájáról értekezik. Fájdalommal kell szólnunk a kötet egyetlen gyászkeretes tanulmányáról, Ferenczi László Ligne hercegről írt portréjáról. Talán a sors kegyetlensége, hogy ezt a dolgozatot, bármily szakszerű, nem tudjuk másként olvasni, mint önarcképet, ezért is idézünk belőle egy kicsit hosszabb szöveget. Ferenczi László tanulmányát (és egyben saját munkásságát is) az íróként életében kevés sikert elért, mozgalmas életű herceg, diplomata, katona Ligne keserű megállapításával zárja (akit rekviemjében Goethe *A század legboldogabb emberének* nevezett): „Minden jól van, mondják szomorúan a Leibnitzek, Pope-ok, Shaftesburyk, Bolingbroke-ok. Minden rosszul van, mondja vidáman Candide, Memnon és Scarmentado. A valóságban sem túl jól, sem túl rosszul. Tehát énekeljetek. [...] Igazat szólva, csak nyomort és megalázottságot látok az emberi sorsban (*condition humaine*)." (293.)

A kötet főszerkesztőjének, Lengyel Rékának ifjabb Hatvani István és Szerdahelyi György Alajos mesefeldolgozásai kapcsán arra is kiterjedt a figyelme, hogy Tüskés Gábor korábbi írásaiból a komparatív mesefeldolgozásra irányuló feladatkijelölését is hasznosítsa, Vörös Imre pedig Péczeli József verses mesekiadásának eddig nem elemzett függelékét,

II. (Nagy) Frigyesnek *A haza szeretetéről* szóló fordítását elemzi. A ritkaságot tárgyaló dolgozat annak fényében is érdekes, hogy a közelmúltban jelent meg egy eddig ismeretlen Nagy Frigyes-fordítás, valamint két, Voltaire-hez írott levél Székely László 18. századi kéziratából. (A szöveg közreadója Egyed Emese, megjelenési helye az erdélyi Helikon folyóirat.) A kötet másik szerkesztője, Csörsz Rumen István *18. századi magyar világi ponyvakultúra – a vallásos kiadványok tükrében* című dolgozatában, jövendő kismonográfiáját megelőlegezve, a Tüskés Gábor által vizsgált vallásos aprónyomtatványok és a világi ponyvairodalom összefüggéseire, kontrollvizsgálatára hívja fel a figyelmet. A magyar irodalmi fejezet két, Kazinczyval foglalkozó tanulmánnyal zárul, Debreczeni Attila *Kazinczy és az első gyűjteményes szonett-kiadás* kiadástörténetének feltáratlan részleteivel foglalkozik, Szathmári István azt kutatja, *Miért vallhatta Kazinczy elődjének Sylvester Jánost?*, hogyan foglalja versbe Kazinczy példaképe, Sylvester poétikai, grammatikai és fordítói tevékenységét.

A világirodalmi fejezet három külföldi szerzője Béatrice Dumiche, Peter Hesselmann és Jean-Marie Valentine; tanulmányaik eltérő szempontokból, de nagyrészt Goethe-hez kapcsolódnak. Béatrice Dumiche *Werther als Künstler* című dolgozata esetében azt kell megemlítenem, hogy a szerző nem hivatkozik Gerhard Kurz azonos című tanulmányára, amely az *Invaliden des Apol: Motive und Mythen des Dichterleids* (Hg. Herbert Anton, München, 1982, 95–112) című kötetben jelent meg. (Egyébként ő az egyetlen szerző, akinek kutatási helye hiányzik a dolgozat jegyzetei közül, ezt most pótoljuk: Université de Reims Champagne Ardenne.) Peter Hesselman ugyancsak Wertherrel foglalkozik, helyesebben egy korabeli Werther-paródiával. A vitriolos tollú, rendkívül termékeny lutheránus lelkész és tanár, Johann Moritz Schwager 1777-ben jelentette meg a *Die Leiden des jungen Franken, eines Genies* című munkáját, amely a Sturm und Drang korszak zsenikultuszának szatirikus kritikája. Jean-Marie Valentine *Corneille, Lessing, Goethe* című írásában a francia és német nemzeti színjátszás eltérő útjait, elsősorban Corneille német recepciójának történetét elemzi.

A színház- és drámatörténeti fejezetben Pintér Márta Zsuzsanna az első hivatásos színtársulat repertoárján szereplő magyar történelmi drámákkal foglalkozik, jelentős mértékben figyelembe vége Tüskés Gábor és Knapp Évának a német és magyar jezsuita színpadokon előadott történelmi tárgyú drámákat feldolgozó tanulmányait. Tar Gabriella-Nóra saját korábbi – Tüskés Gábor 50. születésnapjára közreadott – 18. századi gyermekszínpadi előadással foglalkozó közleményét teszi teljesebbé új adatokkal. Czibula Katalin *Szmolenszk ostromlása* címmel egy olyan Katona-drámaszöveg rekonstruálását kísérli meg, amely elveszett ugyan (ez minden igazi filológus álma), de fordítás lévén, Johanna Franul von Weissenthurn „romantikus színjátékának" ismeretében, Katona érdeklődési körében, drámaírói *oeuvre*-jében így is elhelyezhető.

A további részletes tárgyalás helyett végezetül térjünk vissza a címadáshoz: az *Amicitia* jelképes cím. Nemcsak azért a tudományos együttműködésért, odafigyelésért, amire a bevezetőben a szerkesztők utalnak, hanem a szakmai barátság kézfogásának gesztusáért is. Tarnai Andor hetvenedik születésnapjára (sajnos már csak posztumusz kiadványként)

megjelent emlékkönyvben *Amicitia* címmel állított össze latin–magyar középkori kompilációt Bárczi Ildikó kolléganőnk, akit szintén fájdalmasan korán vesztettünk el. Tarnai Andor elhunytának 20. évfordulóján Tüskés Gábor szerkesztett visszaemlékező kötetet, benne a baráti kézfogás elmulasztásáról vagy figyelméről írt megrázó sorokkal. Most, az őt köszöntő kötetet szemlézvén, egy 18. századi idézettel fejezzük be az ismertetést, amelyet az egyik szerkesztő, Hegedüs Béla kiváló „világnyelv"-tanulmányában találtunk. Jean-Frédéric Ostervald írását Maróthi György debreceni professzor és társai fordításában idézzük: „A mi tselekedeteinknek legfőbb *Kútfeje* vagy (*principiuma*) a mi esméretünk és tudományunk. Lehetetlen, hogy valamelly dolgot szeressünk, vagy magunkat arra reá-adjuk, ha azt nem esmérjük, vagy ha tsak ímígy amúgy esmérjük." (270.) Kívánom a tisztelt olvasóknak, hogy esmérjék meg az *Amicitiá*t, olvassák, nem ímígy-amúgy, hanem figyelemmel és szeretettel.

Németh S. Katalin
ny. főmunkatárs, MTA BTK ITI

Eva Kowalská – Karol Kantek: Magyarországi rapszódia avagy Hajnóczy József tragikus története

Békéscsaba, Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete, 2016 (Kor/ridor Könyvek, 4), 287 l.

Sajnos még mindig nem természetes, hogy megjelenik magyarul egy olyan, eredetileg szlovák nyelvű történeti monográfia, amely eminens módon a magyarországi történelem egy fontos elemét tárgyalja, s mindeközben úgy képes kapcsolódni a magyar és német nyelvű szakirodalmi előzményekhez, hogy azokat jelentősen gazdagítani és akár helyesbíteni képes. Abba a kérdésbe most nem is érdemes belebonyolódni, hogy ennek vajon inkább az ilyen témájú és színvonalú szlovák történeti feldolgozások csekély száma az oka, vagy abban rejlik-e a hiba, hogy a magyar fogadókészség hiányzik egy ilyen, átgondolt recepcióhoz. Alighanem mindkét tényező szerepet játszik ebben a folyamatban. Most azonban – szerencsére – az történt, hogy magyar fordításban látott napvilágot egy néhány évvel korábbi szlovák történeti monográfia, amely ahogyan szlovák kontextusban hézagpótló volt, a magyarországi olvasók számára is újdonságot jelent. A két szerzőnek, akik közül egyébként Eva Kowalská az ismertebb nemzetközileg, s így nálunk is, 2008-ban jelent meg szlovákul a Hajnóczy Józsefről írott életrajza, s ez a munka már eredeti formájában is figyelmet és várakozást keltett Magyarországon (elegendő utalni Deák Eszter recenziójára: Magyar Könyvszemle, 2010/3, 410–413).

Az elismerő figyelem nem is meglepő: a Martinovics-összeesküvés után letartóztatott és kivégzett Hajnóczy Józsefről ugyanis magyarul még nem jelent meg olyan átfogó és részletes biográfia, mint ez, noha a jelentős szakirodalmi előzménynek számító résztanulmányok és szövegközlések mind magyar nyelven születtek eddig. S tegyük hozzá: nagyon komoly hiányok mutatkoznak a korszak

egyéb szereplőinek életrajzi feldolgozásaiban is: voltaképpen az akkori jelentős szereplők egyikéről sem születtek újabban monografikus feldolgozások. Ideértve egyébként Martinovics Ignácot is, akiről elég tagolt és ellentmondásos értékeléseket tartalmazó szakirodalom áll rendelkezésre, de az ő esetében is nagyon hiányoznak az új kutatásokon alapuló összefoglalások. Még az összesküvés alkalmával elítélt személyek lexikonszerű feldolgozása sem magyarul született meg, hanem németül – igaz, magyar történészek közreműködése révén is (*Biographisches Lexikon zur Geschichte der demokratischen und liberalen Bewegung in Mitteleuropa, 1: 1770–1800,* hrsg. Helmut Reinalter, Axel Kuhn, Alain Ruiz, Frankfurt am Main–Bern–New York–Paris, Peter Lang, 1992 [Schriftenreihe der Internationalen Forschungsstelle „Demokratische Bewegungen in Mitteleuropa 1770–1850", 7]).

A Martinovics-összeesküvés kutatása sajátos előzmények után jutott el idáig. Benda Kálmán forráskiadása (*A magyar jakobinusok iratai,* I–III, s. a. r. Benda Kálmán, Bp., Akadémiai, 1952–1957) állította új pályára a témával való foglalkozást, s így nem is csodálható, hogy az ő példaszerű munkája volt a kiindulása mindenkinek, aki a korszak összeesküvéseivel foglalkozott. S ez nem csupán a magyar kutatásokra érvényes kijelentés: ezt látjuk ugyanis a német és osztrák szakirodalomban is. Jó példát kínál Helmut Reinalter nagymonográfiája, amely összefoglalóan igyekezett számot vetni a térség „demokratikusnak" nevezett mozgalmaival, s amely egyértelműen Benda forráskiadása nyomán halad (*Aufgeklärter Absolutismus und Revolution: Zur Geschichte des Jakobinertums und der frühdemokratischen Bestrebungen in der Habsburgermonarchie,* Wien–Köln–Graz, Hermann Böhlaus Nachf., 1980 [Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs, 68]). Nincs ez másként itt, Kowalskáék monográfiája esetében sem. Benda nem a kutatás záróköveként tekintett a munkájára, hanem egy majdani, nagyobb arányú kutatási program első lépésének szerette volna látni. Ezért aztán rövid, a kísérőtanulmányba rejtett utalásai nagyon pontosan kijelölték a jövőben kívánatos kutatás irányait, figyelemmel arra is, milyen lehetőségei lehetnek még a forrásbázis bővítésének. Ne felejtsük: Benda forráskiadása azokban az években készült, amikor politikai okokból sem a bécsi forrásanyaghoz nem lehetett a kielégítő mértékben hozzáférni, sem a jugoszláv archívumok módszeres kutatására nem volt mód. Benda Kálmán nyomán tehát a térségi együttműködés és a lokális vizsgálatok fontosságában láthatjuk a továbblépés feltételét. Csakhogy ezek a remények és várakozások az 1950-es évek után is alig, illetve csak nagyon töredékesen váltak valóra.

A háromkötetes munka megjelenése után a Martinovics-összeesküvésre vonatkozó kutatások csak kevéssé folytatódtak, szervezett és tudatos projektek pedig Magyarországon egyáltalán nem próbálták meg Benda Kálmán kezdeményezéseit kiteljesíteni. A forráskiadás – a sajtó alá rendező szándékainak ellenére – inkább a kutatást lezáró műemlékké nemesedett. Jó darabig a térségi kutatásokból sem lett semmi. Az első olyan lökés, amely kimozdította ebből a megrekedésből az ügyet, az osztrák (illetve a német) kutatás volt: a bécsi jakobinusok kapcsán – bár ott is számos megoldatlan és feltáratlan kérdés maradt – született néhány megkerülhetetlen feldolgozás. (Ezek lét-

rejöttében ismételten Benda Kálmánnak voltak komoly érdemei, például tanácsokkal és a magyar források német fordításával járulván hozzá némely munkához. Csak egy ilyet említve: Alfred Körner, Andreas Riedel, *Ein politisches Schicksal im Zeitalter der Französischen Revolution,* Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Universität zu Köln, Köln, 1969.) Eva Kowalská és Karol Kantek 2008-as monográfiája – szerencsés módon – mintha ezt az irányt erősítené. Érdekes mozzanata a könyvnek, amikor felhívja a figyelmet egy olyan, horvát nyelvű monográfiára (Vaso Bogdanov 1960-as munkájára), amelyet a magyar kutatók nem szoktak használni – én legalábbis nem emlékszem arra, hogy találkoztam volna vele a magyar szakirodalomban. Ez is figyelmeztet arra, milyen fontos lenne egyben látni a térségi értelemben érintett nemzeti tudományok eredményeit, s végre együtt kezelni a magyar, az osztrák, a szlovák és a horvát kutatás termését – hiszen mindegyiknek komoly mondanivalója lehet az összeesküvés társadalmi bázisáról, kiterjedéséről és hatásáról.

Miben hoz újat a 2016-os monográfia? Elsősorban a családtörténeti részei jelentenek komoly újdonságot. Hajnóczy felmenőinek részletes és okadatolt bemutatása, a családtörténet beágyazása a magyarországi protestánsok, s ezen belül a cseh exulánsok közegébe olyan történetírói teljesítmény, amely a konkrét, Hajnóczyhoz kapcsolódó célján túl általános tanulságokkal is rendelkezik. Ezek a részek voltaképpen azért lehetnek megvilágító erejűek, mert egy identitásképletet akarnak történetileg leírni – tehát nem az etnikai származás primátusát hirdetik, hanem az érdekli a szerzőket, mivé akart válni a Hajnóczy család s azon belül Hajnóczy József, s karriertörténete miképpen értelmezhető egy honorácior hátterű pályafutás és egy hungarus öntudat keretében. Ez szépen és arányosan, meggyőzően értelmezett forrásanyag alapján felvázolt folyamat, amely a társadalmi mobilitás 18. századi történetének egyik esettanulmányaként is felfogható.

Nem hallgatható el persze, hogy a kötet kevesebb újdonságot tud felmutatni a Martinovics-összeesküvés értelmezése kapcsán. Sőt, még Hajnóczy ezt megelőző pályafutásának, tehát a szervezkedésnek az időszakáról sem nagyon mond gyökeresen újat. Ez pedig leginkább a források értelmezésének történészi szemléletével magyarázható – hiszen a Benda-féle forráskiadáshoz képest a szerzők nem bukkantak újabb adatokra, s ez persze nem is volt várható tőlük (annál is kevésbé, mert a monográfia korábbi részeiben, a Hajnóczy család leszármazása kapcsán nagyon sok, eddig ismeretlen tényt tártak fel). A kérdés tehát inkább az volt, miképpen lehet egyáltalán a Bendától példamutatóan felkutatott és kommentált forrásokat újraértelmezni. S úgy látom, ezen a ponton a monográfia több lehetőséget is elszalasztott.

Van itt persze egy alapvető dilemma: amit az egykorú vizsgálat nem derített ki, azt utólag, a történetírás eszközeivel meg tudjuk-e ragadni? Tudhatunk-e többet, mint amivel a per számolt? Nem szabad lemondóan legyintenünk, mert erre azért van mód. A leginkább azért, mert a történész utólagos szemszöge eltér azokétól, akik egykorúan a vizsgálatot vezették. Neki ugyanis nem a bűnösség bizonyítása az elsődleges célja, nem is egy per logikus (vagy legalábbis meggyőző) felépítése a célja, azaz más mozzanatokra kell figyel-

nie az elemzés során. Aligha véletlen, hogy az újabb történetírói iskolák – nevezzük őket akár a történeti antropológiához, akár a mikrotörténelemhez tartozóknak – alapvetően peranyagokra építve hozták létre reprezentatív elemzéseiket: gondoljunk csak olyan nagyhatású könyvekre, mint Le Roy Ladurie *Montaillou*ja, vagy akár Natalie Zemon Davis *Martin Guerre*-je. A magyar szakirodalomban is említhető egy újabb példa: Kövér György magisztrális munkája a tiszaeszlári vérvád-perről (*A tiszaeszlári dráma: Társadalomtörténeti látószögek*, Bp., Osiris, 2011), amely egyébként sehol nem minősíti magát mikrotörténetinek, ám megítélésem szerint feltétlenül említhető akár ebben a vonatkozásban is. Ezeknek a monográfiáknak az egyik tanulsága az, hogy mivel nem ugyanarra keresik a választ, mint annak idején az elemzésül szolgáló peranyag, módjuk van egészen más típusú megfigyelésekig eljutni. Ehhez pedig finom, akár egymástól is jelentősen eltérő elemzési módszerek szolgálhatnak eszközül, leginkább a releváns kontextusok kiválogatása és a források narratív jellegének komolyan vétele. A Hajnóczy-monográfia ezen része azonban nem ezt a módszertant követi – szemben a korábbi, családtörténeti résszel. Nem válik a könyv előnyére, hogy innentől erősebb benne a népszerűsítő jelleg, s inkább a forrásokból való hosszas idézetek dominálnak. Ennek a jelentősége sem becsülhető le persze, hiszen magyar vonatkozásban is arról van szó, hogy magyarra eddig még le nem fordított iratrészletek közlése történik meg, s ez hasonlóképpen volt akkor is, amikor a szlovák monográfia megjelent: bizonyos források így válhattak először ismertté szlovák nyelven. Ám az elemzési szempontok sokoldalúsága mégiscsak hiányzik innen.

A kihagyott lehetőségeket különösen jól illusztrálja a Martinovicsék kivégzéséről szóló események rekonstrukciója. Önmagában ugyanis természetesen nem a lefejezés ténye az érdekes itt, hanem az, hogy egy ilyen eseményről is különböző nézőpontú és részletességű leírások állnak a rendelkezésünkre, s ezek között is jelentős eltérések figyelhetők meg. Eva Kowalská és Karol Kantek ezen a ponton érdekes megoldást választott: a kivégzés leírására Berzeviczy Gergely könyvének részletét használták fel, de ezt csupán idézték, s nem igyekeztek kommentálni vagy elemezni. Pedig ezen a ponton gyümölcsöző lett volna első közelítésben a hagyományos forráskritika szabályai szerint is eljárni, s föltenni a kérdést: menynyire tekinthető hitelesnek, illetve egyáltalán milyen értelemben tekinthető hitelt érdemlőnek, személyes tapasztalatokat rögzítőnek Berzeviczy leírása? Ez annál fontosabb, mert ezt a mérlegelést a magyar szakirodalom sem nagyon végezte el: nálunk ugyanis ezt az eseményt szinte mindig Kazinczy *Fogságom naplójá*nak az idézésével oldják meg (egyébként gyakran ezt is igencsak problematikusan, mert eltekintenek attól, hogy Kazinczy bizonyosan nem volt tanúja a kivégzésnek). Ráadásul Berzeviczy leírása kapcsán érdemes lett volna tovább is lépni a módszertani reflexió jegyében, hiszen a kivégzés leírását illetően (akár erre gondol az ember, akár a többi fönnmaradt verzióra) inkább a megközelítések, szólamok, nézőpontok sokféleségét lehet érzékelni, s a történeti tudás teljes elbizonytalanodását. Ennek a végiggondolása pedig igen sokrétű és gazdag tanulságot ígért volna. Erről próbáltam már németül és magyarul is áttekintést adni, mert az irodalomtörténeti módszertan felől jobban föl lehet ismerni ezt

a jelenséget (*Mikrohistorische Aspekte der mehrsprachigen Kommunikation aus Anlass einer Hinrichtung in Ofen [Buda] am Ende des 18. Jahrhunderts = Deutsche Sprache und Kultur im Raum Pest, Ofen und Budapest: Studien zur Geschichte, Presse, Literatur und Theater, sprachlichen Verhältnissen, Wissenschafts-, Kultur- und Buchgeschichte, Kulturkontakten und Identitäten,* hrsg. von Wynfrid Kriegleder, Andrea Seidler, Jozef Tancer, Bremen, edition lumière, 2012 [Presse und Geschichte – Neue Beiträge, 63], 225–231; valamint *Hogyan írható le egy kivégzés?: A* Fogságom naplója *egy jelenetéről,* Széphalom: A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, 25[2015], 29–43.) Persze egyik tanulmány ismeretét sem lehet számon kérni a szerzők szakirodalmi tájékozottságán, hiszen mindkettő jóval később jelent meg, mint a szlovák nyelvű monográfia. Említésük csak ezért kívánkozik ide, mert ezek a narratív források értelmezésének finomabb módszertani megközelítéseit (vagy legalább ennek az igényét) reprezentálják, s ennek elmaradása sajnos a kötet egyik kihagyott, nagy lehetőségének tekinthető.

Némi korrekció kívántatik a monográfia azon ritka állításainak egyikhez is, amely Hajnóczynak és társainak az utóéletét érinti. Az persze egyáltalán nem hiányzik a könyvből, hogy nagyobb figyelmet szenteljen az emlékezetpolitikai vonásoknak, de azt azért mindenképpen érdemes helyesbítésként szóvá tenni, hogy – szemben a szerzők állításával – a kivégzett magyar jakobinusok 1960-as budapesti újratemetése azért nem sikerült túl ünnepélyesre (241). Erről meggyőzően írt egy kései tanulmányában Benda Kálmán, akinek az újratemetés kapcsán személyes szerepe volt, így emlékezésének komoly forrásértéke is van: innen az derül ki, hogy az 1956-os forradalom után pár évvel a hivatalos szervek inkább elrejteni akarták az eseményt, s nem propagálni vagy emlékezetessé tenni (Benda Kálmán, *Az 1795-ben kivégzett magyar jakobinusok hamvainak eltemetése 1960-ban* = B. K., *A nemzeti hivatástudat nyomában: Történelmi, történelemelméleti, művelődéstörténeti, iskolapolitikai és csángómagyar tanulmányok, írások, interjúk,* szerk., utószó Lukáts János, Bp., Mundus, 2004, 311–322). Persze az emlékezetpolitika felől nézve még így is óriási a különbség az egykori jakobinusok emlékezetének magyar és osztrák kezelése között. Hiszen a Martinovics-összeesküvés miatt kivégzetteket Budapesten 1960-ban mégiscsak újratemették és ma is látható síremléket állítottak nekik, míg Bécsben a szintén kivégzett, a monográfiában is többször emlegetett Franz Hebenstreit koponyája mindmáig a Kriminalmuseum állandó kiállításának darabja mint afféle borzongató kuriózum. Vagyis az osztrákoknak mindmáig nem jutott eszébe, hogy Hebenstreit földi maradványait tiszteletre méltó ereklyeként kellene (vagy lehetne) kezelni.

Sajnálatos, hogy a fordítás csak a 2008-as kötetet vette alapul, s nem használták ki az alkalmat arra a szerzők, hogy közvetlenül is reagáljanak a magyar kiadásra. Hogy ezt a szerkesztő és a fordítók fölajánlották-e nekik, vagy sem, nem derül ki a kötetből. Így viszont kimaradt a szembesülés az időközben elkészült Kazinczy kritikai kiadással (Kazinczy Ferenc, *Fogságom naplója,* s. a. r. Szilágyi Márton, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011 [Kazinczy Ferenc Művei: Első osztály, Eredeti művek]), amely egyébként már utalt erre a monográfiára, s a szlovák változatot saját irodalomjegyzékében is

szerepeltette. Kazinczy művének persze csak egy része jelenthet forrást Hajnóczyhoz, s ezek sem feltétlenül konkrétak, de éppen Hajnóczy megítélése kapcsán roppant érdekes, ahogyan Kazinczy Hajnóczy magatartását egyértelműen a fogság és a halálos ítélet elviselése kapcsán „szókratészi"-nek nevezi. Kazinczy műve amúgy is a maga nemében egyedülálló szöveg: a korszakból nem ismerünk más börtönmemoárt. Olyat meg végképp nem, amely a magatartásformák, személyes kapcsolatrendszerek, mentalitások olyan széles skáláját mutatná be, mint ez. A *Fogságom naplója* – egyébként nem teljes – cseh fordítása (*Ferenc Kazinczy a Brno: Vězeňský deník Ference Kazinczyho a jeho pobyt v Brně*, k vydání připravil, poznámky a vysvětlivky pořídil a úvodní studii napisal Richard Pražák, překlad Marcella Husova, Brno, Masarykova Univerzita, 2000) alkalmas lehetett a szlovák változat elkészítésére, de a magyar fordítás kapcsán tán érdemes lett volna a szerzőket arra ösztönözni, hogy vessenek számot az immár rendelkezésre álló magyar kritikai kiadással.

Eljutottunk a fordítás egyik fontos elvi kérdéséhez is ezzel. Richard van Dülmen kiváló monográfiáját (*Theater des Schreckens: Geschichtpraxis und Strafrituale in der frühen Neuzeit,* München, Beck, 1985.) a szlovák változatban nyugodtan idézhették csehül (vö. például: 219, valamint az irodalomjegyzékben: 252) – de a magyar fordításban már hiba, hogy ezt a fordító módosítás nélkül átvette, hiszen a könyvnek idestova huszonöt éve van magyar fordítása is (Richard van Dülmen, *A rettenet színháza: Ítélkezési gyakorlat és büntetőrituálék a kora újkorban,* ford. Bérczes Tibor, Bp., Századvég–Hajnal István Kör, 1990 [Metamorphosis Historiae]). Ebben az esetben át kellett volna állítani a hivatkozást a magyar olvasó számára ismeretes változatra – vagy legföljebb az eredeti, német nyelvű kiadást megadni. Hasonló a helyzet egy Foucault-hivatkozással is: *Felügyelet és büntetés* című művének a 2004-es szlovák fordítására hivatkoznak a szerzők, s a fordító ezt is átvette (103; megjegyzem ez a munka – furcsa módon – nem szerepel a bibliográfiában), noha a könyv már régen, negyedszázada le van fordítva magyarra (Michel Foucault, *Felügyelet és büntetés: A börtön története,* ford. Fázsy Anikó, Csűrös Klára, Bp., Gondolat, 1990 [Társadalomtudományi Könyvtár]).

Egyébként a fordítás egésze gondos munka, pedig rendkívül nehéz és sokrétű feladatot kellett megoldani. Hiszen a könyv nagyon sok egykorú forrást is idéz, azaz nem egyszerűen szlovákból kellett magyarra tenni a művet, hanem az egykorú latin vagy német nyelvű kútfők – sok esetben: első – magyar fordítását kellett megalkotni. Ezt a bonyolult munkát közösen, több szakember együttműködésével sikerült elvégezni: a kötetet szlovákból fordító Horváth Réka mellett a latin és német nyelvű betéteket Hende Fanni ültette át magyarra – úgy, hogy mind a szlovák részeket, mind a latin és német nyelvű forrásokat két-két specialista ellenőrizte (az előzőeket Demmel József és Matus László, az utóbbiakat Sarbak Gábor és Forgó András). Az ő közös munkájuk révén jött létre egy lendületes, jól olvasható magyar változat, amely csak itt-ott tévedt bele átgondolatlan megoldásokba. Csak két példa erre: Drozdik Jánost a könyv „az evangélikus egyház ügynöké"-nek nevezi (47) – ami voltaképpen persze nem hiba, csak egyéb magyarázat híján félreérthető. Egyrészt nem ártott volna figyelmeztetni

arra, hogy az „evangélikus” szó jelentése ebben az összefüggésben egyszerűen protestáns, másrészt helyesebb lett volna megtartani a történeti szakirodalomban szokásos megnevezést: Drozdik ugyanis udvari „ágens”, azaz a protestánsok – s nem csupán az ágostai evangélikus egyház – ügyeiben eljáró megbízott volt. Szintén a fordítónak kellett volna fölfigyelnie arra is, hogy amikor a szerzők a szerb nyelvű Hajnóczy-szakirodalom egy 1978-as darabjára úgy utalnak, hogy az „egy szerb történész” munkája (94), akkor ott voltaképpen egy vajdasági magyar levéltáros kutatóról van szó, a 2010-ben elhunyt Hegedűs Antalról (életrajzi adatait lásd Gerold László, *Vajdasági magyar irodalmi lexikon* [1918–2014], Forum, Újvidék, 2016, 161).

A könyv használhatóságát nem növeli, hogy egy gyakorlatilag alig használható névmutató csatlakozik hozzá, amely nem tartalmazza sem a lábjegyzetek, sem a bibliográfia névanyagát. Az is kár, hogy a tördelés és a könyv külseje sem igazán igényes. Nem mindenhol sikerült például a lábjegyzetekben előállítani olyan, a magyartól eltérő ékezeteket, mint az ä vagy más, szláv mellékjelek, pedig ebből azért van néhány a kötetben. Olyat is ritkán látni magyar szakkönyvben (én még tán sosem láttam ilyet), hogy a másik oldalon folytatódó lábjegyzethez nyilacskával utaljanak át – ha itt mégis ez történik, ez arra látszik utalni, hogy a kiadóban nem használtak igazán korszerű tördelőprogramot.

Mindazonáltal Eva Kowalská és Karol Kantek könyvének magyar kiadása eseményszámba megy. Egy nagyon fontos történeti feldolgozás láthatott napvilágot magyar nyelven, a magyar történelemhez és a magyar történetírás tradíciójához is ezer szállal kötődő, igényes munka. Nem véletlenül hangsúlyozza ezt a Poór Jánostól származó rövid utószó. Ez a könyv fölvillantja annak a lehetőségét, hogy lehetséges olyan párbeszéd a magyar és a szlovák történetírás között, amely a közös múlt feltárásának vágyában született. A fordítást kiadó könyvsorozat, a Kor/ridor Könyvek éppen ezt a törekvést tűzte ki célul: ennek megvalósulását pedig kiválóan szolgálja a monográfiának a magyar változata.

Szilágyi Márton
MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi
Textológiai Kutatócsoport

Babits és kortársai

Szerkesztette Majoros Györgyi, Sipos Lajos, Tompa Zsófia, Budapest, Cédrus Művészeti Alapítvány–Napkút, 2015, 392 l.

„[…] elmélet nélkül a vers csak a bolygó hollandi hajója / jól is néznénk ki trendek és tőzsdeindex nélkül / ha nem tudnánk hogy a mai napon / hány pontot emelkedett kosztolányi hányat esett babits”. Igen találó látleletét adja Orbán Ottó a *Vojtina recepcióesztétikája* című versében a magyar irodalomtörténeti kánon 1990-es évekbeli átrendeződésének és a kánonrevízió fő motívumainak. Bár hozzátehetjük ehhez azt, hogy nemcsak a nyugati (főként német) irodalomtudományi irány-

zatok honosítása által meghatározott „elméleti bumm" miatt értékelődött le ez idő tájt Babits életműve, de – szintén számtalan szöveghelyet idézhetnénk – ekkoriban a kortárs szépirodalom számára is sokkal inspirálóbb volt Kosztolányi írásművészete, mindenekelőtt prózája, mint Babits életműve. A Babits-recepciótörténetnek ez a hullámvölgye igen erősen átrostálta az egyébként rendkívül sokoldalú s a magyar irodalomtörténetben egyedülálló korpuszt. Messzire vinne annak részletezése, hogy az utóbbi két évtized irodalomtörténet-írásában mi maradt a költő, az esszéíró, a lapszerkesztő, a prózaíró Babitsból, mindesetre tanulságos, hogy a regényírói életmű értékei mutatkoznak leginkább mulandónak. A közelmúltban született olyan irodalomtörténeti szintézis is, melyben a Babits-*oeuvre*-nek ez a részlete mintha már kitörlődött volna az irodalmi (köz)tudatból, de a Babits-líra modernsége mellé is igen gyakran kérdőjelek kerülnek.

Éppen ezért érdemel kitüntetett figyelmet a 2015-ben a Napkút Kiadó gondozásában megjelent *Babits és kortársai* című tanulmánykötet, mely a Kenyeres Zoltántól származó bevezető tanulmány mellett több mint harminc dolgozatot foglal magába. A kötet a 2012/2013-as tanév őszi félévében a PPKE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskolája és Magyar Irodalomtudományi Tanszéke által a kötettel azonos című, doktori iskolai és MA-képzésben résztvevő hallgatók számára rendezett konferencia anyagát publikálja. A tanulmánykötet tehát bepillantást enged a legtöbb előadót-tanulmányszerzőt delegáló, szervező egyetem mellett másik öt magyarországi felsőoktatási intézmény (KGRE, PTE, SZTE, ME, ELTE) MA- és doktori képzésébe, az ott folyó tudományos munka színvonalába. A kép, ami a kötet olvasása során kirajzolódik, természetesen igen vegyes. Találunk olyan dolgozatokat, melyekből teljességgel hiányzik a korszerű elemző nyelvezet, a tudományos szempontrendszer vagy az a narratológiai és műfajpoétikai eszközkészlet, melyek segítségével sikeresen megbirkózhatnának egy-egy mű vagy életmű feldolgozásával. Jelen recenzió keretében mégsem érzem méltányosnak e negatívumok hosszas sorolását, meghagyom ezt a dolgozatok lábjegyzeteiben példásan feltüntetett témavezetőknek, s a hangsúlyt ezúttal inkább a pozitívumokra helyezem.

A tanulmányok sorát és – miként az előszóból kiderül – a konferenciát Kenyeres Zoltán eredetileg 1989-ben megjelent s azóta gyűjteményes kötetben is újraközölt, *Nyugat periódusai* című dolgozata nyitja. A szerkesztők célja a Nyugat folyóirat történetét összefoglaló tanulmány (újra)publikálásával nyilvánvalóan az lehetett, hogy súlyt és keretet adjanak a kötetnek, s egyben kijelöljék azt az irodalomtörténeti kontextust, amelyben a tanulmányok elhelyezkednek. A Nyugat- és – azon belül – a Babits-recepció szempontjából lényeges dolgozatról van szó, melynek alapgondolatai beépültek az utóbbi két és fél évtizedben formálódó Nyugat-képbe, ezért annál érdekesebb, hogy a szerkesztett előadásszövegek közül egyik sem hivatkozik rá.

Amit feltétlenül ki kell emelni: a kötet szerkesztettsége, a tanulmányok tematikus elrendezése rendkívül átgondolt. Az első nagyobb egységbe azok a dolgozatok kerültek, melyek témája Babitsnak (valamint író- és költőtársainak) elődeiről vagy kortársairól szóló írásait értelmezik. Így kapunk képet Schöpflin és Babits tanulmányain keresztül a századelő Vörös-

marty-recepciójáról (Bessenyei Balázs), Babits, Schöpflin, Kosztolányi és Ady Mikszáth-befogadásáról (Szentgyörgyi Csaba), Babits Adyról alkotott véleményének alakulástörténetéről (Kiss Georgina), valamint az 1923-as Petőfi-centenáriumról Babits írásain keresztül (Horváth Réka). A következő ciklus öt tanulmánya a költő élettörténetére koncentrál. Vigh Péter Levente az első világháború morális megítélésének különbségeit vizsgálja Lovik Károly és Babits esetében, míg Jončev Zsolt a költő testvérének hadifogságával foglalkozik csehszlovák légiósok Babits Istvánéval párhuzamosan futó élettörténeteinek felvázolásán keresztül. A dolgozatok másik része a PPKE BTK-n működő Babits-kutatócsoport tagjainak (Csábi Domonkos, G. Tóth Franciska, Haász Gabriella és a korábbi egységből ide tartozó Horváth Réka) munkája, akik doktori dolgozataik elkészítése mellett dolgoznak a Babits-levelezés kritikai kiadásán, vagy más jellegű kutatásokkal segítik a textológiai munkát. Ezek a tanulmányok elsősorban életrajzi jellegűek, s olyan kérdéseknek a tisztását hajtják végre, melyek a Babits-levelek szöveggondozásához, kritikai jegyzetapparátusának elkészítéséhez elengedhetetlenek, másrészről pedig példát adnak a tudományos szövegkiadás eredményeinek a hasznosítására, a publikált források szakszerű feldolgozására. A harmadik szövegegység tanulmányai a Babits-szövegek közelébe visznek, a költő, a regényíró és a filozófus-esszéíró Babitsot állítják a középpontba. Két dolgozat két Babits-regény adott szempontú vizsgálatára vállalkozik: Híz Ágnes Szent Ágoston és a patrisztika hatását vizsgálja a *Timár Virgil fiá*ban, míg Hegedűs Linda a *Kártyavár* térpoétikai elemzését végzi el. Vizniczki Anita erős elméleti alapozású tanulmányában a „nyelv határait" kutatja a Babits-lírában, míg Rippl Dóra és Mórocz Gábor Babits esszéírói és gondolkodói életművét teszik mérlegre.

A következő két szövegcsoport dolgozatai eltávolodnak Babits személyétől és életművétől, s csak elvétve térnek, illetve utalnak vissza a konferencia, valamint az előadásokból szerkesztett kötet központi alakjára. A szervező-szerkesztőknek ugyanis nem az volt a céljuk – ez szintén az előszóból tudható – hogy kizárólag Babits-kutatókat hívjanak meg tanácskozásukra, hanem „olyan hallgatókat [is], akiknek kedves témái vagy kutatási területei bármilyen szempontból és módon kapcsolódnak a költő korszakához, életművéhez, az irodalmi modernizáció folyamatához" (6). Az így kitágított tematikus határok magyarázzák a kötetben szereplő dolgozatok figyelemre méltóan nagy számát, de egyben azt is, hogy a kötet másik felében szép lassan szem elől tévesztjük magát Babitsot. *Babits kortársai* cím alatt olvashatunk összehasonlító elemzést Szabó Dezső és Kosztolányi halálképéről (Tary Orsolya), Csáth Géza kevésbé ismert novelláinak szerkezeti analízisét Ondrejčák Eszter adja, szintén Csáthtal foglalkozik a *Fekete csönd* értelmezési lehetőségeit felvázoló tanulmányában Major Ágnes. Barna László Szabó Lőrinc Annette von Droste-Hülshoff *Die Judenbuche* című művének fordításvariációt veti össze, Seffer Manuéla Radnóti nonszensz-verseiről értekezik, Kozma András Örley pályájának egy szakaszát mutatja be, Vigh Bence a szubjektum és hatalom viszonyát értelmezi Rejtő Jenő regényeiben, Mohácsi János pedig Határ Győző *Éjszaka minden megnő* című regényét interpretálja.

Az ötödik szövegegység hét dolgozata, részben megtartva az előző blokk tematikus sokféleségét, sajátos egységbe is szerveződik, melynek kulcsszavai a nemzeti identitás, a nemzeti irodalom és a határon túli magyar irodalom. Az első tanulmány, a Károli Egyetem doktorandájának, Salah Ranának az írása, a nemzeti identitás problematikáját járja körül, majd kitekintést nyerünk az erdélyi és a vajdasági irodalom három életművére: Tompa Zsófia Tompa László versei alapján tesz kísérletet a helikoni–transzilvanista líra újraolvasására, Csontos Márta a küldetéstudat problematikáját vizsgálja Reményik Sándor költészetében, Kurcz Ádám István pedig Gion Nándor regényeinek értelmezésére vállalkozik. A felvidéki magyar irodalom kérdésével Méry János foglalkozik, aki az 1923-as Petőfi-emlékév csehszlovákiai megszervezésének körülményeit és nehézségeit ismerteti. Káposztay János a kárpátaljai magyar irodalom korai története okán fogalomtisztázást igyekszik végrehajtani, feltéve a kérdést: „létezik-e a »kárpátaljai magyar irodalom« fogalma, honnan ered, van-e létjogosultsága ennek a meghatározásnak, szóhasználatnak – vagy ha nincs, akkor milyen más, kanonizálható megnevezése lehetséges a régió magyar irodalmának?" (325.)

Az utolsó ciklus alcíme sajátos szójátékot űz a kötet címadásával, némileg módosítva azt: *Babits és kortársaink*. A záró rész öt dolgozata a közelmúlt és napjaink magyar irodalomáig tágítja a kötet tematikus és időhatárait. Ezúttal azonban valamennyi dolgozat megtartja a kötet orientációs pontját: más-más összefüggésben, de minden esetben a Babits-líra motivikus, műfaji vagy poétikai párhuzamait, illetve hatástörténetét elemzik az 1945 utáni és kortárs magyar irodalomban: Nemes Nagy Ágnes költészetében (Samu-Koncsos Kinga), Pilinszky Jánosnál (Szalagyi Csilla), Pilinszky és Petri verseiben (Varró Annamária), Oravecz Imre prózaverseiben (Zsuppán Klaudia) és Borbély Szilárd *Halotti pompa* című kötetében (Mihályi Anikó).

Ez a vázlatos áttekintés is bizonyítja: a kötet figyelemre méltó sokoldalúsággal járja körül Babits Mihály életművét és azt az irodalomtörténeti periódust, melynek Babits meghatározó költője, írója és szerkesztője volt. A kötet igazi tétje mégis az: tud-e valamit hozzátenni az (egyébként ma is igen produktív) Babits-recepcióhoz? A Babits-levelezés és -próza textológiai munkáival összefüggő dolgozatokról már ejtettem szót, ezek eredményei nyilván a kritikai szövegkiadásban, illetve az azt követő interpretációs gyakorlatban is hasznosulnak majd. Érdekes tapasztalat azonban, hogy a kifejezetten Babits-művekre koncentráló műértelmezések között – miközben a műfordító Babitsról szó sem esik – mindössze egy dolgozat foglalkozik Babits lírájával. Igaz, Vizniczki Anita főként francia teoretikusok (Levinas és Foucault) elméleteivel termékenyen megtámogatott tanulmánya az adott keretek között nagy vonalakban ugyan, de gyakorlatilag a teljes Babits-költészetet átfogja, s a nyelv határainak vizsgálata közben fontos megállapításokat tesz a versnyelvben megképződő én, valamint a szubjektum és transzcendencia viszonyára vonatkozóan is.

Tanulságos, hogy emellett két dolgozat tárgyalja Babits regényeit, s nem pusztán a bevezetőben említett életművön belüli kanonikus hangsúlyok miatt, hanem azért is, mert Hegedűs Linda dolgozatát olvasva úgy tűnhet: a kultúratudományok felől az irodalomtudomány számára

érkező új impulzusok termékenyen gazdagíthatják a Babits-életmű (talán nem minden ok nélkül) leértékelt részének recepcióját is. Vizniczki Anita tanulmányának bevezetőjében hivatkozik Kulcsár Szabó Ernő 2008-ban publikált dolgozatára, melynek egyik központi gondolata a Babits-líra „hatástörténeti némasága", a kortárs magyar irodalom szempontjából való improduktivitásának tapasztalata.

A Babits „mai költészettörténeti jelenlétére" vonatkozó kétkedő kérdésekre ad választ az utolsó blokk öt tanulmánya. Nemes Nagy Ágnes költészetének a Babits-hatástörténet összefüggésében való értelmezése sokkal inkább magától értetődő, mint Pilinszky esetében, akinél szövegszerűen és költői szemléletmódját tekintve is sokkal inkább József Attila lírája merülhet fel elsőként. Éppen ezért tartom lényegesnek Szalagyi Csilla dolgozatát, aki szövegpéldákkal gazdagon alátámasztott érvelésében bizonyítja a költészettörténeti folytonosságot Babits és Pilinszky között. De ugyancsak jelentős lépés – s nem pusztán a „képzeletbeli archívum mennyiségi indexei"-nek (Kulcsár Szabó Ernő) gazdagítása – a köztesség poétikájának vizsgálata során a Pilinszky- és a Petri-lírával megteremtődő kapcsolatok felismerése, valamint Babits- és az Oravecz-prózaversek poétikai párhuzamainak leírása, vagy a babitsi szonettforma továbbélésének bemutatása Borbély Szilárd líratörténeti jelentőségű *Halotti pompa* című kötetében. Ezek a dolgozatok a hasonló irányú összehasonlító műinterpretációkkal együtt olyan új eredményeket hozhatnak még a jövőben, melyek akár a Babits-életmű mai költészettörténeti jelenlétére tett korábbi, nem különösebben pozitív ítéletek felülvizsgálatára is késztethetik a kortárs befogadást.

Nem állnak rendelkezésemre olyan eszközök vagy mérési módszerek és adatok, melyek segítségével pontosan meg tudnám állapítani, hogyan is áll most Babits részvényindexe a képzeletbeli irodalmi tőzsdén. Ám annyit mindenképpen megkockázatok, hogy a fiatal kutatók a most recenzeált kötetben dokumentált érdeklődése és innovatív értelmezői odafordulása is azt mutatja: ma Babits is valamelyest emelkedni látszik.

Szénási Zoltán
MTA BTK Irodalomtudományi Intézet

Irodalomtörténeti Közlemények (ItK)
121(2017)

Bethlen Miklós-emlékév, 2016

Az MTA BTK ITI Reneszánsz Osztálya a Miskolci Egyetemmel, illetve közép- és délkelet európai Refo500-as partnerintézményeivel együttműködésben szervezte meg Bethlen Miklós (1642–1716) halálának 300. évfordulója alkalmából a megemlékező és tudományos emlékévet.

Az emlékév célja az volt, hogy Bethlen Miklós munkásságát ismertessük, illetve nemzetközi kontextusokban újrapozicionálva, hazai és külföldi kutatók részvételével értékeljük. Bethlen Miklós mentális világa és valóságértelmezése politikusi tevékenysége révén (különös tekintettel szerepére a *Diploma Leopoldinum* kialakításában) jelentős hatással volt nemcsak a 18. századi Erdély, de a Habsburg Birodalom történelmének alakulására is. Külön figyelmet szenteltünk azoknak az irodalomtörténeti kérdéseknek a megvitatására, amelyek a kancellár írásainak filológia-textológiai, illetve eszmetörténeti sajátosságait érintették. Feltett célunk volt a Bethlen Miklósra vonatkozó sajátos irodalomtörténeti tudás kritikai reflektálása.

Az emlékév megszervezésére felállított BM300 munkacsoport (Fajt Anita, Jankovics József, Kecskeméti Gábor, Máté Ágnes, Papp Ingrid, Szilágyi Emőke Rita, Tóth Zsombor és Zászkaliczky Márton) 2015 januárjában jött létre, és 2016. január 27. és október 27. között 5 eseményt szervezett meg.

A január 27-ére időzített nyitás az emlékév szakmai koncepcióját és rendezvénystruktúráját ismertette, ugyanakkor megjelölte azokat a kutatási perspektívákat, amelyek az emlékév lezárulása után is folytatódnak és publikálható eredményekhez vezetnek. Tóth Zsombor tudományos előadása *Fogság és élettörténet: Bethlen Miklós íráshasználatának irodalomtörténeti és historiográfiai relevanciái* címmel az emlékév szakmai kihívásait tekintette át a kora újkori börtönirodalom komparatív kontextusaitól a kéziratos nyilvánosság alkalmazásainak lehetőségéig.

A rendezvényt a Bethlen-év koordinálására készült honlap bemutatója követte.[1] Az emlékév lezárása után a honlap a további Bethlen-kutatások kiindulópontja kíván lenni, ezért az év eredményeit a hivatalos nyomtatott megjelenések mellett ott is elérhetővé tesszük.

A rendezvénysorozat második állomása Kolozsvár volt, ahol a Refo500-partner Lucian Blaga Egyetemi Könyvtárral közös szervezésben tudományos konferenciára *(Solitudo transylvaniae – Bethlen Miklós és kora)* és kiállításra került sor 2016. április 15-én. A helyi hagyományoknak megfelelően a konferencia kétnyelvű volt, így Erdély kora újkori történelmét és kultúráját vizsgáló román szakértők is hozzájárulhattak a

1 http://iti.btk.mta.hu/hu/bethlen-miklos–300

szakmai tanácskozáshoz. A BM300 csapat két tagja, Jankovics József és Tóth Zsombor tartottak itt előadást Bethlen Miklós irodalomtörténeti jelentőségéről. A konferencia sajátos erdélyi történeti vonatkozásokban hozott újdonságot és szolgáltatott új ismereteket a Bethlen-szakirodalomhoz és Bethlen-filológiához. Fontos kiegészítő adatok kerültek bemutatásra Bethlen Miklós és az erdélyi református egyház viszonyának ürügyén, továbbá értesülhettünk több kiadatlan Bethlen-levélről, amelyeket Nagybányán őriznek, végül izgalmas áttekintést kaptunk arról, hogy a korabeli szász források miként vélekedtek Bethlen Miklósról és politikai bukásáról. A konferencián elhangzott előadásokból egy olyan válogatás készült, amely az Irodalomtörténeti Közlemények Bethlen Miklósnak szentelt 3., tematikus számában (*300 éve halt meg Bethlen Miklós,* összeáll. Tóth Zsombor) jelentek meg.[2]

A rendezvény keretében megnyílt kiállításon Bethlen Miklós és kortársai Kolozsváron elérhető kéziratos hagyatékának legértékesebb darabjait mutatták be. A kiállítás anyagának értékesebb szövegeit sikerült bedolgozni a Bethlen-bibliográfiába, főként, hogy a Lucian Blaga Egyetemi Könyvtár díjmentesen készített digitális felvételeket az igényelt kéziratokról. (Vö. *Bethlen Miklós válogatott bibliográfia,* bev. összeáll. Tóth Zsombor, Bp., Reciti, 2016.) Az emlékév keretében megjelent bibliográfia szintén elérhető az interneten.[3]

Az emlékév legfontosabb eseménye a Miskolci Egyetemmel közösen megrendezett nemzetközi Refo500 konferencia volt, amely angol és magyar nyelvű előadásokkal emlékezett meg Bethlen Miklósról a magyar és nyugat-európai kortárs börtönirodalom történeti és kulturális kontextusában *Bethlen Miklós és a kora újkori börtönirodalom európai hagyománya / Tribute to Miklós Bethlen (1642–1716): Sources, Genres and Scribal Habits of Early Modern Prison Literature* címmel. A konferencia első napjának a munkanyelve az angol volt, így az előadások elsősorban a kora újkori börtönirodalom európai (angol, német, holland stb.) tradícióját elemezték, majd a zárónapon a magyar irodalomtörténészek következtek, akik a magyar vagy magyarországi neolatin szöveghagyományt állították előtérbe. A konferencia világossá tette, hogy Bethlen Miklós életművét mindenekelőtt egy sajátos kora újkori kéziratosságban és ennek speciális nyilvánosságában kell szemlélnünk, illetve mélyebb értelmezéséhez a bemutatásra került nyugat-európai párhuzamokra kell hagyatkoznunk.

A konferencia anyagából magyar és angol nyelvű tanulmánykötetek készülnek. A magyarul elhangzott előadások egy része (Jankovics József, Máté Ágnes, Simon József és Tóth Zsombor tanulmányai) már megjelent az Irodalomtörténeti Közlemények Bethlen Miklósnak szentelt különszámában, a kiadatlan, átdolgozott előadások pedig majd a szerkesztett kötetben látnak napvilágot. Az angol nyelvű kötet a Vandenhoeck and Ruprecht kiadónál (Göttingen) szerkesztett *Refo500 Academic Studies* című sorozatban jelenik meg.

2016. szeptember 24-én került sor az MTA KIK tanácstermében *A nehezebb olvasat* témájú kerekasztal-beszélgetésre, amely Bethlen Miklós élettörténetét járta körül tör-

2 Hálózati elérhetőség: http://itk.iti.mta.hu/megjelent/2016-3/tartalom.pdf

3 Hálózati változat: http://reciti.hu/wp-content/uploads/bethlenbib_szvn.pdf

téneti, irodalmi és filozófiai szempontok alapján. A beszélgetést Tóth Zsombor vezette, beszélgető partnerei Oborni Teréz történész, Jankovics József irodalomtörténész és Horkay-Hörcher Ferenc filozófus voltak. A résztvevők kivétel nélkül az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont munkatársai, így a Történettudományi és a Filozófiatörténeti Intézet is érdemben járult hozzá az emlékév szakmai eredményeihez. A beszélgetés fókuszában Bethlen Miklós fogságban keletkezett emlékirata állt, amelyről a beszélgetők általában is értekeztek, de bizonyos kiemelt szövegrészeket (pl. Bethlen portréja önmagáról, fogarasi látomása, fogsága körülményeinek leírása stb.) releváns eszmetörténeti kontextusok előtérbe állításával elemeztek. Bethlen műveltsége, írásművészete, illetve belső világának, főként kálvinista puritán spiritualitásának főbb jellemzői kétségtelenül alapos reflexióban részesültek. A beszélgetés hanganyagát rögzítettük, átírására és online publikálására a későbbiekben kerülhet sor.

A Bethlen Miklós-emlékév záró rendezvényére 2016. október 27-én került sor az MTA Könyvtár és Információs Központban. A kancellár halálának tehát pontosan 300. évfordulóján került bemutatásra a *Bethlen Miklós válogatott bibliográfia*, illetve az Irodalomtörténeti Közlemények tematikus száma. Az esemény és az emlékév értékelését Tóth Zsombor összegző beszámolója zárta le. A BM300 munkacsoport professzionális és elkötelezett munkájának köszönhetően a kancellár halálának 300. évfordulója méltó szakmai megemlékezést kapott, ezáltal is jelezve Bethlen Miklós személyének és életművének fontosságát az egész magyar kultúra számára.

Tóth Zsombor
tudományos főmunkatárs
MTA BTK Irodalomtudományi Intézet

Megjelent számaink teljes szövege az Interneten!

Az **ItK 2001 óta** megjelent számainak teljes tartalma folyamatosan elérhetővé válik honlapunkon a nyomtatott kiadással megegyező, szövegesen kereshető PDF fájlokban!
(Az online megjelenés néhány hónappal késleltetett.)

Honlapunkon a magyarországi latin nyelvű irodalommal foglalkozó testvérkiadványunk, a **Camoenae Hungaricae** megjelent számai is egészükben elérhetők.
Honlapunk címe:

http://itk.iti.mta.hu

Tájékoztatjuk továbbá arról, hogy az **ItK** alapításától, **1891-től 2000-ig** megjelent teljes tartalmát ugyancsak digitalizálták.
E korábbi lapszámok kétrétegű (fakszimile és automatikus OCR) PDF formátumban a következő címen érhetők el:

http://epa.oszk.hu/00000/00001

Az Universitas Kiadó újabb kiadványai:

Pázmány Péter, *Keresztyéni felelet a megdücsőült szentek tiszteletirül (1607),* sajtó alá rendezte, a jegyzeteket készítette Ajkay Alinka, Bp., 2016 (Pázmány Péter Művei, 8), 425 l. [kritikai kiadás]

A magyar szólások és közmondások első gyűjteménye: Baranyai Decsi János Adagiorum*ának (1598) mutatója,* szerkesztette Kovács Gábor Krisztián, Bp., 2016, 292 l., CD-melléklettel

Előkészületben:

Vörös Imre, *Péczeli József (1750–1792),* Bp., 2017 (Historia Litteraria, 33), 168 l.

A fenti könyvek kedvezményesen megrendelhetők: www.prosperod.hu

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

A folyóirat megjelenését támogatta:
Nemzeti Kulturális Alap
www.nka.hu

Nemzeti Kulturális Alap

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

A kiadásért felel az Universitas Könyvkiadó igazgatója, Hargittay Emil
(Universitas Kulturális Alapítvány, 1193 Bp., Csokonai u. 12.)
A folyóirat főszerkesztője: Kecskeméti Gábor, felelős szerkesztője: Csörsz Rumen István
Korrektor: Bretz Annamária
Tördelte: Szilágyi N. Zsuzsa
Borítóterv: Szentes Éva
A folyóirat megjelenik évente hatszor.
Budapest, 2017.
A nyomdai munkálatokat a Kódex Könyvgyártó Kft. nyomdaüzeme végezte.

HU ISSN 0021-1486 (nyomtatott kiadás)
HU ISSN 1588-0834 (elektronikus kiadás)

Terjeszti az Universitas Könyvkiadó.
Előfizethető a kiadó által kiállított átutalási számla kiegyenlítésével (számla a szerkesztőség címén kérhető: 1118 Budapest, Ménesi út 11–13.). Az előző évi előfizetők a kiadótól automatikusan megkapják a tárgyévi előfizetési felhívást és a számlát.
Példányonként megvásárolható a jelentős tudományos könyvesboltokban és az egyetemi jegyzetboltokban.

Egy szám ára: 1225 Ft
Éves előfizetési díj: 7350 Ft